

पू र्वा र्ध

निवेदन

लेखक

आचार्य धर्मानंद कोसंबी

निवेदन

प्रस्तावना

‘भारत’^१ नांवाचें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र गोव्यांत निवत असतें. आरंभी तें कांहीं तरुण होतकरू मंडळी चालवीत असे. पहिल्या खेपेस अमेरिकेहून परत आल्यावर या मंडळीच्या आग्रहास्तव गृहत्याग केल्यापासून अमेरिकेहून परत येईपर्यंत माझ्या प्रवासाचा वृत्तान्त लिहिण्याच्या उद्देशानें या पुस्तकाची पहिली एक की दोन प्रकरणे लिहून मी ‘भारता’-च्या संपादकांकडे पाठविलीं. तीं वाचून तावत्कालिक संपादकाला हें प्रवासाचें वर्णन नसून ‘आत्मवृत्त’ आहे असें वाटलें, व ‘माझा प्रवास’ हा मथळा बदलून त्यानें ‘आत्म-वृत्त’ हा घातला. त्या काळीं श्रीयुत शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई^२ हे ‘भारता’च्या मराठी बाजूचे संपादक होते. त्यांनीं दुसऱ्याच अंकांत ‘आत्मवृत्त’ मथळा बदलून ‘आत्मनिवेदन’ असा नवा घातला. वस्तुतः पहिलीं दोन-तीन प्रकरणे केवळ उपोद्धातादाखल होती; मुख्यतः प्रवासवृत्तान्तच मांगावयाचा होता; आणि सर्व पुस्तकाला ‘माझा प्रवास’ हें नांव शोभलें नसतें असें नाहीं. तथापि श्रीयुत शांबाराव यांनी दिलेल्या नांवाला मी विरोध केला नाहीं आणि त्याच मथळ्याखालीं ‘भारतां’त पहिलीं तेरा प्रकरणे व चवदाव्या प्रकरणाचा कांहीं भाग छापून प्रसिद्ध झाला. परंतु माझे पुष्कळ गोमांतकस्थ चांधव या प्रवासवर्णनाला

१. दीर्घकाळ चाललेले गोमन्तकातील एक नावाजलेले साप्ताहिक. प्रकाशन-स्थळ आणि काळ : पणजी १९१३ ते १९१७; केवें १९२० ते १९४९. भाषा : मराठी आणि पोर्तुगीज. संस्थापक : गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई [संपादक], दत्तात्रय जगन्नाथ बोरकर आणि शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई. १९२० मध्ये या पत्राची संपूर्ण जबाबदारी हेगडे देसाई यांनी स्वीकारली. मधली १९१७ नंतरची दोन-तीन वर्षे सोडल्यास, हेगडे देसाई यांनी हे पत्र आपल्या निधनापर्यंत [१९४९] चालवले. हे पत्र चालवण्याच्या त्यांच्या राष्ट्रीय बाण्यामुळे पोर्तुगीज सरकारच्या जवळ जवळ तीस खटल्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागले, आणि कारावासाही भोगावा लागला.

२. जुन्या पिढीतील गोमन्तकातील एक वैचारिक निबंधकार, संपादक, आणि स्फुट लेखक म्हणून हे प्रसिद्ध आहेत. गोमन्तकातील सामाजिक, साहित्यिक आणि शैक्षणिक चळवळींतही त्यांचा पुढाकार असे. गोमन्तकात भरलेल्या १५ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते.

४ । निवेदन

‘आत्म’ शब्द गाळून ‘निवेदन’ च म्हणत असत, आणि या वावरीत त्यांना अनुसरणें विशेष सोयीचें वाटल्यावरून या पुस्तकाला तेंच नांव दिलें आहे.

भारतांत निवेदन छापण्यास १९१२ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत आरंभ झाला व तें ९ फेब्रुवारी १९१६ पर्यंत चालू राहिलें. इतका काळ लोटण्याचें कारण हें कीं, महा-युद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर भारत नियमानें चालत नसे. प्रथमतः एकामागून एक प्रकरणें लिहून मी पाठवीत असें. पण पुनः अमेरिकेस जाण्याचा विचार ठरल्यामुळे १९१६ कीं १९१७ सालीं १४ पासून १८ पर्यंत प्रकरणें मीं तयार केलीं, व तीं माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक^३ यांच्या हवालीं केलीं. त्यांच्यामार्फत हें पुस्तक गोव्यांत छापून घेण्याचा माझा बेत होता. परंतु अनेक अडचणींमुळे तो सिद्धीस गेला नाही, व लेखी प्रत त्यांजपाशीं तशीच पडून राहिली. शेवटीं, गोमन्तकांत हें पुस्तक छापणें शक्य नाही असें दिसून आल्यावर भारतांत खण्डशः छापलेलीं १३ प्रकरणें व पुढच्या प्रकरणांची लेखी प्रत मीं माझे मित्र श्रीयुत दामोदर रघुनाथ मित्र^४ यांच्या हवालीं केली. त्यांनीं हें पुस्तक प्रसिद्ध करून माझ्यावरील आपलें प्रेम व्यक्त केलें आहे असें मी समजतां.

ज्या गृहस्थांनीं आणि भिक्षूंनीं अनेक प्रसंगीं मला मदत करून आपलें सौजन्य आणि औदार्य दाखविलें, त्यांनींच कांहीं प्रसंगीं मदत करण्यास हयगय केल्याचा किंवा माझा उत्साहभंग होईल असें वर्तन केल्याचा उल्लेख या पुस्तकांत कांहीं ठिकाणीं आला आहे; आणि तो आला नसता तर बरें झालें असतें असें पुष्कळांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तो माझ्या आश्रयदात्यांना आणि मित्रांना कमीपणा आणण्याच्या हेतूनें केलेला नाही. त्या सर्वांविषयीं माझ्या अंतःकरणांत पूर्ण आदरबुद्धि वसत आहे; आणि हें त्यांपैकीं बहुतेकांना माहीतहि आहे. मीं स्वीकारलेला मार्ग जगाच्या व्यवहाराच्या उलट होता, आणि त्यांत यश येणें दुरापास्त असें सर्वांना वाटणें अगदीं साहजिक होतें. नवल हें, कीं, असें वाटत असतांहि माझ्या आश्रयदात्यांनीं माझा पूर्णपणें धिक्कार केला नाही, आणि

३. हे व्यवसायाने वकील होते. मडगाव शहरातील सार्वजनिक कार्यांत आणि चळवळींत ते आस्थेने भाग घेत. त्या काळातील ‘गोवा-मित्र’, ‘गोवात्मा’ ह्या गोमन्तकातील नियतकालिकांशीं त्यांचा घनिष्ठ संबंध होता. ते धर्मानंदांचे नातेवाईक होते.

४. हे मूळचे गोमन्तकातील बार्देश बराण्यातील. त्यांनीं मुंबईत ‘मनोरंजन’ या नावाचे ललित वाङ्मयास वाहिलेले मराठीतील पहिले मासिक सुरू केले. त्यास अतोनात लोकप्रियता मिळाली. खास अंक काढण्याच्या प्रयत्ना यांनींच सुरुवात केली. स्त्रीदाक्षिण्याला उपकारक ठरतील अशा विचारांचा प्रचार करण्याचे कार्य त्यांनी या मासिकाद्वारे केले. त्या मासिकाबरोबरच मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी काढून अनेक मराठी ग्रंथ प्रकाशित केले. बंगाली कथा-कादंबऱ्यांची भाषांतरे प्रकाशित करून बंगाली ललितवाङ्मयाची मराठी वाचकांस ओळख करून देण्याची त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

अद्यापि आपलें प्रेम कायम ठेवलें आहे !

या पुस्तकाचीं पुढे पाहण्याच्या कामीं श्रीयुत विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णी^५ यांनीं उत्तम मदत केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

पुरातत्त्व मंदिर,

अमदाबाद.

५ जुलै १९२४.

धर्मानंद कोसंबी

५. अनेक लहानथोर धार्मिक पुस्तकांचे नि ‘नरेंद्रनाथ’, ‘पादचात्य नाटकांतील संविधानकें’ आणि ‘प्रेमविजय’, ह्या आधारित ग्रंथांचे कर्ते.

१

बालपणांतील कांहीं गोष्टी

माझा जन्म गोव्यामधील सासष्ट प्रांतांतील सांखवाळ या गांवी ता. ९ ऑक्टोबर १८७६ या दिवशीं पहाटेस चार वाजण्याच्या सुमारास झाला. आईचें नांव आनंदीबाई; व वडिलांचें दामोदर. आम्ही सात भावंडे; पैकीं दोन मुलगे व पांच मुली. या सात भावंडांत मी शेवटचा. जन्मल्यानंतर आई आजारी पडल्यामुळे आईचें दूध न मिळतां आईच्या दुधावरच प्राणरक्षण करावें लागलें, असें सांगतात. सहा महिन्यांचा होतो तेव्हां एकाएकीं डावा पाय सुजून त्यांत पू उत्पन्न झाला. कणसूव येथील रोक्री मिसकीत नांवाच्या वैद्यानें गुडघ्याच्या वरच्या बाजूस कापून त्यांतून पू बाहेर काढून तो बरा केला. परंतु तो कायमचाच अशक्त होऊन राहिला.

आमचे आजोबा रामचंद्र कोसंबे हे जेव्हां सांखवाळीस आले तेव्हां तो गांव ओसाड पडल्यासारखा होता. पण माझ्या बाळपणांत तेथें बरीच सुधारणा झाली होती. तथापि दोन-चार दिवसांआड संध्याकाळीं सहा वाजल्यावर बाबाच्या आरोळ्या ऐकूं यावयाच्याच. आमच्या शेजारीं सुद्राय कामत यांचें लहानसें दुकान असे. दक्षिणेच्या बाजूस भिक्कू शेणवी संझगिरी यांचें घर आहे. त्यांना मुलगा नव्हता. त्यांच्या दोन विधवा मुली व एक विधवा नात या त्यांच्या घरी राहत असत. याशिवाय नारायण शेणवी संझगिरी हे आमचे शेजारी होते. (सध्या त्यांचे चिरंजीव त्यांच्या घरांत रहात असून मूळच्या घरांत त्यांनीं बरीच दुरुस्ती केली आहे.) हीं तीन ब्राह्मणांचीं घरे खेरीज करून सात-आठ हिंदू शूद्रांचीं व पांचसहा ख्रिस्ती शूद्रांचीं घरे आमच्या घराच्या आसपास होती. ख्रिस्ती मुलांबरोबर मी फार करून जात नसे. त्यांच्याबरोबर खेळण्यास वडिलांनींच मनाई केली होती असें वाटतें. पण हिंदू शूद्रांच्या मुलांबरोबर खेळण्यास सक्त मनाई केली नसावी. कारण त्यांबरोबर कित्येक वेळां मी फिरत होतो अशी आठवण आहे. माझ्या सर्व सोबत्यांत किंबहुना गांवांतील सर्व मुलांत मी मंद होतो अशी प्रसिद्धि आहे. आठनऊ वर्षेपर्यंत तर मला धड जेवतां येत नसे. माझ्या सोबत्यांनीं मारलें असतां मी घरांत तक्रार आणीत नसें— अथवा मला ती आणतां येत नसे असें म्हणणें विशेष चांगलें. मला उद्देशून माझ्या वडिलांचे कांहीं दोस्त त्यांना म्हणत असत, कीं, हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओझेच आहे असें आम्ही समजतो.

माझ्या वडिलांचें मत या मित्रांसारखें नसावें. सामान्य बापाची पूर्ण निराशा होण्या-

इतका मी मंद होतो, तरी माझ्या वडिलांना मी हुषार निघेन अशी बळकट आशा वाटत होती. एका गांवठी ज्योतिष्यानें त्यांना, मी विद्वान् होईन, पण घनवान् मात्र होणार नाही असें भविष्य कथन केलें होतें, व त्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. निदान मी गांवचा कुळकर्णी (*escrivao da comunidade* ^६) होईन असें त्यांना वाटे.

माझ्या शिक्षणाची त्यांना फार आस्था होती, परंतु शिक्षण कसें द्यावें हें त्यांना ठाऊक नव्हतें. पहिल्यानें घरीच पाटावर धूळ पसरून तिजवर मी अक्षरें काढावयाला शिकलों. नंतर कांहीं महिने मला मडगांवीं ठेवण्यांत आलें. तेथें मी दुसरें कीं तिसरें पुस्तक शिकत असें. पुढें मला चिखलीस ^७ माझ्या बहिणीच्या घरीं पाठविलें. तेथें भिक्कूभटजी म्हणून एक मास्तर असत, त्यांच्या शाळेंत मी पांचसहा महिने शिकत असें. त्यांची बहुतेक विद्या संपल्यावर मला माझ्या वयाच्या नवव्या किंवा दहाव्या वर्षी आरोब्यावर ^८ राघोबा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेंत घातलें. हे फार कडक असत. पण विद्वत्तेबद्दल त्यांची बरीच ख्याति होती. माझ्यावर त्यांची फार मर्जी होती. आपल्या विद्यार्थ्यांना त्यांनीं निरनिराळीं नांवें दिलीं होती. त्यांत मला ' भेंड्याची भाजी ' असें नांव ठेविलें होतें. भेंड्याची भाजी मऊ असते, पण खाण्यास गोड लागते असें ते म्हणत असत. यांच्या शाळेंत मी अवघा दोन किंवा तीन महिने होतो. चिखलीहून नदी उतरून पलिकडे जावयाचें असल्यामुळे शाळेंत जाण्यास मला बहुधा उशीर होत असे. पुढें तर मी आजारी पडलों, व शाळेंत जाणें बंद पडलें. पण जें काय थोडेंबहुत शिक्षण झालें तें याच शाळेंत झालें. गणिताची तर मला बरीच आवड लागली. शाळेंत त्रैशिक्षापर्यंत गणित झालें होतें. पण पुढें बरीच दशांशापर्यंत सर्व गणितें मी स्वतः सोडविलीं.

प्रकृति नीट राहत नव्हती म्हणून चिखलीहून मला पुनः घरीं आणण्यांत आलें. वर्ष सहा महिने घरीं घालविल्यावर १८८८ सालीं मी शहापूर-बेळगांव येथें माझ्या बहिणीच्या घरीं गेलों. तेथें मला सरकारी शाळेंत नेऊन मराठी दुसऱ्या इयत्तेंत बसविण्यांत आलें. माझ्या वर्गांत मी पहिला होतो यांत कांहीं आश्चर्य नाही. कारण त्या वर्गांत असतांनाच मी पांचव्या इयत्तेचीं सर्व उदाहरणें सोडवीत असें. तालीम सोडून बाकी सर्व विषयांत माझा पहिला नंबर असे. वार्षिक परीक्षा झाल्यावर मला एकदम मराठी पांचव्या इयत्तेंत चढविण्यांत आलें. तेथें सुद्धा बहुधा माझा पहिलाच नंबर असे. पण या वर्गांत मी जास्त दिवस राहिलों नाही. दोन महिन्यांच्या आंतच मी आजारी पडलों, व पुनः गोव्यास आलों. शहापूरच्या आमच्या बालमित्रांपैकीं बहुतेकांनीं मेट्रिकपर्यंत देखील मजल मारली

६. गोमन्तकातील ग्रामसंस्थांच्या वसुलाचा हिशेब ठेवणाऱ्या निदप्तर सांभाळणाऱ्या कुलकर्ण्यांचे पोर्तुगीज नाव.

७. गोमन्तकातील बारदेश महालातील एक गाव.

८. ' आरोबें '— गोमन्तकातील पेढणे महालातील एक गाव.

नाहीं. फक्त श्रीयुत नागेश वासुदेव गुणाजी^१ हेच काय ते बी. ए., एलएल. बी. पर्यंत टिकले. शहापूर सोडल्यावर मी एक-दोनदां पोर्तुगेज शाळेत जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तो अजिबात फसला. अनेक कारणांमुळे मला पोर्तुगेज भाषा आवडेना; संस्कृत शिकण्याची इच्छा होती, पण ती सिद्धीस जाईना. शेवटी शाळेला कंटाळून मी घरी बसलों. वडिलांनीहि माझ्यामागे फारसा तगादा लावला नाही. मला गांवचा कुळकर्णी करण्याचें जें त्यांचें ध्येय, त्याचा नाद त्यांनी सोडून दिला असावा !

२

तारुण्य

“ किमस्ति कश्चिद्साविद्यति लोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । ”

— कादंबरी

(भावार्थ— या अफाट सृष्टीत ज्यांचें तारुण्य निर्विकार तऱ्हेनें गेलें, असा हा कोणी आहे काय ?)

चवदा वर्षांचा मुलगा किंवा बारा वर्षांची मुलगी, यांस तरुण किंवा तरुणी म्हणणें पाश्चात्य देशांत हास्यास्पद होईल. आमच्या देशांत देखील, ऋषिकालीं, अशा अर्भकांना तरुण किंवा तरुणी या संज्ञा वेढ्या माणसानें सुद्धा दिल्या नसत्या. पण काळाचा महिमा विचित्र आहे. आजला चवदा वर्षांच्या आया आणि सोळा वर्षांचे बाप या आर्यभूमीत किती तरी निघतील ! मग मी चवदाव्या वर्षांच तरुण झालों असें जर माझ्या महाराष्ट्रीय वाचकांना सांगितलें तर त्यांनीं आश्चर्य कां मानावें ? मी तरुण झालों याचा अर्थ माझ्या शरीराची वाढ पूर्ण झाली असा मात्र कोणी घेऊं नये. तारुण्यांतील जे मनो-विकार, त्यांनीं माझ्या मनांत ठाणें बसविलें, येवढाच त्याचा अर्थ. माझ्या कित्येक

१. हे पुढील काळात बेळगाव येथील एक नावाजलेले वकील, काँग्रेसचे कार्यकर्ते, आणि उत्तम लेखक म्हणून ओळखण्यात आले. महात्मा गांधींच्या खास जवळच्या अनुयायांपैकी ते एक होते. ‘रमणप्रस्थानत्रयी’चे मराठी भाषांतर ‘अमेरिकेंतील गरीब विद्यार्थी’, ‘आत्मोद्धारबोध’ वगैरे त्यांची सात-आठ पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

सोबत्यांचीं लग्नें झालेलीं; इतर सोबती लग्नाचा इत्यर्थ काय असावा या गहन शोधांत गढून गेलेले; व कांहीं जणांनीं तर देवदासींच्या द्वारें वगैरे तारुण्यतत्त्वाचा बोध करून घेतलेला; अशा परिस्थितीत मीच तेवढा कोवळा-अपक्व-राहणें शक्यच नव्हतें.

माझ्या वडिलांनीं आमच्या घरापासून दीडदोन मैलांच्या अंतरावर नव्वद वर्षांच्या करारानें एक नारळीचा बगीचा खंडाला घेतला होता. तेथें ते दिवसांतून दोनदां जात असत. त्यांच्या बरोबर मीहि या बगीच्यांत जाऊं लागलों. तेथें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे माकडां-पासून आणि चोरांपासून नारळांचें रक्षण करणें हें होतें. आम्ही फावल्या वेळांत, पाटाचें पाणी चालू करणें, केळींस पाणी देणें, बगीच्याची भित मोडून पडली असल्यास ती दुरुस्त करणें, इत्यादि कामें करीत होतो. हलकेहलके मी माडावर चढावयाला शिकलों, व बडील घरीं नसले म्हणजे या बगीच्यांत जाऊं लागलों. पण रात्र झाली म्हणजे मला भीती वाटे; व घरीं येताना माडाची सुर काढणाऱ्या भंडारी लोकांच्या सोबतीनें मला यावें लागे. या सोबतीचा अर्थात्च माझ्यावर अति वाईट परिणाम झाला. मी ताडी पिऊं लागलों किंवा अन्य दुराचार करूं लागलों असें नव्हे. पण त्यांच्या आपसांतील अति-गलिच्छ भाषणाचा माझ्या मनावर दुष्परिणाम घडत असे, व त्यामुळे माझ्या मनांत कुकल्पना घोळूं लागल्या. घरच्या माणसांच्या दावांमुळे माझ्या हातून कायिक दोष घडले नाहींत; पण मानसिक दोष घडले, व त्यांचीं विषारी फळे मला आजपर्यंत भोगावीं लागत आहेत.

१८९१ सालच्या शेवटी किंवा १८९२ सालच्या आरंभी हळूहळू मला वाचनाची अभिरुचि लागू लागली. असें होण्यास कोणी प्रवर्तक झाला नाहीं. आपोआपच माझे लक्ष वाचनाकडे वळलें. ‘आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी’ हें पुस्तक मी पहिल्यानें वाचूं लागलों. नंतर थोडक्याच वेळांत रामचंद्र पांडुरंग वैद्य^{१०} यांचें ‘पथ्यबोध’^{११} मासिक पुस्तक माझ्या हातीं आलें. त्यांतील ‘गुप्तरोग’ ही कविता

१०, ११. विसाव्या शतकातील पहिल्या चरणात गोमन्तकीय सार्वजनिक जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ज्या कार्यकर्त्यांनी अव्याहत प्रयत्न केले, त्यांपैकी एक ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ कार्यकर्ते. फोंडे येथील आत्मेद कॉलेजचे संस्थापक आणि आश्रयदाते. ‘पथ्यबोध’, ‘हळदकुंकू’, ‘प्राची प्रभा’, आणि ‘LUZ DO ORIENTE’, ही चार मासिके आणि ‘विद्याप्रसार’ हे साप्ताहिक, एवढीं नियतकालिके त्यांनी काढली नि चालवली. ‘स्थूलवर्णन’ हा शास्त्रीय ग्रंथ, ‘काव्यतरंगिणी’ हा कवितासंग्रह, आणि ‘मृत्यंजय’ हे नाटक, हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १९२१ पासून निष्ठेने खादी वापरणारे ते पहिले गोमन्तकीय. व्यवसायाने आर्यवैद्य. त्यात त्यांनी अपूर्व नैपुण्य संपादन केले होते. ‘दादा वैद्य’, या नावाने ते सर्वत्र प्रसिद्ध होते.

“केंद्रो भूमिपती, धेंपो धनपती, दादाच वैद्यपती ।

कामत सद्मपती, पुंडा रथपती, देसाय सेनापती ॥”

माझ्या पथ्यावर पडली. पूर्वी ज्या गोष्टी सुखावह वाटत होत्या, त्या आतां दुःखकारक वाटू लागल्या. मनःसमुद्रावर निराळ्या प्रकारचे तरंग उठू लागले. पण नवीन विचारांचा पाया दृढ होतो न होतो इतक्यांत (१८९१ च्या जून महिन्यांत) माझें लग्न झालें ! तारुण्याचा शिक्षा मजवर बसला !

माझें वाचन जसजसें वाढत गेलें तसतसा माझा असंतोषहि वाढू लागला. विष्णुशास्त्री, आगरकरप्रभृति थोर पुरुषांनीं यथामति आपल्या देशाची सेवा केली व आपणास धन्य म्हणवून घेतलें; पण माझ्या हातून त्यांच्यासारखीं कृत्यें होण्याची आशा आहे काय ? त्यांची विद्वत्ता कोठें ! त्यांचा उत्साह कोठें ! त्यांचें धैर्य कोठें ! पण मी या सर्व गोष्टींस आंचवलेला. या जगांत माझ्यासारख्या पशुतुल्य मनुष्यप्राण्यानें जीवंत तरी कां राहावें ? विषपान करून इहलोकींची यात्रा संपविणें हें चांगलें नव्हे काय ? या व अशा प्रकारच्या विचारांची माझ्या मनांत एकच गर्दी झाली. विषपानाला जें धैर्य लागतें, तें माझ्या अंगीं नव्हतें. म्हणूनच या प्रसंगीं मी त्यांतून बचावलों. चिंताम्रीची ज्वाला मालविण्याचें सामर्थ्य माझ्यासारख्या अप्रबुद्ध तरुणामध्ये नव्हतें, हें निराळें सांगण्याची गरज नाही. मोठ्यानें सुस्कारे टाकून मध्यरात्रीच्या सुमारास एकाएकीं जागें व्हावें, छाती एकसारखी धडधडत असावी, व झोंप बहुधा लागू नये, असा प्रकार कित्येक दिवस चालला होता. याच संधीला मी गुडगुडीचा भक्त झालों. पण गुडगुडीमुळे छातीतील धडकी कमी न होतां उलट वाढत असे.

आमचा कुलदेव रामनाथ. सध्या या देवाचें मंदिर बांदिवडें या गांवीं आहे. तेथें दसऱ्याला वेताळाचें वारें एका गुरवाच्या अंगांत शिरत असे, व तो भुताखेतांचा बंदोबस्त करीत असे ! रामनाथ व त्याचा आश्रित वेताळ यांजवर आमच्या वडिलांची अतोनात श्रद्धा होती. तेव्हां त्यांनीं मला दसऱ्याला तेथें नेऊन वेताळाच्या अवसरास ^{१२} नमस्कार

गोमन्तकातील श्रेष्ठतर अशा हिंदू ग्रामस्थांची थोरवी गाऊन केलेली एक कविता त्या काळात प्रचलित होती. त्या कवितेतील वरील श्लोकावरून दादांची त्या काळातील ख्याती लक्षात येईल.

आरोग्य, नीतिमत्ता, इत्यादी विषयांस वाहिलेले ' पथ्यबोध ' हे दादा वैद्यांचे मासिक. त्यात त्यांच्या ' गुप्त रोग ' ह्या कवितेची सुरवात पुढीलप्रमाणे होती.

“ वैद्यबावा मी रोडलों कशानें ?

असावा की हो लड्ड बयोमानें,

वर्ष सोळावें चालतसें आज,

कृशाळाची वाटते फार लाज ! ”

१२. इंद्र, वरुण, ब्रह्मा, विष्णु, महेश अशा वैदिक किंवा पौराणिक देवतांच्या बरोबरीनेच स्वळनाथ, सांतेरी, वेताळ अशांसारख्या सामान्य ग्रामदेवतांचे प्रस्थ गोमन्तकातच नव्हे तर संबंध दक्षिण कोकणात बरेच आहे. डॉ. हेन्री व्हाईटहेड यांनी आपल्या

करावयास लावले, व आपण स्वतः नमस्कार करून माझ्या छातीतील दुखण्याचें गाऱ्हाणें त्याच्या समोर मांडलें. आमच्या बराच्या पूर्वेस कांहीं अंतरावर खिस्ती लोकांची स्मशान-भूमि आहे हें या गुरवास माहीत असावें. त्यानें, मी आमच्या बराच्या पूर्वेच्या बाजूस रात्रीं ग्यालों, व तेथें ही भूतबाधा बडली, असें मोक्ष उत्तर दिलें. पण ग्याल्याचें मला स्मरेना. वडील म्हणाले, कीं, स्मरत नसलें म्हणून काय झालें ! तेथें स्मशान आहे, तेव्हां भय वाटण्याचा संभव आहेच. शेवटीं भागनें (अवसराला गोव्यांत भार म्हणतात) विभूति मंत्रून दिली, व ती देवाच्या तीर्थाबरोबर खाण्यास सांगितली. मला तर हा प्रकार चमत्कारिक वाटला. वडिलांच्या भिडेस्तव मीं विभूतिभक्षण व तीर्थपान केलें; पण त्यांज-मुळे गुण मुळींच आला नाही !

तुकोबांची ओळख

छातीतील या रोगाच्या निवारणार्थ रात्रीं जसा मी गुडगुडीचा उपयोग करीत असें, तसा दिवसा मला वाचनाचा उपयोग होत असे. जेवढा वेळ मी वाचीत असें तेवढा वेळ मला बरें वाटे. अर्थात् वाचनाचा मला फारच नाद लागला. पण पुस्तकांचा पुरवठा आमच्या खेडेगांवीं पुरेसा कोठून असणार ? ' वृद्धचान्द्र ' वगैरे सर्व पुस्तकें वाचून संपली. आतां पुढें काय करावें अशा विवंचनेत पडलों. घरांत इंदुप्रकाश छापखान्यानें प्रसिद्ध केलेली एक तुकारामबुवांच्या गाथेची प्रत पडली होती. माझी बहीण तींतील अभंग कधीं कधीं वाचीत असे. ती मीं सहज वाचावयाला घेतली. अभंग त्या वेळीं मला फारसे आवडले नाहीत. पण आरंभीच्या तुकारामबुवांच्या चरित्रानें माझ्या मनावर इतका पगडा बसविला, कीं, तें चरित्र मी कित्येक वेळां वाचलें, व त्यांतील कांहीं अभंग पाठ केले. या चरित्रवाचनानें माझा रोग बरा झाला. मी निर्धन म्हणून शोक करतो, पण तुकारामबुवांचें तर दिवाळेंच निघालें होतें ! मी अविद्वान् म्हणून शोक करतो, पण तुकोबांना माझ्या दशांशानें देखील विद्येचीं साधनें उपलब्ध नव्हतीं ! माझें लग्न झालें

‘ दि व्हिलेज डीटीज ऑफ साऊथ इंडिया ’ या ग्रंथात, “ शिव आणि विष्णु या विशेष प्रतिष्ठित अशा देवता असतील, पण ग्रामदेवता या, संकटकाळी साहाय्य करणाऱ्या आणि ग्रामस्थांचे सौख्य नि माग्य यांच्याशी निगडित असलेल्या देवता आहेत, असे समजले जाते. हिंदू धर्माच्या या स्वरूपाचे मूळ फार प्राचीन आहे. ब्राह्मणी धर्माच्या प्रभावाने थोड्याफार प्रमाणात बदललेले असे हे आर्यपूर्व स्वरूप आहे. ” असे म्हटलेले आहे. ही गोष्ट द्रविड देशांप्रमाणे कोकणातही सत्य आहे. वेताळ हा भूतपिशाच्चांचा राजा असे समजण्यात येते. अशा ग्रामदेवतांचे पौरोहित्य ब्राह्मणोतरांकडे असते. अशांस ‘ गुरव ’ ही संज्ञा आहे. ‘ वेताळाचे वारे गुरवाच्या अंगात शिरणे ’ म्हणजे वेताळाचा संचार त्याच्या अंगात होणे होय. यास ‘ भार येणे ’ अथवा ‘ अवसर येणे ’ असेही म्हणतात.

म्हणून मी शोक करतो, पण तुकोबांची तर दोन लग्ने झाली होती ! प्रपंचामध्ये मजहून अधिक अडचणी असतां परमार्थामध्ये तुकोबांनीं केवढी अघाडी मारली होती बरे ! प्रापंचिक दुःखें त्यांना अपायकारक न होतां उलट हितावहच वाटलीं. मग मीं शोक करित कां बसावें ? विद्या आणि धन हीं जरी मिळवितां न आलीं तरी तुकोबांच्या अंगचे सद्गुण, प्रयत्न केला असतां, मला मिळवितां येणार नाहीत काय ? वैराग्याचें कवच घाळून सत्य-निष्ठादि सद्गुणशस्त्रांनीं षड्रिपूंशीं संग्राम मांडला असतां, आज ना उद्यां मला जय मिळेल अशी आशा वाटूं लागली. नांव नको, कीर्ति नको, पण तुकोबासारखें सात्त्विक व्हावें, असें मला वाटूं लागलें. एकान्तांत बसून माझ्या विचारांना मी दृढता आणूं लागलों, व तेणेंकरून माझा हृद्रोग समूळ बरा झाला.

भिकू पुंडलिक नाईक हे आमचे आप्त. त्यांचे वडील ते माझ्या वडिलांचे मामा; यांची बहीण ती माझी चुलती. पण या नात्यापेक्षां त्यांचें माझ्यावर अधिक प्रेम जडलें. त्यांचे विचार मला फार पसंत पडत असत. महिन्यांतून दहाबारा दिवस मी मडगांवीं त्यांच्या येथें घालवीत असें. कांहीं थट्टेखोर मंडळी तर मला त्यांचें पुच्छ म्हणत असत ! मद्यपान, बालविवाह, शिमगा, जातिभेद इत्यादि गोष्टी, व्यक्तीच्या आणि राष्ट्राच्या हिताला अपायकारक आहेत असें त्यांच्याच सहवासासमुळें मला स्पष्ट कळूं लागलें. आणली एक मला फायदा झाला. तो हा, कीं, मडगांवांत माझ्या बऱ्याच ओळखी झाल्या. या ओळखीच्या गृहस्थांकडून मला वाचाबवाला बरीच पुस्तकें मिळूं लागलीं. जेवढीं पुस्तकें मिळतील तेवढीं गोळा करावीं, व घरी आणून वाचून परत करावीं, हा क्रम कित्येक वर्षे चालला होता. भिकू नाईक यांच्या सहवासानें गुडगुडीचें व्यसन बळावत गेलें, व पेज जेवून वामकुक्षि करण्याची संवय दृढतर होत गेली. येवढा तोटा झाला. तथापि एकंदरीत माझा फायदा झाला यांत शंका नाही.

सोनबा मंगेशा मुळगांवकर हे माझ्या आतेबहिणीचे चिरंजीव. नातें दूरचें; पण त्यांचें व माझें फार सख्य जडलें. ते माझ्यापेक्षां तीन वर्षांनीं लहान. मडगांवास ते शिकत असत तेव्हांपासूनच त्यांच्या अंगची हुशारी दिसून आली. मराठी कविता ते चांगली करित असत. १८९५ सालच्या जानुआरी महिन्यांत त्यांनीं आमच्या घराशेजारीं किरकोळ मालाचें एक दुकान उघडलें. हा धंदा त्यांना आवडत होता असें नाही; पण निस्पृयास्तव करावा लागला एवढेंच. आमचे दोघांचे विचार फार जुळत असत. आमचा काळ वाचनांत आणि उपयुक्त संभाषणांत जात असे.

माझे वडील बंधु ^{१३} १८९२ सालापासून काणकोण प्रांतांतील खोलगड या गांवीं आमच्या मावशीच्या घरी राहूं लागले. मावशीचा तसण मुल्या वारल्यामुळें तिच्या जमिनीची व्यवस्था पाहण्यास दुसरें कोणी नव्हतें. माझे बंधु याचसाठीं तेथें राहून तिच्या

शेतांची आणि बागाइतांची देखरेख ठेवीत असत. इकडे, घरी माझे वडील वृद्ध होत चालल्यामुळें प्रपंचाचा सर्व भार मजवरच पडला. सोळाव्या वर्षापासून सर्व कारभार मीच पाहत असें. अनेक संकटें आलीं, अनेक अडचणी आल्या. पण मी न डगमगतां सर्व कारभार यथाशक्ति सुखीतपणें चालविला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तुकारामबुवांच्या चरित्रानें आणि इतर वाचनानें माझ्या अंगीं बरेंच धैर्य येत गेलें, व माझ्या आयुष्यक्रमाला एक प्रकारची स्थिरता येऊं लागली. तारुण्यांत उद्भवणाऱ्या विकारवशतेपासून मी मुक्त झालों असें मला वाटूं लागलें.

३

परिस्थिति

श्रीयुत भिकू पुंडलीक नाईक हे एका प्रसंगीं मला म्हणाले, “ तू जर युरोपांत जन्मला असतास, तर तुझ्या बुद्धीचें तेज पडलें असतें; पण येथें तिचा काय उपयोग ? माकडें राष्ट्रप्यांतच तुझें सर्व आयुष्य खर्चणार आहे ! ” त्यांनीं केलेल्या या भविष्यपलीकडे खुद्द माझ्या कल्पनेची धांव गेली नव्हती. मला वाटत होतें, कीं आतां माझ्या हातून कोणतेंहि महत्त्वाचें काम होणार नाही. जेमतेम माझ्या कुटुंबाची सेवा माझ्या हातून झाली म्हणजे बस झालें. सामाजिक सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, इत्यादि उपायांच्या द्वारे स्वदेशहित साधावें, असे कल्पनातरंग कधीकधी उठत नव्हते असें नाही. पण धुद्र नराच्या कोपाप्रमाणें मनांतल्या मनांतच त्यांचा लय होत असे. आपल्या प्रांतापुरती कांहीं सुधारणा घडवून आणावी, तर त्या कार्याला परिस्थिति अनुकूल नव्हती. उदाहरणार्थ, जांबावलीच्या शिमग्याकडे जे मठग्रामस्थ हिंदुबांधवांचे पैसे खर्च होतात, ते एका सार्वजनिक शाळेकडे व्हावे, असें माझें म्हणणें होतें. पण माझ्यासारख्याचें म्हणणें ऐकतो कोण ? जांबावलीचा शिमगा बंद तर झाला नाहीच, पण उलट तेथें अशी एक सुधारणा झाली, कीं, पूर्वी कलावंतींचा एक मेळ (जमाव) नाचत असे, ते आतां दोन नाचूं लागले !

जांबावलीचा शिमगा

गोमांतकाबाहेरील वाचकांस जांबावलीच्या शिमग्याची नीट कल्पना करता येणार नाही,

१३. धर्मानंदांच्या ज्येष्ठ बंधूंचे नाव रामचंद्र दा. शे. कोसंबी असे होते. ते १९३३ मध्ये निधन पावले.

तेव्हा त्यांच्या सोयीसाठी त्याची थोडीशी माहिती देणें इष्ट आहे. मडगांवचा ग्रामदेव दामोदर. या देवाचें मंदिर पूर्वी मडगांवांत होतें. पण पोर्तुगेज लोकांनीं गोवें काबीज करून लोकांना बाटविण्याचा सपाटा चालविल्यावर ग्रामस्थांनीं त्या देवाला तेथून उचलून त्या वेळीं संवदेकर संस्थानिकाच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांतील जांबावली या गांवीं त्याची स्थापना केली. या देवाचे जे कांहीं उत्सव आहेत, त्यांत शिमगा मुख्य आहे. मडगांवचे सारस्वत ब्राह्मण आणि वागी हा उत्सव आपसांत वर्गणी गोळा करून करीत असतात. यासाठीं मडगांवच्या आयात व्यापारावर सर्वोच्या सम्मतीनें एक लहानशी पट्टी बसवली आहे; तिचें उत्पन्न १८९७ सालच्या सुमारास दर वर्षी ७०० किंवा ८०० रुपयांच्या दरम्यान होत असे. (सध्या या पट्टीचें उत्पन्न काय आहे हें मला माहीत नाही.) या-शिवाय वर्गणीचे पैसे गोळा होत असत. शिमग्याचा खर्च म्हणजे जांबावलीस सात दिवस लहानथोरांस फुकट जेवण मिळे. शिवाय कलावंतींचा नाच, मंडपांतील दिवे, व इतर किरकोळ खर्च. हीं सगळीं कामें मक्यानें दिलीं जात. तरुण मंडळी रात्रीं नाटकें करीत व दिवसा कांहीं बीमस सोंगें करून प्रेक्षकांना रंजवीत असत. सध्यासमयी कला-वंतिणींचा नाच सुरू होऊन तो रात्रीं आठनऊ वाजतां बंद होत असे. शिमगा हें देवाचें कार्य आहे असें समजणारे बरेच भाविक लोक अद्यापि आमच्या प्रांतांत सांगडतील. पण बहुतेक तरुणांवर या उत्सवाचा अत्यंत वाईट परिणाम होत असे व अद्यापि होत आहे. दामोदराच्या मंदिराच्या ज्या अग्रशाळा आहेत त्या पांचमातशें लोकांना पुरण्यासारख्या नाहीत. एक अग्रशाळा तर केवळ जेवण्यासाठीं राखून ठेवण्यांत येते. अर्थात् पुष्कळांना आजूबाजूच्या कलावंतिणींच्या घरीं आपलें विन्हाड करावें लागतें. अशा प्रसंगीं साधारण चांगल्या माणसाची देखील नीति बिघडण्याचा संभव असतो. मग रंग लावून रंगभूमीवर नाचण्यांतच इतिकर्तव्य समजणाऱ्या भट्ट डोक्याच्या तरुणांची गोष्ट काय सांगावी !

माझ्या वडिलांना नाटकांची किंवा तमाशांची बिलकूल आवड नसे. तथापि शिमगा देवप्रिय आहे, व माणसांनीं त्यांत विघ्न आणूं नये असें त्याचें मत असे. ते या कार्या-साठीं एक रुपया वार्षिक वर्गणी देत असत, व जांबावलीस जाऊन देवाला अभिषेक करून पुजाऱ्यांना कांहीं दक्षिणा देत असत. त्यांच्या वृद्धपणामुळे १८९३ कीं ९४ सालीं एकदा या शिमग्यास जाण्याची माझ्यावर पाळी आली होती. तेथें आमचे एक आप्त एका कलावंतीच्या घरीं उतरले होते. इतर टिकाणीं सोय न झाल्यामुळे मलाहि एक रात्र तेथेंच उतरावें लागलें. तेथें कांहीं तरुण मंडळीचें चमत्कारिक वर्तन पाहून मला फार अचंबा वाटला. त्या घरची मालकीण म्हातारी कलावंतीण, तिनें तर मला या तरुण मंडळींत तुम्ही का सामील होत नाहीं असें साफ विचारलें ! तिचें सर्व संभाषण येथें नमूद करणें शिष्टाचाराला अनुचित आहे असें मी समजतों. तथापि तरुणांस उपदेश करण्याचा आपला अधिकारच आहे अशा समजूतीनें तिनें तें केलें असावें ! दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस मी जो जांबावलीहून निघालों, तो पुनः शिमग्यास म्हणून गेलों नाही. इतकेंच नव्हे, तर एक रुपया वर्गणी देण्याचेंहि मी बंद केलें.

गेल्या दहा-पंधरा वर्षांमागे गोव्यामध्ये अशी एक लाट आली होती, कीं जिकडेतिक्डे नाटकेंच नाटकें व्हावयाचीं ! म्हापशेकरांनीं एक नाटक केलें तर पणजीकर दोन करीत असत ! शिमग्याला नाटकें, रामनवमीला नाटकें, हनुमानजयंतीला नाटकें, जत्रेला नाटकें ! या नाटकांमुळे गोव्यांतील तरुण पिढीची मोठी हानि झाली आहे. वर्षभर मेहनत करून कांहीं पैसे शिल्लक ठेवावे, व ते नाटकांतील सोंगाच्या पोषाखावर खर्च करावे अशी कित्येकांची वहिवाट होती. कित्येकांनीं नाटकांत संभाषण करण्याला धैर्य यावें म्हणून सुरादेवीची उपासनाहि चालविली ! माझे वडील दारूचा थेंब अंगावर पडला असतां स्नान करीत असत. मागल्या पिढींत दारूचा इतका विटाळ मानीत असत. पण आतां गोव्यांतील हिंदुलोकांत सुरादेवीचे भक्त इतके निपजले आहेत कीं, मद्यपाननिषेधक मंडळीची एक पळटण तिकडे पाठविली, तरी ते तिला दाद देतील असें वाटत नाही !

दिसेल तें बोलावें व साधेल तें करावें

अशा परिस्थितींत धर्मसुधारणा किंवा समाजसुधारणा करतां येणें शक्यच नव्हतें. 'तथापि दिसेल तें बोलावें व साधेल तें करावें' हा क्रम मी चालविला होता. स्वदेशीचा मी मोठा भक्त असें. गोव्यांत चांगले स्वदेशी कपडे मिळत नसत. तेव्हा मला ओबड-धोबड कपडे वापरावे लागत असत. अशा कृत्यांनीं माझी बहुतेक वेळ्यांतच गणना केली जात असे. तथापि हाताच्या बोटांनीं मोजण्यासारखे कांहीं तरुण मित्र माझे चहाते होते, ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट होय. पैकीं श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर^{१४} व श्रीयुत श्रीधर प्रभु म्हात्रे^{१५} हे सध्यां हयात आहेत. विष्णुपंतांचा सहवास तर मला फारच प्रिय असे. श्रीधरपंतांचा माझा फार दिवसांचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या सहवासांमुळे वामन, मोरोपंत इत्यादि मराठी कवींवर माझें फार प्रेम जडलें. सामाजिक आणि धार्मिक बाबतींत माझी आणि माझ्या मित्रांची एकवाक्यता होत होती, असें नाही. तरी पण

१४. गोमन्तकातील जुन्या काळातील एक कवी आणि लेखक. त्यांची, 'श्रीचंद्रेश्वर माहात्म्य', 'देवीचरित्रामृत', 'शांतादुर्गाख्यान' वगैरे भक्तिरसात्मक काव्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे 'गोमन्तकांतील सारस्वत ब्राह्मण आणि त्यांचे कुलदेव', आणि मुकुंद सदाशिव शेळडेकर यांच्या सहाय्याने लिहिलेला 'शांतादुर्गा संस्थानचा इतिहास' हे दोन ग्रंथ संशोधनपर ऐतिहासिक लिखाण या नात्याने महत्त्वाचे मानले जातात.

१५. हे चांगल्यापैकी पोर्तुगीज भाषेचे लेखक म्हणून त्या काळात ओळखले जात. LUZ DO ORIENTE ह्या दादा वैद्यांच्या पोर्तुगीज मासिकात त्यांचे लेख येत असत. 'AINDA AS ALMAS IRMAS' हे त्यांचे पहिले पोर्तुगीज पुस्तक. एका पोर्तुगीज लेखकाने हिंदूंच्या विवाहपद्धतीवर केलेल्या टीकेला उत्तर म्हणून हे त्यांनी लिहिले. पोर्तुगालातील DIARIO DE NOTICIAS या नावाजलेल्या वृत्तपत्राने या पुस्तकाची फार तारीफ केली होती. ते व्यवसायाने सरकारी नोकर होते.

मतभेदांमुळे आमच्यांत वितुष्ट उद्भवण्याचा संभव नव्हता. या स्थितीत आत्मोन्नति करण्याचा तेवढा मार्ग खुला होता. पण तो देखील बरगुती अडचणीमुळे बिकट झाला होता.

सरकारदरबारचा मला कंटाळा; पण तें काम करावें लागे. संस्कृत शिकण्याची अतिशय आवड; पण शिकण्याची सोय नसल्यामुळे व घर सोडून फार दिवस दूर राहतां येत नसल्यामुळे तें शक्य नव्हतें. डॉ. भांडारकरांच्या संस्कृत पुस्तकांचें मराठी भाषांतर आणून वाचलें व रघूच्या दुसऱ्या सर्गाचे २५-३० श्लोक पाठ केले. पण एवढ्यानें संस्कृताचें ज्ञान कितीसं होणार? मराठी वाचन मात्र सारलें चाललें होतें. निबंधमाला, आगःकरांचे निबंध, मोरोपंतांचें भारत, ज्ञानेश्वरी, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, कादंबऱ्या, मरे आणि लानमन यांच्या साकरावगुंठित गोळ्यांच्या जाहिराती, एवंच जें मिळेल तें वाचावें हा क्रम मी चालविला. त्या काळीं हेंच काय तें आत्मोन्नतीचें साधन माझ्या हातीं होतें.

४

देशत्याग

परिस्थितीला कंटाळून संस्कृत शिकण्याच्या उद्देशानें १८९४ सालीं मी एकदा कोल्हापुरापर्यंत प्रवास केला. कोल्हापुरास मी महालक्ष्मीच्या आवारांत उतरलों होतो. तेथें कोकणस्थ जातीचे दोन-तीन विद्यार्थी रहात असत. त्यांनीं मला पुष्कळ मदत केली. माझ्या जेवणाची व्यवस्था त्यांनीं खाणावळीत करून दिली. 'आपली जेवणाची व्यवस्था काय आहे?' असा त्यांना प्रश्न केला असतां त्यांतील एकजण म्हणाला, 'अहो, आमचें काय, देवाचा नैवेद्य मिळाला तर तेथेंच जेवतो; नाही तर आहेंच आमची 'ॐ भवति!' 'ॐ भवति' म्हणजे काय, हें मला समजेना. तेव्हां त्यानें खुलासा केला कीं, ॐ भवति म्हणजे भिक्षा. भिक्षेस गेल्यावर 'ॐ भवति भिक्षां देहि' असें म्हणावें लागतें. तेव्हां या वाक्याचा जो आरंभ 'ॐ भवति' त्यालाच आम्ही भिक्षा म्हणतो!' माझ्या मनावर चक्क प्रकाश पडला. मुंजीत माझ्या हातीं भिक्षापत्र देऊन आमचे पुरोहित मला 'ॐ भवति भिक्षां देहि' असें म्हणण्यास मांगत होते, त्याचा खरा अर्थ आज समजला. पण या ॐ भवतीवर निर्वाह करण्याचें धैर्य त्या काळीं माझ्या अंगीं नव्हतें. वृद्ध वडिलांचीहि फार फार आठवण होऊं लागली. तेव्हां मी माझ्या

जवळची पैशांची पुंजी संपण्यापूर्वीच कोल्हापुर सोडून मडगांवास आलों. आठ दहा दिवस माझा समाचार समजला नाही म्हणून वडिलहि मडगांवास आले होते. त्यांच्या पायांवर डोकें ठेवून मी त्यांची क्षमा मागितली. ते म्हणाले, "तूं जर पुनः घर सोडून गेलास, तर तुझ्या शोधार्थ मलाहि घर सोडून जावें लागेल, याचा विचार करून वाटेल तें कर." मला फार वाईट वाटलें, व तेव्हापासून मी परदेशगमन करण्याचा नाद सोडून दिला.

दुःख-शोकादि प्रसंग

१८९६ सालीं हिंदुस्थानांत चांगला पाऊस पडला नाही; गोव्यांतहि या सालीं पावसाची हाकाहाक होती. नाचणी वगैरे धान्यें न पिकल्यामुळे गरीब लोकांचे फार हाल झाले. आम्हाला या दुष्काळामुळे फारसा त्रास पोंचला नाही. पण १८९७ सालीं जेव्हां पाऊस पडला तेव्हां गांवांत एक प्रकारचा आमांशाचा विकार सुरू झाला. आगस्ट महिन्यांत दोघेतिघे खेरीज करून आमच्या घरांत सर्व मंडळी आजारी पडली. मला कांहीं आजार झाला नाही; पण इतरांचें दुखणें काढतां काढतां पुरे वाट होऊन गेली. माझी भावजय आधींच आजारी होती. तिला हा आजार फार झोंबला, व शेवटीं अतिशय अशक्त होऊन १८९७ सालच्या आक्टोबर महिन्याच्या चौथ्या तारखेस तिचा अंत झाला. कोणी आप्त वारला असतां लोक शोक करतात, याचें मला फार आश्चर्य वाटे. मरण हें जर सर्वसाधारण आहे, तर त्याबद्दल ताप करून कां प्यावा, असें मी माझ्या मनाशीं म्हणत असें. पण जेव्हां माझ्या भावजईवर हा प्रसंग आला, तेव्हां माझी गाळण उडून गेली. तिचीं लहान लहान मुलें रडावयाला लागलीं, तेव्हां तर माझा शोक मला आवरेना. तात्पर्य, 'परदुःख शीतल' म्हणतात याचा त्या प्रसंगां मला अनुभव आला. माझ्यावर येणाऱ्या भावी संकटपरंपरेला येथेंच आरंभ झाला.

सोनबा मंगेश मुळगांवकर यांचे चुलते सदाशिवराव मुळगांवकर मुंबईत लोहारचाळीत राहत असत. त्यांना शंभर सव्वाशें रुपयांची नोकरी होती. आपल्या पुतण्याची त्यांनीं कधीहि चौकशी केली नाही. पण १८९६ सालीं ते आपल्या कुलदेवाच्या-मंगेशाच्या-दर्शनास गोव्यास आले होते त्या वेळीं आपल्या पुतण्याला त्यांनीं आपल्या बरोबर मुंबईस बोलावले. सोनबाच्या आईची आपल्या मुलास मुंबईस पाठविण्याची इच्छा नव्हती. पण मीच त्यास जाण्याची सल्ला दिली. मुंबईला जाऊन त्यानें एका वर्षांत इंग्रजी तीन इयत्तांचा अभ्यास केला. त्याच्या अत्यंत सरळ स्वभावामुळे चुलत्याची व चुलतीची त्याच्या मुला-हूनहि विशेष प्रीति त्यानें संपादन केली. १८९६ सालीं जेव्हां पहिल्यानें मुंबईस प्लेग आला, तेव्हां सोनबा व त्यांचे चुलतभाऊ गोव्यास आमच्या घरी राहावयास आले. पांच-सहा महिने राहून ते परत गेले. १८९७ सालीं पुनः प्लेग आला. सोनबाच्या चुलत्यानें मादुंग्यास झोंपडी बांधून ठेविली होती, पण तो आजारी असल्यामुळे त्याला घर सोडून

जातां येईना. लोहारवाळीत प्लेग फार झाला म्हणून सर्व मेडली गिरगांवांत आली. तेथे त्यांच्या गड्याला प्लेग झाला. सोनबाळाहि प्लेगाने पछाडले. २४ तासांच्या आंत ता. १५ मार्च १८९८ रोजी या अतिभयंकर रोगाने सोनबाळा निर्बुग अंतकाच्या स्वाधीन केले.

ता. २८ मार्च १८९८ रोजी माझे मेहुणे डॉ. सखाराम लाड^{१६} हे पणजीहून आमच्या घरी आले. त्यांनी सोनबाळी निधनवार्ता आणली. पण माझा त्या बातेंवर विश्वास बसेना. इतक्यांत पोस्टाचा शिवाई पत्र घेऊन आला. 'स' सोनबाळ्या हातचा नव्हता. त्याच्या चुलतभावाचे हे पत्र होते. मजकूर वाचून मला जे दुःख झाले त्याचे येथे वर्णन करतां येत नाही. किती तरी दिवसपर्यंत मी धड जेवलों नाही. भ्रांतीने माझ्या मनाला घेरले; व मी विचारमूढ झालों.

“यस्स मग्गं न जानासि आगतस्स गतस्स वा ।

उभो अन्ते असंपस्सं निरत्थं परिदेवसि ॥

परिदेवमानो चे किंचि अत्थं उदब्बहे ।

संमूळहो हिंसमत्तानं कयिरा चेनं विचक्खणो ॥

किसो विवणो भवति हिंसमत्तानमत्तना ।

न तेन पेता पालेन्ति निरत्था परिवेदना ॥” (सल्लसुत्त.)

(ज्याचा आलेला आणि गेलेला हे दोन्ही मार्ग तू जाणत नाहीस, ज्याचा आदि आणि अंत तुला ठाऊक नाही, त्यांच्यासाठी तू व्यर्थ शोक करीत आहेस ! शोकाने जर कांहीं फायदा होण्यासारखा असेल, तर शहाण्याने संमूढ होऊन व शरीराला अत्यंत त्रास करून शोकाचे अवलंबन करावे ! पण शोकाने मनुष्य आपल्या देहाला पीडा देऊन कुश आणि निस्तेज होतो, आणि त्याच्या त्या शोकामुळे मृतांचे कांहीं रक्षण होत नाही; अर्थात् शोक करणे व्यर्थ आहे.)

वरील अमृततुल्य बुद्धोपदेशाची मात्रा त्या काळी माझ्या शोकरोगावर योजगारा एखादा वैद्य मिळता तर माझे केवढे हित झाले असते ! वरील गार्थेत म्हटल्याप्रमाणे मी कुश आणि निस्तेज झालों एवढेच नव्हे, तर अन्नद्वेष (Dyspepsia) हा रोग मला कायमचा जडला.

याच वेळी आमच्या घराची सांपत्तिक स्थिति चांगली नव्हती. किरकोळ बरेच कर्ज

१६. हे इतिहासप्रसिद्ध लखबादादा लाड यांच्या घराण्यातील. पणजी येथील मेडिकल स्कुलातून पास झालेले, तसेच नंतर पोर्तुगालास जाऊन वैद्यकीय पुढील शिक्षण घेऊन आलेले, पहिले हिंदू. सारस्वत समाजाच्या स्वामींनी त्यांस पोर्तुगालास राहून आल्याबद्दल प्रायश्चित्त घेण्याची आज्ञा केली होती. पण त्यांनी ती नाकारली. स्वामीजींच्या आज्ञेनुसार गोमन्तकातील सारस्वतांनी त्यांना बहिष्कृत केले. ते फार परोपकारी वृत्तीचे होते. गरीब जनतेला त्यांची फार मदत होत असे.

झाले होते, व त्याचा बोजा माझ्या शिरावर होता. माझ्या मित्राच्या मरणाने तर मी इतका गांगरून गेलों होतो, की, यापुढे गोव्यांत रहाणे नको असे मला वाटावयाला लागले. कर्जाचा सारा हिशोब लिहून ठेवून दोन रुपये बरोबर घेऊन ता. ३० मे १८९८ या दिवशी घर सोडून मी गोकर्णापर्यंत प्रवास केला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत निर्वाहाचे कांहीच साधन न सांपडल्यामुळे ता. १६ जून रोजी मला पुनः घरी यावे लागले. घरी आलों, तरी पण माझा मतिभ्रम कमी झाला नाही. एक दिवस तर मी जंगलांतच बसून राहिलों, व पुढे कोणाशी भाषण न करतां खोलीतच कोंडून घेतले. गांवांत मी वेडा झालों अशी बातमी पसरली. पण तिची मला मुळीच परवा वाटली नाही.

कर्जाची व्यवस्था

आमचे आप्त श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक हे मडगांवाहून माझ्या समाचारास आले. कर्जामुळे माझी वेड्यासारखी स्थिति झाली अशी त्यांची समजूत झाली असावी. पण वास्तविक कारण अन्यच होते. त्यांनी मला चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून असे सांगितले, की, कर्ज झाले म्हणून घाबरण्याचे कारण नाही; आम्ही त्याला कांही तोड काढू. तेव्हा त्यांच्या सल्ल्याने असा वेत ठरवला, की, वडिलांच्या जमिनी गहाण घेऊन त्यांनी व श्रीयुत भिकू पुंडलिक नाईक यांनी जी काय रकम आम्हास पाहिजे असेल ती घ्यावी, व आम्ही सर्व किरकोळ कर्ज फेडून टाकावे. या बेताप्रमाणे आम्ही मडगांवास गेलों. परंतु श्रीयुत भिकू नाईक यांनी अर्धी रकम देण्याचे नाकारले. शेवटी श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीच सर्व रकम देऊन मला ऋणमुक्त केले, व देशत्यागाच्या वाटेतील एक मोठी अडचण दूर केली. (१९१२ च्या मार्च महिन्यांत त्यांची सर्व रकम देऊन ठाकून त्यांच्या कर्जातून मी मुक्त झालों. तथापि ऐन आणी-बाणीच्या प्रसंगी मदत करून त्यांनी मला कायमचे ऋणी करून ठेवले आहे.)

ता. २८ ऑगस्ट १८९८ रोजी माझे वडील मी मडगांवास असतांना एकाएकी पक्षघाताच्या विकाराने निवर्तले. याहि प्रसंगी मला अत्यंत दुःख झाले. चित्त प्रपंचात रमेनासे झाले. १८९७ सालच्या एका 'बालबोधा'त^{१७} भगवान् बुद्धाचे चरित्र वाचण्यांत आले होते. तेव्हापासून बुद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला, तसतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझे सर्वस्व बुद्ध आहे असे वाटू लागले. पूर्वी मी माझ्या मित्रांशी बुद्धासंबंधाने बोलत होतो; पण आतां आपल्या मनाशीच बोलू लागलों. बुद्धाची मूर्ति कल्पून तिचे ध्यान करावे, व बालबोधांतील चरित्र पुनःपुन्हा वाचावे असा क्रम सुरू ठेवला, व यापुढे जगलों तर दुसरे कांहीं न करतां

१७. विनायक कोंडदेव ओक यांनी हे बालोपयोगी मासिक काढून १९१५ पर्यंत अव्याहत ३४ वर्षे चालविले. यात सुबोध नि मनोरम भाषेत चरित्रे, कथा, कविता, निबंध, प्रसिद्ध होत असत.

बुद्धधर्माचें ज्ञान संपादावें असा निश्चय केला. कितीहि संकटें येवोत, कितीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें मला ज्ञान झालें म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें, असें मला वाटूं लागलें.

१८९८ सालच्या नोव्हेंबर किंवा डिसेंबर महिन्यांत 'केरळकोकिळ' १८ पाहण्यांत आला. त्यांत सारस्वत लोकांनीं कोचीन येथे एक नवीन स्कूल स्थापन केल्याचें वर्तमान वाचलें. तेव्हां तेथें जाऊन कांहीं इंग्रजी अभ्यास करावा, व तद्द्वारा बुद्धोपदेशाचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादावें असा विचार करून, मीं ता. ३१ जानेवारी १८९९ रोजीं मुरगांवाहून आगवोटीनें मंगळूरपर्यंत प्रवास केला. पण मंगळूरहून पंधरा दिवसांच्या आंत मी पुनः घरीं आलों.

प्रायश्चित्त-प्रकरण आणि घरत्याग

माझे मेहुणे डॉ. सखाराम लाड हे पोर्तुगालहून ता. १२ मार्च १८९९ रोजीं परत आले. ते आमच्या घरीं तीन महिने होते. पुढें त्यांनीं म्हापसें येथे बिन्हाड करून आपला डॉक्टरीचा धंदा सुरू केला. ता. २६ ऑक्टोबर १८९९ रोजीं माझी वडील मुलगी चिबली येथे डॉ. लाड यांच्या घरीं जन्मली. तिच्या षष्ठीपूजनाच्या दिवशीं मी व आणखी चार गृहस्थ डॉ. लाड यांच्या पत्नीस जेवलों. त्यांच्या शेजाऱ्यांनीं ग्रामपथ उपस्थित करून स्मार्तान्या स्वामीकडून आम्हांला बहिष्कृत केल्याचें एक आज्ञापत्र आणलें. दोघे तिचे गृहस्थ प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे झाले. मी व डॉ. काशिनाथ लाड यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें नाहीं. माझ्या या कृत्यानें माझा आप्तवर्ग बराच नाखूष झाला.

दक्षिण दिशेच्या प्रवासामाचा नाद सोडून उत्तरेस प्रवास करावा असा मीं विचार केला. पुणें हें महाराष्ट्राचें केंद्रस्थान, तेव्हां तेथे माझी कांहीं तरी सोय लागेल, असें वाटलें. माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर यांनीं मला श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर (हे पुण्यास सदर्न मराठा रेल्वेच्या ब्रॅच ऑफिसांत डेडक्लार्क होते.) यांना पत्र देण्याचें वचन दिलें होतें. माझ्या संघवानें रेडकर यांस यांनीं पूर्वीं एक पत्र लिहिलेंहि होतें. पण त्याचें उत्तर त्यांना मिळालें नाहीं. मला तर गोवें सोडण्याची घाई झाली होती. तेव्हां रेडकरांच्या उत्तराची वाट न पाहतां पुण्यास जाऊन त्यांची गांठ वेण्याचा मीं बेत केला; व १८९९ सालच्या नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत मडगांवास आलों. माझे आप्त श्रीयुत भिकू नाईक यांनीं मला खर्चासाठीं दहा रुपये दिले, व श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं पंधरा रुपये दिले. मडगांवास मी श्रीयुत भिकू नाईक यांच्याच येथें राहत असें. पण या खेपेस मला त्यांनीं आपल्या घरीं राहूं दिलें नाहीं. कारण आपणालाहि बहिष्कार

१८. हे मासिक कोचीन येथून क. ना. आठवडे हे चालवीत असत. एका महाराष्ट्रीयाने महाराष्ट्राबाहेर चालवलेले एक उत्तम मासिक म्हणून ते त्या वेळी ओळखले जाई.

पडेल अशी त्यांना भीति पडली. मला निराळें पान ठेवा, व मी शेण सारवण्यास तयार आहे, असें त्यांना सांगितलें. पण माझ्या दुर्दैवानें त्यांना माझी कीव आली नाहीं. विष्णुपंत शेळडेकर यांनीं मला मडगांवास भेटावें असा संकेत होता; पण ते भेटावयास न येतां रेडकरांना पत्र त्यांनीं आपल्या भावाबरोबर पाठवून दिलें. त्यांच्या त्या पत्रासाठीं दोन-तीन दिवस मडगांवास राहावें लागलें. परंतु मडगांवास जेवणाची सोय न झाल्यामुळे बाणावलीस माझ्या बहिणीच्या घरीं राहिलों. डिसेंबरच्या पहिल्या तारखेस विष्णुपंतांचें पत्र आलें. दुसऱ्या दिवशीं जाण्याचा बेत केला. त्या वेळीं आगगाडी मडगांवाहून मद्रास टाईम ६ ला कीं ६॥ ला निघत असे. तेव्हां बाणावलीहून आगगाडी गांठणें शक्य नव्हतें. एका रात्रीपुरतें तरी मला जेवावयास घाला, पण मला खाणावळीत पाठवूं नका, अशी मी श्रीयुत भिकू नाईक यांस विनंती केली; पण ती त्यांनीं मान्य केली नाहीं. शेवटीं एका खाणावळीत जेवून मडगांवांतच कोठेंसा निजलों, व दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. २ डिसेंबर रोजीं मडगांवाहून प्रयाण केलें. श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं दिलेला एक तांब्याचा तांब्या व एक सतरंजी एवढेंच काय तें सामान माझ्याबरोबर होतें.

५

रोजनिशी आणि टिपणें

हालवून खुंट । आधीं करावा बळकट ॥

मग त्याच्या आधारें । करणें तें अवघें बरें ॥ ”

— तुकाराम

ता. २३ जून १८९५ या दिवसापासून मीं रोजनिशी एका जुन्या वहीवर लिहिली आहे. याच वहीवर १८९८-१८९९ सालचीं कांहीं टिपणें आहेत. सात वर्षांनीं परत घरीं आल्यावर ही वही जुन्या कागदपत्रांत पडलेली मला सांपडली. सध्या मागल्या कांहीं गोष्टी लिहितांना तिचा मला फार उपयोग होत आहे. १८९६ सालची रोजनिशी कोठें हरवली तें समजत नाहीं. गोवें सोडून पुण्यास आल्यावर निराळीं टिपणें लिहीत असें. त्या टिपणांची वही १९०४ सालीं मोहर करून कलकत्याच्या महाबोधिसभेच्या सेक्रेटरीच्या स्वाधीन केली होती. पण पुढें महाबोधिसभेचीं सर्व पुस्तकें काशीजवळ सारनाथ या ठिकाणीं नेण्यांत आलीं. तेथें कित्येक पुस्तकें वाळवीनें खाल्लीं, व कित्येकांची

अफरातफर झाली. या घडामोडींत माझी टिपणांची वही गहाळ झाली, ती अद्यापि माझ्या हातीं आली नाही. पुष्कळ तपास केला, पण पत्ता लागला नाही. ही वही जर माझ्याजवळ असती, तर आज पुढील आत्मवृत्त लिहिणें फार सुलभ झालें असतें.

सध्यां शिल्लक राहिलेल्या जुन्या वहींतील माझी समग्र रोजनिशी किंवा लांबलांब टिपणें देऊन वाचकांस कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पण गोवें सोडून पुण्यास येण्यापूर्वी माझ्या विचारांची दिशा कोणती होती, हें माझ्याशी ज्यांचा निकट संबंध नाही अशा वाचकांस ठाऊक असणें अत्यंत इष्ट आहे. मी वैतागून घर सोडून निघालों, व केवळ दैवबलानें पुढें आलों, अशी कित्येकांची समजूत आहे. दुसऱ्या कित्येकांना, गोवें सोडल्यावर माझी धार्मिक आणि सामाजिक मते बदललीं असें वाटतें. या व दुसऱ्या कांहीं गैरसमजूती नष्ट करण्यासाठीं माझ्या टिपणांतील एकदोन उतारे येथें देतो.

(मुलांस उपदेश)*

सांक्राळ ता. २२ मे १८९८ ज्येष्ठ शु. २ या, रविवार.

मुलांनो, तुम्हांस माझ्यामार्गे कांहीं रहावें असा माझा उद्देश आहे. तुम्हांस ठेवाव-यास माझ्यापाशीं संपत्ति तर नाहीच. तेव्हां या जगांतील अत्यल्प अनुभव तुम्हांकरितां टिपून ठेवतो. त्याचा तुम्हीं चांगला उपयोग करावा, असा माझा हेतु आहे. ही वही कालचक्राच्या फेऱ्यांतून टिकल्यास तुमच्या प्रौढपणीं तुम्हांस सांपडेल. तेव्हां मी लिहिलेलें टिपण व इतर विषय तुम्हीं वाचून पहावे. त्यांत तुम्हांस कित्येक ठिकाणीं संसारोपयोगी गोष्टी दिसून येतील.

मुलांनो, तुम्हांला जरी चांगले पालक मिळाले नाहीत, तरी तुम्ही तुमच्या मुलांचे चांगले पालक व्हावें असें मी मनापासून इच्छितों. तुम्हांस जरी तुमच्या पालकांनीं योग्य उद्योग शिकविला नाही, तरी तुम्हीं तो आपल्या बुद्धीनें शिकावा, योग्य मार्गानें जाऊन तुमच्या मुलांस व मित्रमंडळींस तुम्हीं किंचित द्यावा, आणि आपल्यापेक्षां अज्ञान व गरीब अशा लोकांस तुम्हांकडून साहाय्य व्हावें, अशीहि माझी मनापासून इच्छा आहे.

आजला आमच्या या गोमार्तकांतील हिंदुसमाजांत एकहि चांगला पालक दिसत नाही. त्यावरून तुम्हांसहि चांगला पालक सांपडणार नाहीच. तुम्हांला विद्याभ्यासासाठीं कित्येक ठिकाणीं ठेवतील, तरीहि ' षरोषरीं त्याच परी ' या म्हणीप्रमाणें तुम्हांला चांगला पालक मिळेल असें वाटत नाही, हें मी तुम्हांस माझ्या अनुभवावरून सांगतो. चांगला पालक न सांपडल्यामुळें कित्येक त्रासदायक गोष्टींचा तुम्हांवर संस्कार घडेल व तो तुम्हांस जोड्यांतील खड्याप्रमाणें सारा जन्म दुःखदायक होईल. या गोष्टी कोणत्या याचा विचार करूं. पहिली गोष्ट म्हणजे, आपल्या पालकांच्या अज्ञानानें तुम्हांस योग्य शिक्षक न मिळाल्यामुळें तुम्ही अज्ञान रहाल, ही होय. अज्ञानासारखी दुसरी भयंकर गोष्ट या

जगांत नाही म्हटलें तरी चालेल. दुसरी गोष्ट कल पाहून कला शिकविली नाही, तर सारा घोटाळा होईल. मी माझ्या तीर्थरूपांस मला संस्कृत शिकविण्याविषयीं सांगत असतांही त्यांनीं मनावर घेतलें नाही. त्यायोगें माझी फार नुकसानी झाली. तिसरी गोष्ट कुसंगति. पालकांनीं जर, तुम्ही कोणत्या सोबत्यांभरोबर फिरतां याची नीट चौकशी राखली नाही, तर कुसंगतीचे वाईट परिणाम तुम्हांस भोगावे लागतील; भलत्याच वेळीं तुमच्या मनांत कामविकार उद्भवतील, तुम्हांस गुडगुडीसारखें व्यसन लागेल. अशा कित्येक खोडी ज्या पुढील आयुष्यांत त्रासदायक होतील, त्या तुम्हांस लागतील. चौथी गोष्ट बालविवाह. तुमचे पालक अज्ञान असून त्यांना थोडेंसें जर द्रव्यसाहाय्य असेल, तर ते तुम्हांला बाल-पणांतच विवाहपाशांत बद्ध करतील. विवाह झाल्यावर तुम्ही जरी लहान असलां तरी सासुरवाडची मंडळी तुम्हांला बहुमान देतील. त्यायोगें तुम्हांला वृथा गर्वाची बाधा होण्याचा संभव आहे.

बालकहो, या गोष्टींपैकीं एकीच्या तावडींत तुम्ही सांपडलां असाल तर तेवढ्यापुरती तुमची हानि झाल्यावांचून राहणार नाही. आणखी या तुमच्या हानीचें फळ, तुमचें लग्न झालें असल्यास गरीब विचाऱ्या बायकोस व पुढील संततीस भोगावें लागेल. यांतून कशा तऱ्हेनें पार पडतां येईल याचा आपण आतां विचार करूं.

मुलांनो, तुम्ही प्रौढ झाल्यावर जर अज्ञान असाल, तर त्यायोगें तुम्हांस फारच वाईट वाटेल; आपलें अज्ञान बालवाचें असें तुम्हांस वाटेल, पण तुम्ही दृढनिश्चयी नसाल तर तुमच्या हातून तुमचें अज्ञान दूर होणार नाही. कित्येक माणसांनीं आपल्या प्रौढपणीं विद्या शिकण्यास आरंभ केला, पण तो फारच थोड्यांच्या हातांनीं शेवटास गेला. असें कां व्हावें बरें ? कोणी म्हणतात, बाळपण हेंच विद्या शिकण्यास योग्य; आणि हें बहुतेक अंशीं खरें आहे. यावरून असें मात्र म्हणतां येत नाही, कीं, तरुणपणीं मुळींच विद्या येणार नाही. तरुणपणीं विद्येची आवड असून विद्या न येण्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे लाज हें होय. ' मी एवढा थोर झालों, आतां काय शिकणार ? ' अशा तऱ्हेच्या विचारांनीं आपलें मन विद्येपासून मार्गे हटतें. ज्ञानप्राप्तीला पहिल्यानें विद्यादेवीची अत्यंत भक्ति जडली पाहिजे. भक्तीवांचून कोणतीच देवता प्रमत्त होत नाही हें तुम्हांला ठाऊक असेलच. याशिवाय तुम्हीं लज्जा टाकली पाहिजे. विद्यादेवीच्या भक्तींत विघ्न करणारी लज्जा ही आसुरी आहे असें समजा. सत्य व हितकारी गोष्टींत लज्जेस हात बालूं देणें म्हणजे दुःख विकत घेणें असें समजा. लज्जेचा वाईट कृत्यांकडे उपयोग करा; म्हणजे ती करण्यास लाजा. ज्ञानसंपादन करण्याची मर्यादा म्हणजे मरण ही होय. मरणापर्यंत ज्ञानसंपादनांत अंतर पडूं देऊं नका. ' मी थोर झालों ' म्हणून जे विद्यार्जनाचा मार्ग सोडतात त्यांच्यामारखे आत्मघातकी तेच होत. समाधानवृत्तीचा भंग होऊं न देतां जेवढें ज्ञान तुम्हांला संपादितां येईल तेवढें संपादा.

कल पाहून कला शिकविली नसल्यास तुम्हांला त्रास होईल. उदाहरणार्थ, तुमचा कल शिण्याच्या कामाकडे आहे असें समजा, व तुमच्या वडिलांचा धंदा शेतीचा असला, तर

* हा उपदेश मी माझ्या पुतण्यांनां उद्देशून लिहिला होता.

ते तुम्हांला शेतीत घालतील. असें केलें म्हणजे, तुम्हांला कोणताच धंदा नीट येणार नाही. यांतून मुक्त होण्यास उपाय म्हटला म्हणजे ज्या वेळीं आपला कल अमुक दिशेकडे आहे असें तुम्हांस दिसून येईल त्याच वेळीं जनलज्जा सोडून त्या कलेकडे तुम्ही तुमचा मोर्चा फिरवावा; व त्या कलेचा होईल तेवढा अभ्यास करावा; म्हणजे पुढील आयुष्यांत तुमची चांगली सोय होईल. आवडत्या मुलांनो, रिकामपणीं कज्जेदलाली करून अथवा लांच देऊन सरकारी अधिकाऱ्यांकडून आपलें कार्य साधून विपुल संपत्ति मिळविण्यापेक्षां पायांतील जोडा शिवण्याच्या कलेवर जर तुम्ही आपलें पोट भराल, तर त्यांत अधिक प्रतिष्ठा आहे असें समजा. तुमचें पोट भरतां येण्यासारखी एखादी उत्तम कला तुम्हांस ठाऊक असणे हें मोठें भाग्य समजा. नोकरी करणारांपेक्षां आणि थोरांची हांजी हांजी करून पोट भरणारांपेक्षां कारागीर व शेतकरी लोक आपल्या देशाचे खरे हितकर्ते होत हें विसरूं नका. तुम्ही कितीहि संपत्तिमान् असलां, तरी तुम्हांपाशीं एखादी चांगली कला असणें फारच इष्ट होय. म्हणून तुम्ही ज्या कलेकडे तुमचा कल असेल ती कला संपादा.

तिसरें संकट कुसंगति. तुमचे मित्र तुम्हांस वाईट खोडी लावून जर गोत्यांत आणणारे असतील तर त्यांची संगति तुम्ही ताबडतोब सोडून द्या. तुमच्यापेक्षां संपत्तीनें किंवा अधिकारानें जरी ते थोर असले तरी तुम्ही त्यांच्या वाऱ्यास देखील उभे राहूं नका. वाईट वर्तनाचा उबडपणें तिरस्कार करा; म्हणजे तेहि पण तुम्हांस आपल्या मंडळींत बोलावणार नाहीत. उलट तुमच्या सवर्तनाचा त्यांजवर चांगला परिणाम घडेल. एखाद्या वेळीं तुम्ही निरुपायानें वाईट मंडळींत सांपडाल, तेव्हां त्यांच्या आग्रहामुळें मादक पदार्थांच्या सेवनांत किंवा दुराचरणांत शिरतां कामा नये. नीतिधैर्य म्हणतात तें अशाच वेळीं प्रकट केलें पाहिजे. त्यांचा जमाव जरी मोठा असला तरी त्यांस 'हें काम वाईट करतां' असें पर्यायानें दाखवून द्यावें. कदाचित् ते तुमची निर्भर्त्सना करतील. करीनात बापडे. या सर्वांत कुसंगतीपासून दूर राहणें हा सरळ व रामबाण उपाय आहे.

जर तुमचा विवाह तुमच्या अल्पवयांत झाला असेल, तर त्यापासून प्रौढपणीं सुख होण्यास एकच उपाय दिसतो. तो कोणता म्हणाल तर आपल्या बायकोस सुशिक्षित करणें हा होय. तुम्ही तुमच्या पत्नीस नीतिपर ग्रंथ वाचण्याची अभिरुचि लावा. तुमच्या आचरणाचा किता ती गिरवील, म्हणून तुम्ही तुमचें वर्तन चोख ठेवा. जर गरिबीमुळें प्रौढ होईपर्यंत तुमचें लग्न झालें नाही, तर पहिल्या तीन संकटांपासून मुक्त असाल तेव्हांच लग्न करा. पंचवीस वर्षांच्या मनुष्यानें आठ वर्षांच्या पोरीबरोबर लग्न करण्यापेक्षा सारा जन्म अविवाहित राहणें फार चांगलें.

मुलांनो, तुमच्या मुलांकरितां तुम्ही काय केलें पाहिजे हें आतां निराळें सांगावयास नको. 'संसार कसा असावा' असें जर कोणी मला विचारिल, तर त्याला मी सांगेन, की, पांखरांसारखा असावा. पांखरें आमच्यासारखीं समाज करून राहतात, पण त्यांच्या घरांत नवरा, बायको व त्यांचीं मुलें इतकींच राहतात. आमच्याप्रमाणें भाऊ, चुलतभाऊ, त्यांच्या बायका व त्यांचीं मुलें, हीं सारीं एकत्र राहत नाहीत. आमच्या समाजास

अपायकारक अशी ही एकत्र राहण्याची चाल कित्येक वर्षेपर्यंत आमच्या हिंदुसमाजांत चालू आहे. ही जेवढ्या लवकर बंद होईल तेवढें चांगलें.

पक्ष्यांमध्ये पुरुष व बायका निर्वाहाचा धंदा जाणतात, ते आपल्या पिलांचें ममतेनें पालन करितात, आणि त्यांना बरें बांधण्यास व पोटास मिळविण्यास शिकवितात. त्यांच्या निर्वाहाची वगैरे त्यांस काळजी नसते. मुलांनो, पक्ष्यांची ही रीति संसारामध्ये किती सुखकारक आहे बरें! प्रपंचसुधारणा आमच्यापेक्षां पक्ष्यांत अधिक झाली आहे, असें म्हणावयाला नको काय? तर मग आम्ही मनुष्य आहों, आणि म्हणून साऱ्या प्राण्यांत श्रेष्ठ आहों, असें कां म्हणावें?

मुलांनो, तुम्हांस फार फार सांगावें असें मनांत येतें; पण वेळ नाही. हें शुद्ध करण्यासहि मला अवकाश नाही. हें तुम्हीच शुद्ध करून वाचा. शेवटीं, आणखी एक गोष्ट चुकून राहिली. ती ही, कीं, वृद्धपणीं मातापितरांस यथाशक्ति साहाय्य केल्यावांचून राहूं नका.

शके १८२१ श्रावण शु. ९ मी, ता. १४ ऑगस्ट १८९९.

माझीं मते

'मनुष्याच्या परिस्थितीमुळें त्याच्या मतांत फरक पडत असतो', या सिद्धान्तास मी अपवाद नव्हे. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारांस माझ्या मतांत कसकसा फरक पडत गेला हें कळण्यास सुलभ पडावें एतदर्थ आजचीं माझीं मते कशीं आहेत हें लिहितों; अगोदर,

धर्माविषयी

"मनुष्याच्या जीविताशीं धर्माचा जेवढा संबंध आहे तेवढा राजकारणाचासुद्धां असूं शकत नाही. पक्कीय राजा राज्य जिंकूं शकेल, पण धर्म जिंकूं शकणार नाही. कदाचित् बळजबरीनें धर्मांतर करण्याची पाळी आली, तरी आपल्या अंगीं मुरलेलीं धर्माचीं बीजे निखालस करपून जाण्यास फार वेळ लागेल. अशा या व्यापक विषयावर मत देणें फार कठीण; त्यांत सारे विचार कागदावर मांडण्याचें सामर्थ्य लेखणीस नाही. एवढी प्रस्तावना पुरे आहे.

सध्यां मी मनानें तरी साफ बौद्ध बनलों आहे. समर्थ बुद्धाचीं मते मला फार फार आवडतात. सगळ्या जगाचें, राष्ट्रांचें, कुटुंबांचें, व स्वतःचें हित जर साधण्याची कोणाची इच्छा असेल, तर त्यानें सद्गुरु बुद्धाला शरण गेलें पाहिजे; व त्याच्या सांगण्याप्रमाणें श्रद्धापूर्वक वागलें पाहिजे, असें माझें स्पष्ट मत आहे. आणखी मी आजला अतिलीनपणें बुद्धगुरूची प्रार्थना करीत आहे, कीं, हे सद्गुरु! तुझ्या दासाच्या दासाची तरी योग्यता मला दे !

समाज

जातिभेद निखालस मोडला पाहिजे; बालविवाह लवकर बंद झाला पाहिजे; बालविवाह अजिबात बंद झाल्यावर पुनर्विवाह सुरू करण्याची फारशी आवश्यकता राहणार नाही. पण पुनर्विवाहास अडथळा असणे नीतिविरुद्ध आहे. कुटुंबाची पद्धति पक्षांप्रमाणे असावी. आईबापांनी आपल्या मुलांस ती थोर झाल्यावर निराळे राहण्यास साहाय्य करावे. म्हणजे कुटुंबांत जी विनाकारण वितुष्टे वाढतात, ती बंद होतील.

राज्य

प्रजासत्ताक पद्धति चांगली; त्याच्या खालोखाल राजप्रजासत्ताक; त्याच्या खालोखाल स्वदेशीय राजसत्ताक; आणि सर्वांत कनिष्ठ हल्ली हिंदुस्तानांत चालू आहे ती. होईल तितकी उच्च तऱ्हेची पद्धति चालू होण्यास प्रत्येक व्यक्तीने मनःपूर्वक झटावे.

व्यक्तीने काय करावे

आपण अज्ञान आहो तोंपर्यंत आपल्या आईबापांच्या आज्ञेत रहावे. नंतर शेवटपर्यंत त्यांना मान द्यावा; त्यांना दुखवू नये. अंधपरंपरेने चालत आलेल्या ज्या दुष्ट चाली असतील, त्या बेलाशक सोडाव्या. दुसऱ्यास दुःख न होईल अशा रीतीने आपला धंदा चालवावा. कधी रिकामे राहू नये. रिकामपणासारखे दुसरे पाप नाही. ऋणको होऊ नये. ऋणको आपली उन्नति कधी करू शकत नाही. मादक पदार्थांचे सेवन करणे व्यक्तीच्या नाशकास कारण होतें. संधि येईल त्याप्रमाणे राजकीय, धार्मिक अगर दुसरे कोणतेही परोपकाराचे काम, आपल्याच्याने होईल असे वाटते त्यापेक्षा जरा कमीच पतकरावे, म्हणजे अपयश येणार नाही. सद्गुरु बुद्धाला शरण जावे व त्याच्या मतांचा विचार करावा. आपणास जर त्याची मते समजत नसतील, तर त्याचे सुज्ञ भक्त असतील त्यांकडून ती समजूत घ्यावी, व त्याप्रमाणे वतावे. ”

या उताऱ्यावरून गोवे सोडून पुण्यास येण्यापूर्वी माझे विचार कोणत्या दिशेकडे वाहत होते व माझी मते काय होती, हे माझ्या वाचकांस सहज समजणार आहे. माझे ध्येय मला स्पष्ट दिसत होतें. परंतु त्याजकडे जाण्याचा रस्ता मला माहीत नव्हता. तो शोधून काढण्यास मला कोणते सायास पडले याचे विवेचन पुढील प्रकरणांत करण्याचे अभिवचन देऊन वाचकांची येथेच रजा घेतों.

पुण्यपत्तननिवास

“सज्जनकलह बरा परि दुर्जनजनसंगती कधी न करा । ”

मडगांवाहून निघालों तेव्हां निराशेच्या काळ्याकुट्ट ढगांनीं माझे अंतःकरण व्यापून गेलें होतें. दूधसागरासारख्या रमणीय स्थानाच्या दर्शनानेंहि माझे औदासीन्य नष्ट झालें नाहीं. आगगाडी मंदपणे चालली होती, आसपासचे हिरवेगार पर्वत माझ्या अवलोकनांत येत होते. पण हे पर्वत व त्यांच्या खालचा दृष्टीच्या आटोक्यांत येणारा सर्व प्रदेश माझ्याकडे उदासीनपणे पाहत आहे असा मला भास झाला. मी माझ्याशीच म्हणालों, “माते जन्मभूमि ! बहुतेक आप्तमित्रांनीं टाकून दिलेला तुझा हा बालक आहे. माझ्या आप्तांनीं जरी मला थारा दिला नाहीं तरी तूं कोठेंतरी कोनाकोपऱ्यांत मला थारा दिल्यावांचून राहणार नाहींस. पण माते, माझ्यासारख्या हतभागी बालकानें तुझ्याशी थारा तरी कां मागावा ? अनेक वेळीं मी माझ्या उन्नतीसाठीं तुला सोडून दूर गेलों; पण माते, माझे मनोरथ सिद्धीस न जातां काळें तोंड वेळून तुझाच आश्रय करणें मला भाग पडलें. आतां जर यश आलें नाहीं, तर तुला तोंड दाखविणार नाहीं, असा मी निश्चय केला आहे. माते ! तुझ्यावर माझे अतोनात प्रेम आहे. ‘सर्वसहा’ या नावाप्रमाणें तूंहि माझे सर्व अपराध पोटीं बालशील अशी माझी खात्री आहे. पण मला जर यश आलें नाहीं, तर मी तुझ्या दर्शनास पुनः येणार नाहीं असें कर. हा माझा निश्चय दळूं देऊं नकोस. ”

ता. ३ डिसेंबर १८९९ या दिवशीं पहाटेस चार वाजण्याच्या सुमारास आगगाडी पुण्याच्या स्टेशनावर पोचली. एका भाळ्याच्या टांग्यानें मी रास्त्याच्या पेटेंत गेलों. तेथें बराच वेळ शोध केल्यावर श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर यांचें घर सांपडलें. त्यांनीं माझे स्वागत चांगलें केलें. दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशीं ते मला घेऊन त्यांच्याच शेजारी राहणारे श्रीयुत नारायणराव वदें यांच्या घरी गेले. रेडकरांनीं नारायणरावांना, मी गोव्याहून आलों आहे, इत्यादी वर्तमान निवेदन केलें. तेव्हां नारायणराव म्हणाले, “या पेज खाणाऱ्या गोवंबाबूस तुम्हीं येथें कशास आणलें ? पुण्यांत याचा काय उपयोग ? ” इतकें बोलून झाल्यावर नारायणराव मजकडे वळून म्हणाले, “माझ्या बोलण्याचा राग मानूं नका हो; तें थडेंचें बोलणें आहे ! ” मी म्हणालों, “मला राग येण्याचें मुळीच कारण नाहीं. जिवबादादा बक्षी, लखबादादा लाड, वगैरे मंडळी पेज खाणारीच होती. तुम्हांला कदाचित्

पुणेंकरांच्या सहवासाने या मंडळीचा विसर पडला असेल, व त्यायोगे पेजेचाही तुम्हांला कंटाळा आला असेल !” हे उत्तर मिळाल्यावर नारायणराव चूप बसले. पुढे एकदोनदां मी त्यांच्या बरीं गेलों असतां त्यांच्या मुलांनीं तुमचें नांव सांगा असें म्हणावें, व मीं ‘ पेज जेवणारे गोवेंबाबू आले आहेत हे नारायणरावांस कळवा ’ असें त्यांना सांगावें. मुलांनीं हेच शब्द नारायणरावांसमोर उच्चारले. शेवटीं एके दिवशीं ते म्हणाले, “ मेहरबांनी करून हे शब्द उच्चारूं नका. यांच्या योगे तुम्ही माझा जणू काय सूड घेत आहां. तुम्हांला पेज खाणारे म्हटल्याबद्दल वाईट वाटलें असल्यास मी तुमची क्षमा मागतों ! ”

डॉ. भांडारकरांशीं प्रथम भेट

पुण्यास येण्याचा मुख्य उद्देश हा, कीं, दिवसा कारकुनीचें अगर दुसरें एखादें काम करून निर्वाह करावा, व शास्त्र्यांजवळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास करावा. रेडकर यांस मीं हा हेतु कळविला. त्यांनीं मला कांहींतरी उद्योग पाहून देण्यासाठीं हस्तेपरहस्ते पुष्कळ खटपट केली, पण व्यर्थ. मीहि ‘ सुधारक ’^{१९} ऑफिसांत व इतर ठिकाणीं पुष्कळ खेपा वातल्या; पण कोठेंच यश येईना. “ आतां काय करावें ? ” हा प्रश्न पडला. रेडकर म्हणाले, “ आमची पोलीस खात्यांत चांगली ओळख आहे. तेथें तुम्हास नोकरी पाहिजे असल्यास आम्ही तुमची शिफारस करूं. ” पण पोलीस खात्यासंबंधानें मला अत्यंत तिटकारा; तेव्हां मी म्हणालों, “ पोलीसांत जाण्यापेक्षां उपाशी राहण्याची पाळी आलेली चांगली. ” शिवाय या खात्यांत जाण्यानें माझा संस्कृत शिकण्याचा इष्ट हेतुहि तडीस जाण्यासारखा नव्हता.

आठ-दहा दिवसांत, डॉ. भांडारकर^{२०} हे पुण्यासच राहत असतात, असें मला समजलें. एके दिवशीं दुपारीं एक चिठी लिहून वेळून मी त्यांच्या बंगल्यावर गेलों. या चिठीतील सर्व मजकूर आतां आठवत नाहीं. पण मी गोव्याहून विद्याभ्यासासाठीं येथें आलों आहे, व आपल्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे, अशा अर्थाचा तो असावा असें वाटतें. चिठीच्या शेवटीं,

१९. महाराष्ट्राचे थोर ममाजसुधारक आणि बुद्धिवादी गोपाळ गणेश आगरकर यांनी चालवलेल्या ‘ सुधारक ’ वृत्तपत्राचे ऑफिस.

२०. या वेळी डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे वय ६२ वर्षांचे होते. सरकारी शिक्षणक्षेत्रात ३० वर्षे नोकरी केल्यानंतर १८९३ साली निवृत्त होऊन, पुण्यांत ते स्थाईक झाले होते. एवढ्या या काळात त्यांस संस्कृत भाषेचे तज्ज्ञ म्हणूनच नव्हे, तर प्राच्यविद्यापंडित म्हणूनही आंतरराष्ट्रीय कीर्ती प्राप्त झाली होती. पालीभाषा आणि बौद्ध धर्माबद्दल अनेक पाश्चात्य पंडितांकडून त्यांच्याकडे चौकशी होई. त्यामुळे या दोन्हींचे भारतातील दुर्भिक्षाची त्यांस पूर्ण जाणीव झाली होती. आणि त्यामुळेच त्यांना धर्मानंदांना त्यांच्या विचारापासून परावृत्त करावे असे वाटले.

“ प्रभु तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आपुलिया स्वेच्छा बोलावों लाहो ।

एथही सलग्नी करू बिहों । तरी निवों कै पां ॥ ”

ही ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतील पांचवी ओवी लिहिली होती. डॉ. भांडारकरांनीं चिठी वाचून तावडतोब मला आंत बोलावले, व ते म्हणाले, “ तुम्ही गोव्याचे म्हणतां, पण मराठी इतकें शुद्ध कसें लिहितां ? ” मी म्हणालों, “ गोव्यांत माझ्याइतकें शुद्ध लिहिणारे पुष्कळ निघतील. ” मीं त्यांना ‘ पथ्यबोध ’ वर्गरे मासिकांसंबंधानें व इतर वर्तमानपत्रांसंबंधानें माहिती सांगितली. त्यावर ते म्हणाले, “ गोवें म्हणजे मागासलेला प्रांत आहे, असें आम्ही समजत होतो. किंवाहना महाराष्ट्राचा तो भागच नव्हे असें आम्हांस वाटे. पण तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें गोव्यासहि बरीच होतकरू तख्ता मंडळी आहे असें दिसतें ! ” त्यांना मीं माझी सर्व हकीगत कळविली. तेव्हां ते म्हणाले, “ केवळ संस्कृत शिकण्याला तुम्हांला सात वर्षे लागतील. सात वर्षांनीं तुम्ही पंडित व्हाल. तुम्हांस जर बरीं कांहीं पाठवायचें नसेल, तर केवळ विद्याभ्यासासाठी येथल्या येथें तुम्हांस मदत मिळू शकेल. त्यासाठीं नोकरी करण्याची गरज नाहीं. शिवाय नोकरी करून विद्याभ्यास करण्यालाहि फार त्रास पडेल. आम्ही महिन्याचे एक दोन रुपये देऊं, व येथें बरेच सारस्वत गृहस्थ राहतात त्यांकडून तुम्हास पांच-सहा रुपये दरमहाची वर्गणी सहज मिळू शकेल. ” त्या दिवशीं त्यांना अवकाश नव्हता, तेव्हां ‘ पुनः मला भेटा ’ असें सांगून ते आपल्या कामास लागले. मला त्यांच्या या उत्तेजक संभाषणानें फार धीर आला, व मुदित मनानें मी रेडकरांच्या घराकडे वळलों.

डॉ. भांडारकर यांचा जसजसा परिचय होत गेला, तसतसा माझ्यासंबंधानें त्यांचा ग्रह चांगला होत गेला. लवकरच त्यांनीं मला एक चिठी व आपली कौमुदी देऊन नगरकरांच्या वाड्यांतील संस्कृत पाठशाळेंत पाठविलें. तेथील मुख्य अध्यापक वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनीं मला महादेवशास्त्री जोशी यांच्या हवाली केलें. त्यांच्या हाताखालीं मी कौमुदीचा अभ्यास चालविला. दोन महिने झाले तरी देखील कौमुदीचा अर्थ मला समजेना. पण त्या बाबतींत माझी निराशा कधीहि झाली नाहीं. रघुवंशाचा मात्र अर्थ मला साधारणपणें चांगला कळू लागला.

बुधवार पेठेंतील एका खाणावळींत रेडकरांनीं माझी जेवणाची सोय केली होती. प्रथमतः खाणावळवाला जरा कांकूं करावयाला लागला. ‘ तुम्ही सारस्वत आहां, तेव्हां तुम्हाला शेण स्वतः सारवावें लागेल ’ असें त्याचें म्हणणें होतें. पण त्याला चार-आठ आप्यांचे पैसे अधिक देण्याचें वचन दिल्याबरोबर सर्व कांहीं करण्याचें त्यानें कबूल केलें ! या खाणावळींत जेवावयाचें व रात्रीं आश्रयासाठीं रेडकरांच्या बरीं जावयाचें हा क्रम एक-दोन आठवडे चालविला होता. पण तो, पाठशाला फार दूर पडल्यामुळें, पुढें चालू ठेवतां येईना. तेव्हां डॉ. भांडारकरांनीं मला प्रार्थनासमाजांत राहण्यास जागा देवविली. तेथें राहून माझा पाठशालेचा अभ्यास मीं चालू ठेवला.

प्रार्थनासमाजांत राहिल्याकारणानें बऱ्याच गृहस्थांच्या ओळखी झाल्या. त्यांत प. वा.

श्रीयुत माधवराव लोटलीकर यांची चांगली ओळख झाली. त्यांच्या घरी एकदोनदां जेवावयासहि गेलों. तेथें प. वा. श्रीयुत काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांची गांठ पडली. ते हवा पालटण्यामाठी पुण्यास आले होते. कांहीं दिवस पहाटेस उठून आम्ही फिरावयास जात असूं. एके दिवशीं बुद्धासंबंधानें गोष्ट निघाली असतां त्यांनीं श्रीयुत गोविंद नारायण काणेकृत^{२१} 'जगद्गुरु गौतम बुद्धाचें चरित्र' हें पुस्तक वाचून पहा असें सांगितलें. त्यांजवळ हें पुस्तक नव्हतें. तरी त्यांच्यामार्फत मी तें मागवून वाचून पाहिलें. सर एडविन आर्नोल्डच्या 'लॉर्ड ऑफ एशिया' या ग्रंथाचें हें भाषांतर होतें. मूळ ग्रंथ काव्यात्मक आहे. तेव्हां तो सर्वथैव विश्वसनीय असा नाही. तथापि तो इतक्या प्रेमभावानें लिहिला आहे, कीं, तो वाचीत असतां वाचकाचें मन तल्लीन होऊन गेल्यावांचून राहत नाही. इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांत या ग्रंथाच्या पन्नासांपेक्षां अधिक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. काणेकृत भाषांतर मूळ ग्रंथाइतकें उत्तम बठलें नाही. तथापि त्या वेळीं मला तें इतकें आवडलें, कीं, त्यांतील कांहीं भाग मी पुनः पुनः वाचले. हें भाषांतर म्हणजे त्या वेळीं माझा एक मूळ धर्मग्रंथच होऊन बसला. यांतील कांहीं भाग वाचात असतां कंठ दाटून येत असे व डोळ्यांतून सारखा अश्रुप्रवाह चालत असे, याचा मला अद्यापि विसर पडला नाही. जेव्हां जेव्हां माझें मन उदासीन होई तेव्हां तेव्हां या पुस्तकाचें अध्ययन करावें अशी मीं बहिवाट ठेवली.

कपड्यालत्यांत व खाणावळीच्या खर्चांत माझ्याजवळची सर्व पुंजी संपून गेली. डॉ. लाड यांनीं दहा रुपये पाठविले, तेवढ्यावर फेब्रुआरी महिन्यापर्यंत जेमतेम निर्वाह चालला. आतां पुढें काय करावें ? हा प्रश्न उभा राहिला. डॉ. भांडारकरांनीं कांहीं सोय करूं असें म्हटलें होतें. पण निश्चित असें कांहीं नव्हतें. आतां काय तो निकाल करून घेतल्यावांचून गत्यंतर नाही अशी माझ्या मनाची खात्री झाली, व त्यांना स्पष्ट काय तें विचारावें असा मीं निश्चय केला. परंतु ते फेब्रुआरी महिन्यांत आजारी पडले. तेव्हां एकाएकी हा प्रश्न काढणें माझ्या जिवावर आलें. तथापि एकदा प्यायानें ही गोष्ट मी त्यांच्या कानावर घातली असावी. ते दुखण्यांतून बरे झाल्यावर ता. २५ फेब्रुआरी १९०० या दिवशीं मी त्यांच्या घरी त्यांना भेटावयास गेलों. ते कधीं कधीं मला आपल्या घरी जेवावयाला बोलावीत असत. पण त्यांचा बंगला शहरापासून बराच दूर असल्यामुळे मी क्वचित् जात असें. एखाद्या वेळीं रात्री त्यांच्या घरी जेवून तेथें निजत असें व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परत शहरांत जात असें. वर सांगितलेल्या दिवशीं रात्री मी त्यांच्याच येथें राहिलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं, 'पुढें माझ्या निर्वाहाचें काय ?' हा प्रश्न काढला. तेव्हां ते म्हणाले, कीं, जर तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद होत असाल तर तुम्हांस प्रार्थना-

समाजातर्फें आम्ही मदत करूं; एरवीं आमच्या हातून मदत होणें शक्य नाही. मला बौद्धधर्माचा अभ्यास करावयाचा आहे, ही गोष्ट मी त्यांना आरंभापासून सांगत आलों होतो. एके दिवशीं त्यांच्या गाडींतून जात असतां ते आपल्या वडील चिंरंजीबांना (प. वा. प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांना) मला उद्देशून म्हणाले, "यांना बुद्ध व्हावयाचें आहे." त्यावर मीं म्हटलें, "बुद्ध होण्याची माझ्या अंगांत योग्यता कोठें आहे ? आपणासारख्यांच्या शिष्यांत देखील माझी गणना होणें कठीण आहे." या संवादानें आमचा दोषांचाहि गैरसमज झाला. मला वाटलें, कीं, बौद्धधर्माच्या अभ्यासाठी मला ते फार मदत करतील. त्यांना वाटलें, कीं, त्यांचा शिष्य म्हणजे प्रार्थनासमाजाचा सभासद होण्याला मी तयार आहे. पण माझ्या म्हणण्याचा उद्देश तसा नव्हता. माझें बोलणें व्यावहारिक दृष्टीचें होतें. बुद्ध होणें किंवा बुद्धाचा शिष्य होणें सध्याच्या स्थितीत शक्य नाही. संस्कृत भाषेचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादून त्यांच्या शिष्यांत जरी माझी गणना झाली, तरी पुष्कळ झालें, हा माझ्या बोलण्याचा हेतु होता. त्यांत प्रार्थनासमाजाचा संबंध बिलकूल नव्हता. कांहीं असो; त्यांचा गैरसमज झाला खरा. ते म्हणाले, "आजपर्यंत तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद व्हाल असें आम्हांस वाटत होतें. तुम्हाला मदत करून पुढें प्रार्थनासमाजाच्या धर्मोपदेशकाचें काम मांगावें अशी आमची इच्छा होती."

मी म्हणालों, "प्रार्थनासमाजाचीं बहुतेक मते मला पसंत आहेत. मी जातिभेद मानीत नाही. बालविवाह वाईट याबद्दल माझी कधींच खात्री झाली आहे. तथापि बौद्धधर्माचें पूर्ण ज्ञान संपादल्याशिवाय मी कोणत्याहि संस्थेचा सभासद होऊ इच्छीत नाही. बौद्धधर्मच मनुष्यमात्राच्या उत्तरीचें खरें साधन आहे, असें मी सध्या तरी समजतो."

"हे तुम्ही कोणत्या आधारे म्हणतां ? तुम्हांस बौद्धधर्माचें काय ज्ञान आहे ?"

"जगद्गुरु गौतम बुद्धाचें चरित्र मी वाचलें आहे, व त्यावरून बुद्धाचीं मते आणि एकंदरीत तो धर्म मनुष्यजातीला कल्याणप्रद होईल असें मला वाटतें."

"अहो ! तो काण्यांनीं लिहिलेला ग्रंथ मला माहीत आहे. तें एका इंग्रजी ग्रंथाचें भाषांतर आहे. सुळांत आहे त्याचा एकचतुर्थीस इंग्रजीत बठला नाही व इंग्रजीचा एक चतुर्थीस मराठीत आला नाही ! आणि अशा ग्रंथाच्या आधारे बौद्धधर्मासंबंधानें आपणास असें वाटतें आणि तसें वाटतें असें म्हणतां !"

"बौद्धधर्माची मला मुळींच माहिती नाही हें मी कबूल करतो; पण आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मराठीत आलेला एकप्रोडशांश जर इतका चित्तवेधक आहे, तर मूळ ग्रंथ किती चांगला असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. म्हणून मूळ ग्रंथाचा अभ्यास करण्याचा माझा निश्चय दृढ होत आहे."

"अहो ! पण बौद्धधर्माचा आमच्या देशाला काय उपयोग ? आणखी या देशांत बौद्धधर्माचें ज्ञानहि मिळणें कठीण आहे. तुम्हाला नेपाळास किंवा सीलोनस जावें लागेल !"

"देशाला उपयोग होवो वा न होवो; मला त्याचा उपयोग होईल अशी माझी खात्री

२१. यांचे 'हजरत महमद पैगंबर' आणि 'लॉर्ड बेकन यांचें चरित्र व त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांचें वर्णन', हे आणखी दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता.

आहे. नेपाळास किंवा सीलोनस जाण्यास मी तयार आहे.”

“पण तेथे तुम्हाला भिक्षु व्हावे लागेल !”

“मला किर्तीहि हाउ सोसावे लागले, तरी त्याची मला काळजी वाटत नाही. बौद्ध-धर्माचे ज्ञान संपादावे हे माझे जीवितकर्तव्य आहे असें मी समजतो.”

पुढचा प्रवास

आणखी बराच वेळ संवाद झाला. पण त्यापासून विशेष कांहीं निष्पन्न झालें नाही. आम्ही परस्परांचे समाधान करू शकलो नाही. आतां पुण्यांत राहण्यांत अर्थ नाही याबद्दल शंका राहिली नाही. पण “जावे कोठें ?” हा प्रश्न पुढें उभा राहिला. सीलोनला जावे की नेपाळला जावे ? सीलोनची भाषा, रीतरिवाज सर्व कांहीं चमत्कारिक असणार. शिवाय दक्षिणेकडील कानडी वगैरे भाषा मला मुळींच माहीत नाहीत, तेव्हां सीलोनला जाण्याची नुसती कल्पनादेखील अशक्य वाटूं लागली. नेपाळास जाणेंहि कमी अवघड नव्हतें. उत्तर हिंदुस्तानांतील भाषाहि मला माहीत नव्हती. पण ती श्रमसाध्य होती. शिवाय काशीपर्यंत महाराष्ट्र लोकांची वस्ती होती. अर्थात् तेथपर्यंत तरी भाषेची विशेष अडचण पडणार नाही. इत्यादि विचार करून मी उत्तर दिशेलाच जाण्याचा बेत ठरविला. डॉ. भांडारकरांची ‘कौमुदी’ परत केली. अगदीं बेताचे कपडे जवळ ठेवून, बाकीचे प्रार्थना-समाजाचे शिपाई बळवंतराव पवार यांस देऊन टाकले; श्रीयुत रेडकर यांकडून बारा रुपये उसने घेतले; बळवंतराव पवार यांच्या मार्फत दोन कपडे पिवळे करून आणले होते ते परिधान करून, व शिवासूत्राचा त्याग करून गुरूवार ता. १ मार्च १९००, मिति माघ कृष्ण ३० शके १८२१, या दिवशी रात्री बारा वाजल्यावर मी पुणें सोडलें.

पुण्यांत जरी माझ्या शिक्षणाची सोय झाली नाही, तथापि तेथें राहण्यानें माझा बराच फायदा झाला. पुढील प्रवास करण्याचें धैर्य माझ्या अंगीं आलें. पुष्कळ मंडळींशीं सह-वास घडल्यामुळें मराठी बोलण्याचालण्याची पद्धत विशेष समजू लागली. प्रार्थनासमाजांतील उपासनेच्या वेळीं केलेले कित्येक उपदेश मला फार आवडत असत. श्रीयुत केशवराव गोडबोले नांवाचे एक गृहस्थ प्रार्थनासमाजाचे सेक्रेटरी होते. मी पुण्यास येण्यापूर्वी ते निवर्तले. जानुआरीत किंवा फेब्रुआरीत (१९००) त्यांचें वर्षश्राद्ध होतें. त्या प्रसंगीं डॉ. भांडारकर यांनीं त्यांच्या बरीं उपासना केली. या उपासनेस मीहि हजर होतों. तेथें डॉ. भांडारकर यांनीं तुकारामबुवांचे दोन अभंग घेऊन उपदेश केला. हे अभंग अत्यंत विकट परिस्थितीत मला वाटाड्यासारखे होऊन बसले. हा जो उपदेश मला ऐकण्यास सापडला, तो सर्वांत मोठा फायदा झाला असें मी समजतो. उपदेशाची आतां आठवण नाही. पण वरील दोन अभंग आठवतात. ते असे :-

“क्षणक्षणां हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधू ॥ १ ॥

नाशिवंत देह जाणार सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥ २ ॥

संतसमागमीं धरुनि आवडी । करावी तांतडी परमार्थी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें । नये डोळे धुरें भरुनि राहों ॥ ४ ॥

आपुलें स्वहित करावें पै आधीं । विचारुनि बुद्धि समाधान ॥ १ ॥

नये मार्गे पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा संगिया साह्यकारी ॥ २ ॥

आपुलिया बलें घालावी हे कास । न येणेंचि आस जाणिकांची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे द्यावी ब्रह्मरसीं बुडी । वासना ते कुडी सांडुनियां ॥ ४ ॥

७

पुण्याहून ग्वाल्हेरपर्यंत

मी ज्या दिवशीं पुणें सोडलें त्या दिवशीं अमावास्या होती, हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. धोंड मनमाडकडे जणारी गाडी गांठण्यासाठीं रात्री बारा वाजण्याच्या सुमारास प्रार्थनासमाज सोडून मी स्टेशनावर जाण्यास निघालों. माझ्या अंतःकरणांत जिकडे तिकडे निराशेचा गाढ अंधकार पसरला होता. पण आकाश निरभ्र असल्यामुळें या दिवशीं चमकणाऱ्या ताऱ्यांप्रमाणें मधूनमधून एखादा आशाजनक विचार चमकत नव्हता असें नाही. मी हें भयंकर धाडस करीत आहे याची जाणीव मला होती. आणि यांत यश येणें फार कठीण हेंहि पण मी जाणून होतों. तथापि दृढनिश्चयानें उद्योग केल्यास याच जन्मीं बौद्धधर्माचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादतां येईल असेंहि वाटे. कांहीं असो, मी जें धाडस करीत आहे तें केवळ स्वार्थासाठीं नव्हे- चोरदरोडेबोरांच्या धाडसासारखें तें नव्हे, या विचारानें माझ्या मनाला बरेंच समाधान वाटलें. या प्रयत्नांत यश न येतां मरण आलें तरी हरकत नाही; कारण जें कांहीं करण्यासारखें होतें तें मीं केलें- माझे कर्तव्य मीं बजावलें असें मला म्हणतां येईल, व त्यायोगें मरणकालीं मला एक प्रकारची शांतिच प्राप्त होईल, असेंहि मला वाटूं लागलें.

धोंडच्या पुढें गेल्यावर आगगाडीत इंदुरास जाणारे कांहीं विद्यार्थी भेटले व त्यांनीं इंदूरपर्यंत मला सांभाळून नेलें. ते इंदुरास खाणावळीत उतरले होते. तेथेंच मीहि उतरलों.

माझ्याजवळची सर्व पुंजी एक-दोन दिवसांत संपून गेली. आतां भिक्षेचा प्रसंग साक्षात् उभा राहिला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत भिक्षा देतो कोण ? एक-दोन ठिकाणीं याचना केली, पण लभ्यांश कांहीं झाला नाही. शेवटीं वागळे आडनांवाचे कोणीएक बडे अधिकारी येथें राहात असत, त्यांजभाशीं गेलों. सकाळची वेळ होती. स्वारी अंगांत एक कापसाची बंडी घालून आपल्या दिवाणखान्यांत हुकूम्याचे झुरके मारीत बसली होती. गुड-गुडीचा मला परिचय होताच पण हुकूम्यावर पाहण्याची संधि आजवर आली नव्हती. तेव्हां त्यांची ती प्याल्याएवढी चिलीम, ती सापासारखी वेंटाळी घेत जमिनीवर पसरलेली लांबलचक नळी, तो रुपेरी बेला इत्यादि सामग्री पाहून माझें मन क्षणभर विस्मित झालें, यांत नवल नाही. पण फार वेळ या धंद्याच्या रचनेच्या शोधांत न घालवितां रावसाहेबांपुढें मीं हात पसरला. रावसाहेब एकतर हुकूम्याच्या कामांत होतेच. त्यांत त्यांच्या आफिसचें काम घेऊन एक कारकून आला. मग त्यांना माझ्याशीं बोलावयाला सवड नव्हती, हें निराळे सांगणें नकोच. त्यांनीं दुसऱ्या एका कारकुनाला हाक मारून चार आप्यांचे पैसे मठा व्यावसाय सांगितले. हे चार आणे होळकरशाई होते कीं इंग्रजी होते, याची आतां आठवण नाही. रावसाहेबांनीं प्रश्न वगैरे न विचारतां चार आप्यांचे पैसे दिले, याचा मला एक प्रकारें आनंद झाला. कारण, तुम्ही आलां कोटून, जातां कोटें, जात काय ? लग्न झालें आहे कीं नाही, इत्यादि अनिच्छित प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचा प्रसंग टळला !

इंदुराहून उज्जयनीस जाण्यास आगगाडीचें माडें सहा-सात आप्यांच्या दरम्यान पडत असे. वागळेमाहेबांचे चार आणे व मजजवळ शिल्लक राहिलेले कांहीं आणे मिळून सरासरी तिकिटाचे पैसे भरले. संध्याकाळच्या वेळीं उज्जयनीस पोचलों. उतरावें कोटें याचा विचार पडला. मी याचेकरू आहे अशा समजुतीनें कांहीं तद्देशीय लोकांतों रामभट नांवाच्या एका भिक्षुकाच्या घराचा मला पत्ता सांगितला. बारीकमारीक गळीतून भ्रमण करीत करीत रामभटाच्या घराचा एकदाचा थांग लावला. भटजी बरीं नव्हते. पण तेथें माझें चंबूगवाळें टाकण्याला कोणीं आडकाठी केली नाही या शहरांत नळाची व्यवस्था नव्हती; व या वर्षीं मेघराजाची अवकृपा झाल्यामुळें नदी आटून गेली होती. मधूनमधून खांचलळग्यांत कांहीं पाणी शिल्लक होतें. पण तें इतकें पाण झालें होतें, कीं, त्यांत एक प्रकारचे जंतु तरंगत असलेले स्पष्ट दिसत होते. नदीवर जाऊन हातपाय धुतले, पण हें पाणी प्यावें कसें या विचारांत पडलों. एकादोबांला विचारलें, कीं, या पाण्याशिवाय दुसरें पिण्याचें पाणी आहे कीं काय ? पण त्यांजकडून नकारात्मक उत्तर मिळाल्यामुळें निरुपायानें पंचानें गाळून तेंच पाणी प्यालों. त्याचा परिणाम असा झाला, की, रात्रीं झोप न येतां शौचकृपाकडे दहा बारा खेपा घालाव्या लागल्या. दुसऱ्या दिवशीं रामभटजीच्या घरीं राहणारा एक द्रविडी विद्यार्थी मला म्हणाला, “तुम्हांला भिक्षेला यावयाचें आहे काय ?” मी म्हणालों, “मी आलों असतो. पण माझी प्रकृति ठीक नाही.” तेव्हां त्यानें चार घरे जास्त फिरून दोबांना पुरेल एवढी भिक्षा गोळा केली. पण त्या दिवशीं माझ्यानें कांहीं फारसें खावचलें नाही. त्याच्या आग्रहास्तव मी एकदोन पोळ्या व थोडा भात

जेवलों. इकडे शौचकूपदर्शनाचा प्रसंग वारंवार येऊं लागला. आतां पटकी होऊन येथेंच अंत होतो कीं काय असें वाटूं लागलें.

रामभटजीच्या घराजोवारी एक लहानसा दवाखाना होता, तेथें जोगळेकर आडनांवाचे एक डॉक्टर राहत असत, त्यांच्याजवळ गेलों. त्यांनीं दिलेल्या औषधानें बराच गुण पडला. पण पाणी कांहीं निर्मळ मिळेंना. जोगळेकरांनीं माझी गोष्ट श्रियुत केळकर (माधव-स्कुलांतील एक शिक्षक) यांना सांगितली. संध्याकाळीं हे गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटले. “सकाळीं जोगळेकरांना भेटलां होतां ते तुम्हीच काय ?” असा त्यांनीं मला प्रश्न केला. मी “होय” असें उत्तर दिल्यावर ते म्हणाले, “तुमची रामभटजीच्या येथें फार गैरसोय होईल. उद्यां तुम्ही आमच्या घरीं या.” हें त्यांचें आमंत्रण मी मोठ्या आनंदानें स्वीकारलें. केळकरांच्या घरीं सर्व व्यवस्था उत्तमच होती. त्यांत ते पिण्याचें पाणी एका चांगल्या विहिरीचें आणीत असत. त्यायोगें माझी प्रकृति एक-दोन दिवसांत सुधरत गेली.

केळकरांनीं माधव कॉलेजांतील कांहीं प्रोफेसरांची ओळख करून दिली. या सर्व मंडळीनें वर्गाणीं गोळा करून स्वाहेरच्या तिकिटाची व वाटखर्चाची व्यवस्था केली. उज्जयनीहून निघालों, तों वाटेंत झांशीला दोन दिवस मुक्काम केला. झांशी स्टेशनावर एक कन्हाडे जातीचा ब्राह्मण गाडीवान भेटला. त्यानें आपल्या गाडींतून मला आपल्या बिन्हाडी नेलें. त्याच्या घरीं एक विधवा बाई राहत असे. तिला कांहीं पैसे देण्याचें ठरवून त्यानें माझ्या जेवणाची व्यवस्था लावून दिली. उज्जयनीला असतांना सुरू झालेला संग्रहणी रोग येथें पुनः उद्भवला. या रोगानें मला अगदीं बेजार करून सोडलें. झांशी शहरदेखील समग्र पाहण्यास सवड झाली नाही. झांशीहून निघून सरासरी १२ मार्चच्या सुमारास मी स्वाहेरीस पोचलों. तेथें डॉ. लेले यांच्या घरीं उतरलों. दुसऱ्या दिवशीं डॉ. द्वारकानाथ शंकर वागळे यांना भेटावयास गेलों. प्रथमतः त्यांनीं माझें आदरातिथ्य केलें नाही. परंतु मी मूळचा सारस्वत ब्राह्मण आहे, असें जेव्हां त्यांना समजलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्याच घरीं येऊन राहण्यास आग्रह केला. पण त्यांच्या घरीं जागा नियमित असल्यामुळें व त्यांच्या घरची बायका-मंडळी उत्तर हिंदुस्तानांतील रिवाजाप्रमाणें पडदानशीन असल्यामुळें मला स्वतंत्र जागा मिळाली तर उत्तम असें मी त्यांना सांगितलें. त्यांनीं आपल्या घराजोवारीच एका सरदाराच्या बंगल्याच्या मागल्या बाजूची खोली मला देवविली. येथें मी सहा महिने काढले.

स्वाहेरीस आलों, तेव्हा माझी प्रकृति बिघडलेलीच होती. डॉ. वागळे यांनीं औषधोपचार करून एका आठवड्यांतच मला गुण पाडला. तेव्हां ‘माझा काशीस जाण्याचा बेत आहे’ असें मी त्यांना सांगितलें. ते म्हणाले, “उन्हाळ्याचे दिवस आहेत, तुम्हाला फार त्रास होईल. उन्हाळा संपल्यावर मग जा.” मला त्यांचें म्हणणें पडलें. स्वाहेरचा उन्हाळा म्हणजे विचित्रच. बारा वाजल्यावर घरांतून बाहेर पडण्याची सोय नाही. रात्री कधीं कधीं असा ऊन बारा वाहतो, कीं, सगळी रात्र अंग भाजल्यासारखें होऊन झोप येत नाही. एकदा अशा उष्ण हवेच्या योगें मला सपाटून ताप आला. दोन-तीन दिवस

विछान्यांत पडून रहावे लागले. डॉ. वागळ्यांच्याच औषधाने ताप गेला, व पुनः पूर्व-स्थितीवर आलो.

विडी ओढण्याचे व्यसन अंगी इतके खिलले होते, की, ते सोडण्यासाठी पुष्कळ खट-पट केली, पण यश आले नाही. गुडगुडी गोव्याला असतांनाच सोडली होती. पण तिच्याऐवजी विडीचे पान करीत असे. ग्वाल्हेरीस विड्या मिळत असत. पण डॉ. वागळे सिगरेट पीत असत. हळूहळू धूम्रपानाचे व्यसन कमी करून मी रोजच्या तीन सिगरेट ओढण्यावर ते आणून ठेवले होते. पण या तीन सिगरेट मिळाल्या नाहीत, तर चैन पडत नसे. डॉ. वागळेहि मधूनमधून हे व्यसन सोडण्याबद्दल मला उपदेश करीत असत. पण मला कांही ते सोडतां आले नाही. उन्हाळ्याच्या त्रासाने जेव्हा ताप आला, तेव्हा माझ्या तोंडाची रुचि बिलकूल पळाली; विडी नको की सिगरेट नको असे होऊन गेले. या व्यसनापासून मुक्त होण्यास हीच संधि उत्तम आहे अशी माझी खात्री झाली, व तोंडाम रुचि आली तरी धूम्रपान करावयाचे नाही असा मी निश्चय केला. दुसऱ्या आठवड्यांत हा निश्चय डळमळीने की काय, असे वाटू लागले. पण आनंदाची गोष्ट ही, की, माझा निश्चय टासला नाही. गेल्या बारा-तेरा वर्षांत मी विडीला किंवा सिगरेटला शिवलो नाही असे नव्हे. सीलोनंत व ब्रह्मदेशांत असतांना कधी कधी मी एखाददुसरी सिगरेट किंवा चिरूट ओढला आहे. पण तंबाकूचे व्यसन जे ग्वाल्हेरीस असतांना सुटले, ते पुनः कांही जडले नाही.

डॉ. वागळ्यांच्या घरी जेवावयाचे व खोलीत जाऊन बसावयाचे एवढेच काय ते जबाबदारीचे काम ग्वाल्हेरीस असतांना माझ्या शिरावर होते. पण असल्या रिकामपणाचा मला मुळापासून तिटकारा होता. काव्यसंग्रहांत छापलेली मोरोपंतांचीं बहुतेक काव्ये मी वाचली. डॉ. वागळे यांच्या भाव्यास शिकविण्यास एक ग्राजुएट शिक्षक येत असे. तो स्वतः संस्कृताचा अभ्यास करी. त्याजपासून किरातार्जुनीयाचे काही श्लोक समजावून घेऊन ते मी पाठ केले. ग्वाल्हेरच्या कालेजांत जाऊन तेथल्या शास्त्र्याला मला संस्कृत शिक-विण्याविषयी मी विनंती केली; पण त्याने ती नाकारली. तथापि जे कांही स्वतः करतां येण्यासारखे होते ते करण्यास मी कमी केले नाही.

माझे प्रयत्न आत्मतृप्तीसाठी

मी काशीस जाण्याचा प्रश्न काढावा, व डॉ. वागळ्यांनी पुढे पाहतां येईल असे उत्तर द्यावे. शेवटीं एके दिवशीं ते म्हणाले, “हें पहा, मी तुम्हाला माझ्या धाकट्या भावा-प्रमाणे समजतो. तुम्ही अशा प्रकारे देशाटन करून आराले आयुष्य फुकट घालविणे मला बिलकूल पसंत नाही. तुम्हाला मराठी चांगले येते; व येथे माझ्यासारख्याने खटपट केली असतां आरंभी पंचवीस-तीस रुपयांची नोकरी तुम्हाला सहज मिळू शकेल. आणखी तुम्ही ज्या अर्थी हुषार व प्रामाणिक आहां, त्या अर्थी पांच सहा वर्षांच्या आंत दोनशे अडीचशे रुपयांपर्यंत तुमची बढती झाल्यावांचून राहणार नाही.” केवळ मराठी येत

असलेल्या कित्येक गृहस्थांची अशी बढती झाल्याची त्यांनीं कांही उदाहरणे सांगितली. पण त्यांच्या भाषणाचा एक प्रकारचा चमत्कार वाटण्यापलीकडे माझ्या मनावर दुसरा कांही परिणाम झाला नाही. जवळजवळ सहा महिने परिचय घडला असून डॉ. वागळ्यांनीं दरमहा २५ पासून २०० रुपयांपर्यंत माझी किंमत ठरवली याचे मला फार आश्चर्य वाटले ! मी त्यांना स्पष्ट सांगितले, की, “माझे प्रयत्न ऐसे मिळविण्यासाठीं नसून आत्मतृप्तीसाठीं आहेत. ऐसे मिळविण्यासाठीं मी गृहत्याग आणि देशत्याग केला नाही.” तथापि त्यांना कांही केल्या माझे म्हणणे पटेना. ते म्हणाले, “तुमचे जेवणखाण पाहिले असतां तुम्ही कायमचेच रोगी दिसतां. येथे तुमची काळजी घेणारा मी आहे. पण काशी-सारख्या क्षेत्राच्या ठिकाणीं तुमची काळजी कोण घेणार ? आतां तुम्हाला नोकरी मिळेल किंवा नाही याचीच जर शंका वाटत असेल, तर ती मिळेलपर्यंत दरमहा तीस रुपये माझ्या पगारांतून तुम्हास मिळावे असा मी स्टॉप कागदावर करार लिहून देतो.” त्यांच्या या औदार्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले. मी म्हणालो, “तुमचा मी आभारी आहे. आज सहा महिने तुम्ही मला खरोखरच भावाप्रमाणे वागविले आहे; व आतां हि तेंच प्रेम व्यक्त होत आहे. पण तुमच्या धाकट्या भावाची जिज्ञासा तुम करणे हें तुमचे कर्तव्य नव्हे काय ? शिंदेशाईत एखादा कारकून होऊन मी मरावे हें तुम्हाला योग्य वाटते काय ? तुम्ही जोंपर्यंत येथे आहां तोपर्यंत मला कारकुनीची जागा मिळण्याला काय उशीर लागणार ? पण आज संस्कृत शिकण्याची माझी उत्कट इच्छा दाबून टाकून येथे कारकुनी करीत बसण्यापासून काय फायदा आहे ? मला जर मदत करण्याची तुमची इच्छा असेल, तर ती शिक्षणासाठीं करा. दुसऱ्या कशासाठीं तुमची मदत मला नको आहे.” माझे बोलणे त्यांना रुचले नाही. मालप आडनांवाचे एक मराठे गृहस्थ त्यांचे दोस्त होते. त्यांजकडून माझे मन वळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण माझा बेत बदलणे कोणालाहि शक्य नव्हते. शेवटीं नाखुर्षानेच काशीस जाण्यास त्यांनीं आपली सन्मति दिली. हस्ते-परहस्ते आपण शिक्षणासाठीं मदत करूं असे त्यांनीं वचन दिले. आणखी जर काशीस नीट व्यवस्था लागली नाही, तर ग्वाल्हेरीस यावे असेहि सांगून ठेवले.

बी. नारायणराव या नांवाचे तंजावरकडील राहणारे एक विद्यार्थी ग्वाल्हेरीस या वेळीं बी. एल्. चा अभ्यास करीत असत. डॉ. वागळ्यांच्या घरी ते बारांवार येत असल्यामुळे त्यांचा माझा बराच परिचय झाला होता. हे जरा उतावीळ होते; पण फारच सरळ स्वभावाचे असल्याकारणाने माझे त्यांचे लवकरच सख्य झाले. मी काशीस गेल्यावर दर-महा तीन रुपये माझ्या खर्चासाठीं पाठवीत जाईन असे सांगून त्यांनीं मला आगाऊच तीन रुपये दिले. डॉ. वागळ्यांनीं खर्चासाठीं २० रुपये दिले. व त्यांचे मित्र श्रीयुत मालप यांनीं एक रुपया दिला. याशिवाय डॉ. वागळे यांनीं थंडीसाठीं मला एक भक्कम कोट दिला. त्याचा मला दोन हिवाळे फारच चांगला उपयोग झाला. काशीस सन्याशासारखे राहणे शक्य नव्हते. कारण ग्वाल्हेरच्या शास्त्रीबुवांनीं जसे शिकविण्याचे नाकारले तसे काशीचे शास्त्रीहि नाकारतील, ही भीति होती. तेव्हा बी. नारायणराव यांच्या मसलतीने पुनः

यज्ञोपवीत धारण करून ब्राह्मण बनावें असें ठरलें. पण शेंडीची वाट काय ? पुण्याचा आणि शेंडीचा संबंध बरोबरच तुटला होता ! परंतु नारायणरावांनीं हाहि प्रस्न सोडविला. माझ्या डोक्यावर ईंच दीड ईंच केश वाढलेच होते. जाताना प्रयागास उतरून क्षौर करावें, व त्या वेळीं शेंडीपुरते डोक्याच्या मध्यावर थोडे केश राखून ठेवावे असें ठरलें. नारायणरावांनीं दोन-तीन जानवीं आणून स्टेशनावर जाण्यास निघालों त्या वेळीं माझ्या स्वाधीन केलीं ते स्वतःहि मला पोंचवावयाला स्टेशनावर आले होते. डॉ. वागळे यांनीं आपला टांगा दिला होता. घरांतून निघालों तोंच घोडा बिचकला. दुसरा एखादा असता, तर अपशकुन झाला म्हणून माघारें फिरला असता. मी तर मुळींच घाबरलों नाहीं. सुदैवानें नारायणरावहि शकुनावर विश्वास ठेवणारे नव्हते. पुढें घोडा शांत होऊन आम्हीं सुखरूपणें ग्वाल्हेर स्टेशनावर आलों. येथें बी. नारायणराव व दुसरे एक-दोन गृहस्थ यांचा निरोप घेऊन मी गाडींत बसलों. या दिवशीं सप्टेंबर (१९००) महिन्याची १७ तारीख असावी अशी आठवण आहे.

८

काशीयात्रा

ग्वाल्हेरीहून निघालों तों दुसऱ्या दिवशीं प्रयागाला येऊन पोहोंचलों. तेथें दाक्षिणात्य पुरोहिताकडे उतरलों. हे भटजी चांगल्या स्वभावाचे होते. त्यांनीं सर्व तीर्थयात्रा सव्वा रुपयांत आटपण्याचें कबूल केलें. मुख्य विधि क्षौराचा होता. दुसऱ्या दिवशीं भटजी-बरोबर मी संगमावर गेलों. भटजींनीं न्हाव्याची गांठ घालून मला क्षौर करावयास सांगितलें. सहा महिने ग्वाल्हेरीस राहिल्यामुळे मला थोडीशी हिंदुस्थानी भाषा बोलतां येत होती. न्हाव्याला मीं या भाषेंत डोक्याच्या मध्यभागीं सुमारें चार पांच ईंच व्यासाची शेंडी ठेवण्याबद्दल बजावून सांगितलें. परंतु शेंडीला हिंदी भाषेंत निराळेंच नांव असल्यामुळे त्याला माझ्या बोलण्याचा अर्थ समजला नाहीं. त्यानें आपल्या स्वदेशी वस्तूच्यानें डोक्याच्या मध्यभागापासून एक-दोन पाट काढलेच. इतक्यांत मला शंका आल्यामुळे त्याला पुनः विचारलें. तेव्हां तो म्हणाला, “ बस ठीक है ! ” पण त्याच्या या कृत्यामुळे शेंडी ठेवणें बहुतेक अशक्य झालें. शेवटीं सरासरी अर्धा ईंच व्यासाची, आणि तीहि तंतोतंत मध्याला नव्हे, अशी शेंडी ठेवून या कुशल नापितानें आपलें काम पुरें केलें !

गिंड वगैरे क्षेत्रकृत्यांच्या भानगडींत मी मुळींच पडलों नाहीं. भटजीला सव्वा रुपया दिल्यामुळे सर्व गोष्टी परस्पर त्यांनींच पाहून घेतल्या.

ता. २० सप्टेंबर १९०० रोजीं दुपारच्या गाडीनें प्रयागाहून (अलाहाबादहून) निघून रात्रीं साडेदहा वाजतां काशी स्टेशनावर पोचलों. कोणी एक सखारामभट नांवाचे कोंकणस्थ ब्राह्मण उतरल्याबरोबर मला म्हणाले, की, “ आपल्या येथें चला, मी आपली सर्व कांहीं सोय लावून देतो. ” इतक्यांत दुसरे एक कृष्णवर्ण किंचित् टेंगणे असे सखारामभटजी तेथें आले. ते म्हणाले, “ तुमचे वाडवडील येथें आले तेव्हां आमच्या घरीं उतरले होते. आतां तुम्ही या भामश्याच्या नादीं काय म्हणून लागतां ? ” तेव्हां या काळ्या आणि पूर्वीच्या गोऱ्या सखारामभटांची जी तोंडातोंडी झाली, ती कांहीं पुसण्याची सोय नाहीं. दोघांचीहि समजूत घालण्याचा मीं प्रयत्न केला. मी म्हणालों, “ भांडतां कशाला ? आमच्या पूर्वजांचा लेख ज्याच्याकडे असेल तो त्यानें आणून दाखवावा. म्हणजे उद्यां मी त्याच्याकडेस जाईन. सध्या ज्या अर्थी (गोरे) सखारामभटजी मला प्रथमतः भेटले, तेव्हां मी त्यांच्याच येथें उतरतो. ” एवढें बोलणें झाल्यावर गोऱ्या सखारामभटजींबरोबर मी स्टेशनाच्या बाहेर पडलों. तेव्हां काळे सखारामभटजी मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, “ जा जा त्याच्याच बरोबर जा. हा भामटा तुमच्याजवळचें सर्व कांहीं काढून घेऊन तुमचा खून करील, संभाळा ! ! ” मी म्हणालों, “ माझ्याजवळ काढून घेण्यासारखें कांहीं नाहीं; आणि माझा खून होईल याची मला मुळींच भीती नाहीं. ” त्या रात्रीं स्टेशनाजवळच एका लहानशा खोलींत मी व गोरे सखारामभटजी निजलों. आणखीहि दोन-तीन मंडळी तेथें होती. परंतु माझ्या मनांत खुनाची शंकादेखील आली नाहीं. मला गाढ झोंप लागली.

दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस सखारामभटजीनें मला उठविलें; व आम्ही दोघे एका एकक्यांत (धोड्याच्या टांग्यांत) बसून त्यांच्या घरीं गेलों. भटजीनें घरीं एक अंगवस्त्र बाळगिलें होतें. बाई शूद्र जातीची असावी. ही बाई व तिचीं दोन-तीन मुलें या सर्वांचा संभाळ भटजीलाच करावा लागे; म्हणजे त्यांना स्वयंपाक करून जेवावयाला देखील बालावें लागत असे. एकक्याचे पैसे भटजींनीं आपल्या पदरचे दिले. बाईनें दार उघडल्यावर भटजींनीं माडीवरची एक खोली मला उतरण्यासाठीं दिली. हात, पाय, तोंड धुऊन मोकळा झालों. इतक्यांत भटजींची स्वारी एक यादी घेऊन आली. त्यांनीं पंचक्रोशीच्या यात्रेपासून चारपांच रुपये खर्चाच्या श्राद्धापर्यंत सर्व प्रकारच्या यात्रांचा तपशील मला सांगितला. मी म्हणालों, “ हीं कृत्यें करण्याची मला बाई नाहीं. वर्ष दोन वर्षे मी येथें राहण्यासाठीं आलों आहे. तेव्हां सक्तीप्रमाणें वाटेल तें कृत्य करतां येण्यासारखें आहे. सध्या मला एक गुरु पाहून त्याच्याशीं अध्ययनाला सुखात केली पाहिजे; व जेवणाची व्यवस्था कशी जुळेल तें पाहिलें पाहिजे. ” मजपासून कांहीं लभ्यांश होण्याची आशा नाहीं अशी सखारामभटजींची खात्री झाल्यावर ते मला म्हणाले, “ तुम्ही शेणवी आहां त्या अर्थी तुम्हाला येथील शेणव्यांच्या मठांत आश्रय मिळाला पाहिजे. ”

काशीस सारस्वतांचे तीन मठ आहेत. परंतु भटजींना दुर्गावाटावरील मठाचीच माहिती असल्यामुळे त्यांनी त्याच मठांत जाण्यास मला सांगितले.

अन्नछत्राचा शोध

जेवण झाल्यावर मी तिकडे जाण्यास निघालों. थोडा थोडा पाऊस पडत होता. दुर्गावाटाची चौकशी करीत चाललों असतां एक अन्नछत्रांत जेवणारा ब्राह्मण सांपडला. तो म्हणाला, “मी तिकडेच चाललों आहे, तुम्ही मजबरोबर चला.” तो मला अत्यंत अरुंद गल्लींतून (काशींत अशा गळ्या पुष्कळच आहेत) घेऊन जाऊं लागला, तेव्हां माझ्या मनांत अशी शंका आली, की, हा मला लुबाडण्यासाठीं कोठें तरी आडरस्त्याने नेत नसेल ना ! कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर नुसता अंधार होता. जणू काय आम्ही एखाद्या खार्णीतूनच चाललों आहों ! मजपाशीं आण्या दोन आप्यांचे पैसे होते, बाकी सर्व सखारामभटजींच्या घरीं पाकिटांत होते. या गोष्टीची आठवण झाल्यावर ‘डर तो पिछे रहा’ या म्हणीप्रमाणें माझ्या भीतीचें निरसन झालें. मला अन्नछत्रवासी भटानें कोठें बरी नेलें तरी मजपासून त्याला कांहीं एक मिळण्यासारखें नाही असा विचार मनामध्ये आणून मी त्याच्याबरोबर मुकाट्यानें चालूं लागलों. शेवटीं दुर्गावाटाजवळ आल्यावर त्यानें शेणव्याच्या मठाची खूण सांगून तो दुसऱ्या बाजूस वळला.

शेणव्यांच्या मठांत या वेळीं श्रीयुत गोविंदराव पालेकर या नांवाचे एक वयोवृद्ध गृहस्थ राहत असत. यांचे चिरंजीव श्रीयुत वामन गोविंद पालेकर (बेळगांवचे एक प्रसिद्ध वकील) यांचें नांव मला ऐकून माहीत होतें. वामनराव निवर्तल्यामुळे कांहीं घरगुती कामासंबंधानें गोविंदरावांस काशीच्या कोटींत एक खेप पडली. चालत जाणें शक्यच नव्हतें, म्हणून डोळींत बसून ते कोटींत गेले. पण येतांना पाऊस लागल्यामुळे घरीं येऊन ते आजारी पडले. त्यांना अतिसाराचा उपद्रव झाला. मी जेव्हां मठांत गेलों तेव्हां ते बरेच आजारी होते. तथापि माझ्याशीं ते मोठ्या प्रेमानें बोलले. आपल्याच खोलींत राहण्यास त्यांनीं मला आग्रह केला. अत्यंत विंचोळ्या गल्लींतून या ठिकाणीं आल्यावर मला एक प्रकारचें समाधान वाटलें. शेणव्यांचा मठ अगदीं गंगेच्या कांठीं असल्यामुळे गोविंदरावांच्या खोलींतून गंगेचें पात्र व आसपासचा रमणीय प्रदेश स्पष्ट दिसत असे. या देखाव्याच्या अवलोकनानें व गोविंदरावांच्या उत्तेजनकारक शब्दांनीं माझें मन प्रफुल्लित झालें यांत नवल नाही.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सखारामभटजींच्या घरून मी माझें सामान घेऊन शेणव्यांच्या मठांत गेलों. काशीबाई नांवाची कोचीनकडील सारस्वत जातीची एक वृद्ध विधवा याच मठांत राहत असे. ती गोविंदरावांना स्वयंपाक करून घालीत असे. दुसऱ्या दिवशीं गोविंदरावांनीं आपल्या पदरचें सामान देऊन माझ्या जेवणाची व्यवस्था करविली. आजारी असल्यामुळे त्यांनीं लंघन केलें. काशीबाईंना माझ्या अर्ध्या इंच व्यासाच्या आणि एक इंच लांबीच्या शेंडी-कडे पाहून मोठें आश्चर्य वाटलें ! गोविंदरावांकडे तिनें याबद्दल तक्रारसुद्धां नेली असावी

अशी मला शंका येते. पण गोविंदरावांना अलीकडील सुधारकी चाळे ठाऊक असल्यामुळे त्यांनीं बाईचें समाधान केलें असावें. “तरुण आहे, देखादेखीनें शेंडी काढून वाढविले असतील केंस ! त्यांत काय झालें ! तेवढ्यानें कांहीं तो अब्राह्मण ठरत नाही. अलीकडे पुष्कळ लोक केंस वाढवितात. तो बेळगांवकडच्या कित्येक सारस्वतांच्या ओळखी सांगतो, त्या अर्थी सारस्वतच असावा,” अशा प्रकारें त्यांनीं बाईची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला असावा. पण तिचें कांहीं पूर्ण समाधान झालें नाही. तिनें माझें पान बाहेरच मांडावें, व मला आपल्या भांड्यांना शिवूं देऊं नये. त्यांतल्या त्यांत संतोषाची गोष्ट ही, कीं, माझ्या जानव्याबद्दल तिला शंका आली नाही, कारण तें अगदीं नवें होतें !

शेणव्यांच्या मठाजवळच एक पाण्याचा नळ होता. पण नळाचें पाणी पिणें धर्मबाह्य कृत्यांत गणलें गेलें असल्यामुळे गोविंदरावांच्या घरीं गंगेचें पाणी पिण्यांत येत असे. या पाण्याचा प्रताप पहिल्याच दिवशीं माझ्या अनुभवास आला ! सारी रात्र निद्राभंग होऊन पांच-दहा खेपा शौचास जावें लागलें. दुसऱ्या दिवसापासून गंगेवरून स्नान करून येतांना तांब्या रिकामाच आणावा, व नळाच्या आसपास कोणी ब्राह्मण दिसत नसला म्हणजे तो भरून घ्यावा, असा क्रम मी चालविला. बाईला मी नळाचें पाणी पितों हें वर्तमान समजलें, म्हणजे जेवण मिळण्याची मारामार पडावयाची ! तेव्हां ही गोष्ट समजूं नये म्हणून मला विशेष काळजी घ्यावी लागली. गोविंदरावांच्या सल्ल्यानें काशीवास कसा करावयाचा हें मी ठरविलें. अन्नछत्रांत भोजन मिळण्याचा संभव आहे; पण त्याला स्वाल्हेरहून एका बड्या अधिकाऱ्याचें पत्र आणावें लागेल, असें ते म्हणाले. वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री तेलंग यांजपाशीं अध्ययन करावें अशीहि त्यांनीं सूचना केली. त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें बागून काशीवास कसा काय घडून आला हें या प्रकरणांत सांगितलें तर फारच विस्तार होईल, म्हणून वाचकांची सध्या येथेंच रजा घेतों.

९

काशीवास

काशीमध्ये लहानमोठी पुष्कळ अन्नछत्रे आहेत. त्यांत मुक्तद्वार अशीं दोनच आहेत.

एक मद्रासकडील व्यापाऱ्यांनीं स्थापन केलेलें, व दुसरें श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे यांनीं स्थापन केलेलें. श्रीमंत जयाजीराव शिंदे काशीस गेले त्या वेळीं त्यांच्या

मनांतून काशीनिवासी प्रत्येक कुटुंबातून ब्राह्मणास शंभर रुपये दक्षिणा द्यावी असे होते. पण काशीतील पंडितांस ही गोष्ट रुचली नाही. एखाद्या दशग्रंथी वैदिकास किंवा षट्शास्त्री पंडितास व एखाद्या निरक्षर ब्राह्मणास सारखीच दक्षिणा मिळणे पंडितमंडळीस पसंत नव्हते. तेव्हा श्रीमंत जयाजीराव रागावून म्हणाले, की, “ही गोष्ट सर्वसंमत नसेल तर, दक्षिणेसाठी निराळे काढलेले हे सहा लक्ष रुपये आम्ही गंगेत बुडवून टाकतो!” या प्रसंगी कांहीं विचारी गृहस्थांनी मध्यस्थी करून श्रीमंत जयाजीरावांना अशी सल्ला दिली, की, हे रुपये गंगेत न बुडविता याच खर्चाने येथे एक छत्र स्थापावे. श्रीमंत जयाजीरावांनी ही गोष्ट कबूल करून पेशव्यांनी बांधलेले बालाजीचे मंदिर इंग्रजसरकारच्या ताब्यातून आपल्या ताब्यात घेतले, व तेथे हे अन्नछत्र सुरू केले. याला सध्या ‘बालाजीचे अन्नछत्र’ म्हणतात.

बालाजीच्या अन्नछत्रांत सारस्वतांना घेतात, पण त्यांस वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची परवानगी घ्यावी लागते. आणि त्यांतहि ही परवानगी मिळाली तरी सारस्वतांना दुसऱ्या पंतीच्या वेळी जेवू लागतात. दुसरा इलाज नसल्यामुळे याच अन्नछत्रांत जाणे मला भाग होते. म्हणून गोविंदराव पालेकरांनी मला ग्वाल्हेरीहून येथील अधिकाऱ्याला पत्रे आणून येथेच जेवणाची व्यवस्था करण्याबद्दल सांगितले. डॉ. वागळे यांस यासंबंधाने लिहिले. परंतु त्यांनी स्वतः कांहीच न लिहितां श्रीयुत मालप यांकडून पत्र लिहविले. मालपांचे म्हणणे असे होते, की, बालाजीच्या अन्नछत्रांत जाण्याचे कारण नाही; डॉ. वागळे हे रावराजे रघुनाथराव राजवाडे यांस सांगून त्यांच्या अन्नछत्रांत माझी सोय करणार आहेत. रावराजे रघुनाथराव यांचे वडील दिनकरराव यांनी ब्रह्मघाटावर कोठेस एक पंधरा ब्राह्मणांचे छत्र ठेविले आहे. तेथे माझी व्यवस्था झाली असती, तर माझे पुष्कळ हाल वांचले असते. पण डॉ. वागळ्यांचा स्वभाव पडला भिडस्त; त्यांनी रावराजे यांस विचारले नाहीच, पण त्यांच्या एका चिठीने बालाजीच्या अन्नछत्रांत सोय झाली असती, ती देखील त्यांनी केली नाही. मी इकडे डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची व्यर्थ वाट पाहत राहिलो.

संस्कृत शिक्षणाची सोय

विद्याभ्यासाची सोय सहज लागण्यासारखी होती. काशीमध्ये कोणत्याहि पंडिताजवळ गेल्यास तो कांहीं एक न घेतां फुकट शिकवितो. पण “बालाजी ती खरी । गांठी धुरेसवें बरी ॥” या तुकोबांच्या उत्तयनुरूप सुप्रसिद्ध पंडित वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री यांजपाशीच अध्ययन करण्याचा मी निश्चय केला. गोविंदरावांनाहि ही गोष्ट रुचली. एके दिवशी दुपारी मी गंगाधरशास्त्री यांच्या घराचा शोध करीत निघालो. फिरत फिरत त्यांच्या घराजवळ पोचलो. जमविडीच्या सरदार घराण्यातील बाबासाहेब या नांवाचे प्रसिद्ध असलेले एक गृहस्थ काशीत जवळ जवळ एक तप राहत होते. ते गंगाधरशास्त्र्यांजवळ शास्त्राध्ययन करीत असत. त्या दिवशी मीमांसाशास्त्राचा पाठ ऐकून गुरुगृहांतून ते नुकतेच आपल्या घरी जाण्यास निघाले होते. त्यांचा व माझी रस्त्यांत गांठ पडली. “गंगाधर-

शास्त्र्यांचे घर या बाजूस आहे काय ?” असा मी त्यांना प्रश्न केल्यावर ते म्हणाले, “त्यांचे घर तुम्हांस कशास हवे ?”

“मला संस्कृत भाषेचे अध्ययन करावयाचे आहे.”

“तुमचे अध्ययन कोठपर्यंत झाले आहे ?”

“मला रघुचे एक दोन सर्ग येतात, यापलीकडे कांहीं नाही. आतां कौमुदीस आरंभ करणार आहे.”

हे ऐकून बाबासाहेब आश्चर्यचकित मुद्रेने म्हणाले, “या वयांत तुम्ही शास्त्र शिकून काय करणार ? मला वाटते तुमचे वय जवळ जवळ पंचवीस वर्षांचे असेल. आतां कौमुदीस तुम्ही आरंभ करणार, आणि त्याचा तुम्हांला उपयोग काय होणार ? त्याऐवजी तुम्ही रत्नेमध्ये किंवा इतर ठिकाणी नोकरी धराल, तर त्याचा तुम्हास विशेष उपयोग होईल. या अध्ययनाच्या नादी तुम्ही व्यर्थ लागू नका. मला याचा अनुभव आहे, म्हणून तुम्हांस मी सल्ला देत आहे. साधारणपणे एखाद्या शास्त्राचे ज्ञान व्हायला किती वर्षे लागतात, हे तरी तुम्हांस ठाऊक आहे काय ?”

“किती वर्षे लागतील बरे ?”

“अहो, केवळ एका शास्त्राच्या अध्ययनाला बारा वर्षे पाहिजेत. बारा वर्षे ! बारा वर्षे तुम्ही येथे राहण्यास तयार आहां काय ?”

“अहो, बारा वर्षे म्हणजे कांहीं जास्त नाहीत; वीस-पंचवीस वर्षे लागली तरी हरकत नाही, पण संस्कृत भाषेचे ज्ञान अवश्यमेव संपादावे, असा माझा विचार आहे.”

बाबासाहेबांचा अचंबा दुणावल्यासारखा दिसला. ते म्हणाले, “काय म्हणतां ? वीस वर्षे ? अहो, वीस वर्षांनी तुमच्या अध्ययनाचा तुम्हांस काय उपयोग होणार आहे ?”

मी हंसत हंसत म्हणालो, “हे पहा, तुम्ही हिंदु आहांत. त्या अर्थी तुमचा पुनर्जन्म-वर विश्वास असेलच. कां, तुम्ही पुनर्जन्म मानतां कीं नाही ?”

“वा ! पुनर्जन्म मानतो यांत काय शंका ! पण त्याचा येथे काय संबंध ?”

“अहो, मी जा येवदी मेहनत करणार आहे, ती या जन्मी फळ मिळावे म्हणून नव्हे. या श्रमांचे फळ मला पुढील जन्मी मिळेल. पुढल्या जन्मी शास्त्राभ्यास सुलभ होईल. कां, तुम्हाला नाही का असे वाटत ?”

बाबासाहेब नुसते थक होऊन गेले. ते म्हणाले, “अशी तुमची श्रद्धा आहे, तर जा; करा प्रयत्न. तें जवळ दिसतें तेंच गंगाधरशास्त्र्यांचे घर.” असे सांगून ते निघून गेले.

कांहीं घरे ओलांडून पुढे गेल्यावर एका खिडकीत (काशीतील घरांच्या खिडक्या पुण्यांतील जुन्या चालीच्या घरांप्रमाणे जमिनीबरोबर असतात.) तक्क्याला टेंकून बसलेले एक गृहस्थ आढळले. त्यांच्या यज्ञोपवीतावरून ते ब्राह्मण असावे असे अनुमान सहजच करतां आले. पण त्यांचा तो टेंगणा बांधा व कृष्णवर्ण चेहरा पाहून ते तेलंगणाकडील असावे असे वाटले. पुनः त्यांचा तो मळकट शहापुरी पंचा, व लोडाशी टेंकून बसणे यांचा संबंध मला लावतां येईना. हे भटजी गरीब म्हणावे तर लोडाशी टेंकून बसलेले !

बरें श्रीमंत म्हणावे, तर असला मळकट पंचा त्यांनीं कां परिधान केला असावा ? कांहीं असो; गंगाधरशास्त्र्यांचें घर विचारण्याला मला काय अडचण ? त्या भटजींना मराठी येत असलें तर उत्तर देतील; नसलें तर पुढल्या घरीं चौकशी करतां येईल, असा विचार करून मी म्हणालों, “काय हो गंगाधरशास्त्री तेलंग यांचें घर तुम्हांस माहीत आहे काय ?”

“तुम्हाला त्यांच्याशीं काय काम आहे ?”

“मला त्यांना भेटायचें आहे.”

“तर मग आंत या, ” असें ते म्हणाले.

आंत जाऊन पाहतों, तों केंस पांढरे झालेले कांहीं शिष्य आपापल्या पोथ्या सोडून यांच्यासमोर बसलेले ! तेव्हां हेच गंगाधरशास्त्री अशी जवळजवळ माझी खात्रीच झाली. त्यांना नमस्कार करून मी एका बाजूस बसलों.

ते म्हणाले, “तुमचें काय काम आहे ?”

“मला शास्त्र शिकायचें आहे, म्हणून आपणापाशीं आलों आहे.”

“पण तुम्हांस कोणतें शास्त्र शिकायचें आहे ? न्याय कीं व्याकरण ?”

“विशेषतः मला न्यायशास्त्र शिकायचें; पण प्रथमतः व्याकरणहि मी जाणूं इच्छितों.”

“तुम्हाला न्याय शिकायचा असल्यास मी एका उत्तम पंडिताची गांठ घालून देतो. मी स्वतः वैयाकरण असल्यामुळे न्यायशास्त्राचें ज्ञान मला हवें तेवढें नाही.”

“आपणाला जेवढें येत असेल, तेवढें माझ्यासाठीं पुष्कळ झालें; कारण मी केवळ संस्कृत रूपावली शिकणारा विद्यार्थी आहे.”

“तुम्ही पुनः एकवार मला येऊन भेटा, म्हणजे तुमच्या अध्ययनाचा विचार करूं. सध्यां तुम्ही आपल्या जेवणाखाणाची व्यवस्था कशी काय लागते हें पहा.”

एवढें सांगून त्यांनीं मला निरोप दिला. याच प्रसंगीं त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव धुंडिराज-शास्त्री यांचा व माझा परिचय झाला.

जेवणाची व्यवस्था कशी लागेल या विवंचनेत पडलों. डॉ. वागळे यांना पुनः एकवार पत्र लिहिलें, व उत्तराची वाट पाहात बसलों. इतक्यांत गोविंदराव पालेकरांचा आजार विकोपास जात चालला. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या नातवांस तार केली. तीन-चार दिवसांच्या आंत त्यांचे नातू, पराडकर आडनांवाच्या एका सोबती विद्यार्थ्यासहवर्तमान काशीस येऊन दाखल झाले. ते आल्यावर दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं गोविंदरावांनीं इहलोक सोडला. त्यांच्या स्मशानयात्रेस मला जावें लागलें. त्यानिमित्त अवेळीं जेवण, नदीवर स्नान इत्यादि अपथ्याच्या योगें मला लगेच सपाटून ताप भरला. शेवटीं पराडकरांकडून एक डोली करवून मी काशीच्या हॉस्पिटलांत जाऊन पडलों.

नमुनेदार हॉस्पिटल

या प्रांतातील हॉस्पिटलें म्हणजे फारच नमुनेदार असतात ! माझ्या बिछान्याला किती तरी खांचवळगे पडले होते ! तसेंच माझ्या शेजारच्या बिछान्यावर एक परम्यानें ग्रासलेला

तरुण अर्थवट नग्न स्थितीत पडला होता. हा सगळा देखावा पाहून मला या हॉस्पिटलचा अत्यंत कंटाळा आला. पण करणार काय ? चार दिवस येथेंच पडून राहणें भाग होतें. त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट ही, की, धुंडिराजशास्त्री व पराडकर हे दिवसांतून एखादे वेळीं येऊन माझा समाचार घेत असत. जेवणाची व्यवस्था तर पुसूच नका ! साबूदाण्याची खीर असे; तींत साखरेऐवजी गूळच घालीत; व ती देखील एका वाटीपेक्षा अधिक कोणाच्याच वाट्यास येत नसे. भात आणि वरण मिळे, पण तांदूळ वाईट असल्यामुळे भात चांगला होत नसे. पुण्यांतील सासून हॉस्पिटलांतील रोग्यांची व्यवस्था मी एकदां पाहिली होती. तीत आणि काशीच्या हॉस्पिटलाच्या व्यवस्थेत जमीन-अस्मानाचा फरक ! असो. चार दिवस या हॉस्पिटलाचा अनुभव घेऊन तेथील डॉक्टराचा निरोप घेऊन मी पुनः दुर्गावाटावरील शेणव्यांच्या मठांत आलों.

गोविंदराव पालेकरांचे नातू, पराडकर वगैरे मंडळींस माझ्या येण्यानें आनंद झाला. या वेळीं या मठाची व्यवस्था कोणी चिंदबर गोडबोले नांवाच्या कोंकणस्थ ब्राह्मणापाशीं होती. गोविंदराव जिवंत होते तोंपर्यंत हे भटजी त्यांच्या वाऱ्याला देखील उभे राहत नसत. गोविंदराव मला सांगत, “संभाळा हो, चिंदबर मोठा चोर आहे. तो तुमचे सामानसुमान चोरील.” पण गोविंदराव वारल्यानंतर चिंदबरानें भली मोठी यादी तयार करून त्यांच्यावर शेंदोनशें रुपये बाकी काढली, व दुसरे एक पशुपतिशास्त्री तेथें होते त्यांच्यामार्फत गोविंदरावांच्या नातवास तगादा लावला. मी हॉस्पिटलांतून परत आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं पुनः चिंदबराच्या तर्फे पशुपतिशास्त्र्यानें बोलणें काढलें. चिंदबर तेथें होता. गोविंदरावाच्या नातवानें सर्व हकीगत मला समजावून सांगितली. तेव्हां मी चिंदबराला म्हणालों, “काय हो, गोविंदरावांनीं इतकी रकम देणें आहे असें तुम्ही म्हणतां, पण ते जीवंत असतांना एकदां देखील तुम्हीं ही गोष्ट काढली नाही. इतकेंच नव्हे तर त्यांची तुम्हीं नुसती भेट देखील घेतली नाही !” चिंदबर मनांतल्या मनांत चपापला, व “आम्हीं खोटी यादी केली कीं काय !” असें म्हणत आपलें दप्तर गुंडाळून चालता झाला. पुनः त्यानें गोविंदरावांच्या नातवाशीं हा प्रश्न काढला नाही. माझा मात्र त्याला अत्यंत राग आला.

गोविंदरावांचे सर्व औष्वेदेहिक क्रियाकर्म आटपून त्यांचे नातू (श्रीयुत मोरेश्वर वामन पालेकर) व पराडकर पुनः खदेशीं चालते झाले. येथें माझ्या जेवणाची सोय अद्यापि झाली नव्हती. आतां डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची वाट पाहात बसण्यांत अर्थ नाही, याविषयी माझ्या मनाची खात्री झाली. एके दिवशीं मी ‘बालाजीच्या छत्रा’च्या अधिकाऱ्यांस जाऊन भेटलों. “मी सारस्वत ऊर्फ शेणवी आहे. तथापि विद्यार्थी असल्यामुळे तुमच्या अन्न-छत्रांत मला जेवावयास मिळालें तर माझा विद्याभ्यास सुरळीत चालेल,” असें मीं त्यांना सांगितलें. ते म्हणाले, “तुमचें नांव काय ?” माझें नांव सांगितल्यावर ते पुनः म्हणाले, “अहो, आज दहा बारा दिवस तुमची मी वाट पाहत आहे. ग्वाल्हेरीहून तुमच्यासंबंधानें मला लिहून आलें आहे. पण तुमचा पत्ता मला माहीत नसल्यामुळे तुम्हांला मीं कोठें शोधवें ? असो. उद्यां दुपारीं तुम्ही छत्रांत या, म्हणजे मी तेथील व्यवस्थापकास तुमच्या-

बहुल सांगून ठेवतो. मात्र तुम्हांला दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालतील, त्याला माझा नाइजाज आहे. शेणवी वगैरे जातींच्या लोकांना दुसऱ्या पंक्तीस वाढण्याची येथील वहिवाट आहे. ”

दुसऱ्या दिवशी त्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने माझी सर्व व्यवस्था लावून दिली. तेव्हापासून 'बालाजीच्या छत्रा'त दुसऱ्या पंक्तीला मला जेवण मिळू लागले. पण ग्वाल्हेरीहून पत्र पाठविणारा मनुष्य कोण असावा याचा अंदाज करता येईना. शेवटी श्रीयुत मालप यांच्या एका पत्रावरून सर्व समजून आले. सध्याच्या ग्वाल्हेरच्या महाराजांचे मेहुणे सरदार शितोळे यांच्याच येथे मालप राहत असत. त्यांनी माझी अडचण लक्षांत आणून परस्पर सरदार शितोळे यांच्या कारभार्याकडून एक चिठी वर सांगितलेल्या छत्राच्या अधिकाऱ्यास पाठविली; व तिच्या योगे छत्राधिकाऱ्याने माझा येवढा सन्मान केला. सरदार शितोळे यांचे कारभारी म्हणजे कोणी मोठे माणूस होते असे नाही. त्यांचा पगार अवघा तीस की चाळीस रुपये होता. पण छत्राधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने त्यांची योग्यता फार मोठी होती. कांहीं असो; जेवणाची व्यवस्था लागल्यामुळे मला एक प्रकारचे समाधान झाले.

अन्नछत्रांतील अनुभव

या छत्रांत दुसऱ्या पंक्तीस जेवणारी पांच-सात मंडळी होती, व छत्राधिकाऱ्यांना त्यांची पहिल्या पंक्तीला सहज सोय करता आली असती. पण तसे केले असता दक्षिणी ब्राह्मणांचा उपमर्द होईल या भीतीने दक्षिणी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना पहिल्या पंक्तीस बसू देत नसत असे वाटते. ज्या दिवशी ब्राह्मणांची संख्या जास्त असे, त्या दिवशी दुसऱ्या पंक्तीस आमचे वरण गंगाजलमय होत असे; जणू काय गंगेचा प्रवाहच त्यावरून वाहवला असावा ! माजी बहुधा दुसऱ्या पंक्तीस नसावयाचीच ! पण भाजीच्या ऐवजी कधी कधी पिठले मिळे. काशीमध्ये ज्या तांदुळांस गिऱ्हाईक नसे, ते आमच्या अन्नछत्रांत खप्त असत ! आमच्या छत्रांतील पोळ्या मात्र चांगल्या असत. आणि त्या कितीहि वाढण्यास वाढणारांची कुरकुर नसे. तूप मात्र एकच पळी मिळे. मधूनमधून ताकाची कढी करीत असत. दुसरी पंगत कधी बारा वाजता बसे तर कधी चार वाजता बसे. ब्राह्मण वेताचे असल्यामुळे स्वयंपाक शिल्पक राहिला तर आम्हांस बारा-एकाच्या दरम्यान जेवण मिळे. पण तेच ब्राह्मण जास्त झाले म्हणजे नवा भात व पोळ्या होईपर्यंत आम्हांस तीन तास तप करीत बसावे लागे. मी कौमुदी, भगवद्गीता, किंवा दुसरे एखादे पुस्तक बरोबर घेऊन जात असें, व पानावर भात पडेपर्यंत ते वाचीत बसत असे.

माझ्या काशीवासाला दोन-तीन महिने झाले नाहीत तोंच नीलकंठभट गायतोंडे या नांवाचे एक विद्यार्थी काशीस आले. कवळें मठाच्या आश्रयाने त्यांचे वेदाध्ययन झाले होते, पण त्यांच्या मनांत शास्त्राध्ययन करण्याची उत्कट इच्छा होती, व त्याचसाठी ते काशीस आले होते. प्रथमतः ते अहिल्याबाईंच्या अन्नछत्रांत जेवत असत. पण ब्रह्म-घाटावरून हे छत्र फार दूर पडत असल्यामुळे तेहि माझ्याबरोबर 'बालाजीच्या छत्रांत' जाऊ

लागले. आम्हांस दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालून छत्राचे व्यवस्थापक आमचा जाणून-बुजून उपमर्द करितात याची त्यांना अत्यंत चीड येत असे. ग्वाल्हेरच्या महाराजांस अर्ज पाठवून या व्यवस्थापक भटांची खोड मोडली पाहिजे असें ते वारंवार म्हणत असत. ते मला म्हणत, की, “तुमच्याइतके जर मला मराठी आले असतें, तर या लोकांनी मी कधीच खोड मोडली असती. पण तुम्हांस याचे कांहींच वाटत नाही ! तुम्ही मुकाट्याने हा सर्व अपमान सहन करून घेतां.” त्यावर मी म्हणें, “अहो, तुमची गोष्ट ठीक आहे. तुम्हांला बालाजीचे छत्र बंद झालें तर अहिल्याबाईंचे आहेच. पण माझे कसे होणार ! समजा, मी अर्ज पाठविला, आणि तेथून तो चौकशीसाठी इकडे अधिकाऱ्याकडे आला. अशा वेळी हे अधिकारी आम्हांस प्रथमतः छत्रांतून चालते व्हा असें सांगतील, व मागाहून चांगलासा रिपोर्ट लिहून पाठवितील. सारस्वतांच्या तर्क आम्ही भांडलो याबद्दल सारस्वतांतील श्रीमंत लोक आम्हांस मदत न करतां मूर्ख म्हणतील, व या सान्याचा परिणाम असा होईल, कीं अभ्यामाला रजा देऊन काशी सोडून चालतें व्हावे लागेल. म्हणून या भानगडीत मी पडूं इच्छित नाहीं. जोपर्यंत आम्हांला येथे राहावयाचे आहे, तोपर्यंत थोडे हाल झालेले पत्करले, अपमान सहन करावा लागला तरी हरकत नाही. पण आम्हांस दिवसांतून एकदा जें जेवण मिळत आहे, तें बरें आहे. त्यावर आमचे स्वास्थ्य अवलंबून आहे. ”

छत्रांत होणारे हाल आणि अपमान यांच्या पूर्ततेसाठीच जणू काय आमच्या पूर्व-कर्मणि मृत्युंजय यास काशीस पाठविलें होतें. मृत्युंजय हा कोचीनकडील राहणारा सारस्वत ब्राह्मण होता. लहान वयांत तो काशीस आला. त्याला शिकविण्याची कांहीं मंडळीने खटपट केली. पण मृत्युंजयाने त्यांना बिलकूल दाद दिली नाही. आमच्या काशीवासास आरंभ झाला नव्हता त्या वेळी मृत्युंजयाच्या काशीवासास पंधरा वर्षे होऊन गेली होती. आज सरासरी एक तप अन्नछत्रांतील पक्वान्नांचा आस्वाद तो घेत होता, पण मुखशौर्यामुळे एक-दोन वेळां बालाजीचे अन्नछत्र सोडण्याची त्याजवर पाळी आली होती. पुढें स्वारी उपाशी मरूं लागली तेव्हां तेथील स्वयंपाकी विधवांच्या मध्यस्थाने पुनः स्वारीला जेवण मिळू लागले.

आपले वाक्शर अधिकाऱ्यांवर सोडल्यास काय परिणाम होतो याचा मृत्युंजयाला पूर्ण अनुभव आला होता. दुसऱ्या पंक्तीस फारसे ब्राह्मण नसत, आणि जे असत, त्यांच्याशी दोन हात करण्याचे धाडस मृत्युंजयामध्ये नव्हतें, कारण त्यांनी अधिकाऱ्यांशी तक्रार केली असता पुनः छत्राचे द्वार आपणांस बंद होणार हें त्याला माहीत होतें. तेव्हां त्याच्या वाणीचा समग्र ओष आमच्यासारख्या निस्पद्रवी माणसाकडे वळला यांत नवल नाही. त्यांत नीलकंठभटजोपेक्षांहि मजबूर त्याची फार कृपा असे. पहिल्याने आमच्याशी तो बोलत असे, पण ज्याच्या त्याच्या कामाळ्यांशिवाय विशेष कांहीं नसल्यामुळे त्याचे बोलणे आम्हांस रुचेना. तेव्हां स्वारी आमच्यावरच उलटली. आमच्यावर त्याचा मोठा आक्षेप असा होता, कीं आम्ही छत्रांतील अन्न खाऊन शास्त्राध्ययन करितों; पुढें मार्गे

या शास्त्राध्ययनाचा उपयोग आम्ही उदरनिर्वाहाकडे करणार आहोत म्हणजे आम्ही शास्त्र विकणार आहोत, व त्यामुळे कायमचे नरकाला जाणार आहोत ! तो आज्ञाजूस बसलेल्या एलाद्या छत्रस्थ ब्राह्मणाकडे वळून म्हणत असे, “ मी आज पंधरा वर्षे काशीत आहे, पण तुम्हांला ठाऊक आहे काय, मी कधी शास्त्र शिकलो आहे, हे ? अहो, मला शास्त्र शिकविण्याचा येथल्या कांहीं शहाण्या मंडळीचा विचार होता. पण मी म्हणालो, नको रे बुवा शास्त्र. या शास्त्राचा विक्रय करून कोण जातो नरकाला ! आणखी ही अन्नछत्रे कांहीं शास्त्र शिकणारांसाठी नव्हत. गंगेवर स्नान करावे व जेवावे व काशीवास करावा, म्हणून ही छत्रे स्थापन केली आहेत. ”

दुसरा एक ब्राह्मण बहुधा दुसऱ्या पंक्तीस जेवीत असे. त्याला पहिल्या पंक्तीस येण्यास सवड नसे, कारण आपल्या अंगवस्त्राच्या निर्वाहासाठी त्याला भिक्षा मागावी लागे. सकाळी भिक्षा मागून जे अन्न मिळे, ते त्याने ठेवलेल्या बाईच्या स्वाधीन करून मग तो छत्रांत जेवावयास येत असे. अर्थात् त्याला दुसऱ्या पंक्तीस बसावे लागे. त्याचे व मृत्युंजयाचे चांगले जुळे. पण कधी कधी दोघांची तोंडातोंडीही होत असे. मृत्युंजय आमच्याविरुद्ध रूपकें, उत्प्रेक्षा इत्यादिकांच्या रूपाने नाना तऱ्हेच्या गोष्टी, या व दुसऱ्या कांहीं ब्राह्मणांस सांगे. आम्ही हा सर्व प्रकार मुकाट्याने सहन करीत होतो. नीलकंठभटजीला मृत्युंजयाचा फार तिडकारा असे. तथापि ते देखील त्याच्या तोंडी कधी लागले नाहीत.

अन्नछत्रांत होणाऱ्या या माझ्या अनेकविध तापांचे निवारण ज्ञानछत्रांत होत असे. गंगाधरशास्त्री यांना मी गुरुजेंसाठी एक रुपया आणि एक नारळ एवढेच काय ते दिले होते. माझ्या शिक्षणाची नीट व्यवस्था व्हावी म्हणून त्यांनी मला आपल्या अग्रशिष्यांपैकी नागेश्वरपंत धर्माधिकारी यांच्या हवाली केले. नागेश्वरपंतांच्या घरी मी सकाळी सात वाजण्याच्या सुमारास जात असें. मला ते एक तास शिकवीत. पण मी इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत तेथे दहा वाजेपर्यंत बसत असें. संध्याकाळी गंगाधरशास्त्र्यांचे सावत्रबंधु लक्ष्मणशास्त्री हे मला व आणखी दोन-तीन विद्यार्थ्यांना साहित्य शिकवीत असत. माझ्या या दोन्ही गुरुंची मजवर पूर्ण मर्जी होती. मला लागणारी पुस्तके ते आपल्या पदरवी देत व माझ्या अभ्यासाची फार काळजी घेत.

चिंदेवर गोडबोले याचा व माझा गोविंदराव पालेकरांच्या मृत्यूनंतर थोडा वाद झाला हे मागे सांगितलेच आहे. त्याला मी दुर्गावाटावरील मठांत राहतो हे खपेना. त्याने कांहीं तरी कुरापत काढून माझ्याशी भांडण करण्यास सुस्वात केली. एके दिवशी तो म्हणाला, “ तुम्ही भाडे देत असाल तर येथे रहा; नाही तर चालते व्हा. मी तुमचे सामान काढून रस्त्यावर टाकीन. ” ह्या भटाच्या तोंडी लागण्यांत कांहीं अर्थ नाही, हे मी जाणून होतो. पण जाणार कोठे ? ब्रह्मवाटावर दुसरा कोचीनच्या स्वामीचा एक फार मोठा मठ आहे. तेथील व्यवस्थापक माधवाचार्य यांनी मला आश्रय देण्याचे नाकारले. आतां गंगेच्या कांठी राहण्याची पाळी आली. श्रीयुत कृष्णाजी साठे (आतां आपाशास्त्री साठे, वैद्य, या नांवाने हे मुंबईस प्रसिद्ध आहेत.) यांची माझी बरीच ओळख होती.

माझ्याच ओळखीने ते गंगाधरशास्त्र्यांच्या घरी व नागेश्वरपंतांच्या घरी येत होते. ते या वेळी ब्रह्मवाटावरील सांगलीकरांच्या वाड्यांत राहत असत. त्यांना जेव्हा माझी अडचण समजली तेव्हा त्यांनी ताबडतोब आपल्या खोलीत येऊन राहण्यास सांगितले. शेणव्याला याने आश्रय दिला असे सांगलीकरांच्या कारभार्यांस समजले तर साठ्यांनाहि आपली खोली सोडून जावे लागेल, याची मला भीति पडली. साठ्यांनी तेथील कारभार्यांना सांगून थोडक्या दिवसांसाठी मला आपल्या खोलीत राहू देण्याची मोठ्या मुष्किलीने परवानगी मिळविली. महिना दीड महिना साठ्यांच्या खोलीत काढल्यावर एके दिवशी स्नानाला गेलों असतां माधवाचार्य मला गंगेवर भेटले व मला म्हणाले, “ तुम्ही सांगलीकरांच्या वाड्यांत कां राहतां ? आमच्या मठांत एवढी जागा रिकामी पडली आहे. ” मला या त्यांच्या बोलण्याचे फार आश्चर्य वाटले. दीड महिन्यांमागे गृहस्थाला सवड नव्हती, पण आतां झाली, हे कसे ? मी म्हणालों, “ सध्या आहे हे बरे आहे. ” पुनः एक-दोन वेळा त्यांनी आग्रह केला तेव्हा मी त्यांच्या मठांत राहावयास गेलों. माझ्यासंबंधाने माधवाचार्यांचे मत एकाएकी कां बदलले याचे मला अद्यापि गूढ आहे. एक तर त्यांना नीलकंठभटजीने माझ्यासंबंधाने अनुकूल ग्रह होईल असे कांहीं सांगितले असावे, किंवा माझी अभ्यासी वृत्ति पाहून माझ्यासंबंधाने त्यांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला असावा. कांहीं असो, त्यांनी आपल्या मठांत आश्रय दिल्यामुळे मला जागेची ददात राहिली नाही. नीलकंठभटजी जे दुर्गावाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहत असत, ते मी ब्रह्मवाटावरील मठांत राहण्यास गेल्यावर तेथेच आले. आम्हा दोघांसाठी माधवाचार्यांनी एक खोली पदरचे पैसे खर्चून दुरुस्त करून दिली.

काशीमध्ये प्लेग

१९०१ सालच्या मार्च अखेर काशीमध्ये प्लेग आला. आमच्या मठाच्या आसपास कांहीं प्लेगच्या केसिस झाल्या. आमच्या ओळखीचा एक गवळी शेजारी राहात होता, तो प्लेगाने मेल. आम्ही धाबरून गेलों. पण करणार काय ? बाहेरगांवी जावे, तर उपाशी मरण्याची पाळी यावयाची. नागेश्वरपंत धर्माधिकारी आम्हांस धीर देत असत. ते म्हणत, “ अहो, बाहेरगांवी जाऊन मरण्यापेक्षा येथे मेलों तर फार चांगले. येथे मेलों असतां आम्हांस लाथेने तरी ढकलून गंगेत टाकतील. आमचे शव गंगेत पडले म्हणजे आम्हास पावन होण्यास आणखी काय हवे ? काशीमध्ये मरण यावे म्हणून दूरदूरचे लोक येथे येऊन वर्षांचीं वर्षे राहतात. तेव्हा प्लेगाच्या भयाने पळून जाणे आम्हांस सर्वथा अनुचित होय. ” आमचे प्रेत गंगेत पडल्यावर आम्ही पावन होऊं अशी आमची समजूत नव्हती. बाहेरगांवी जेवणाखाण्याची व्यवस्था जुळण्यासारखी असती तर आम्ही काशीत एक पळदेखील राहिलों नसतों.

एके दिवशीं मठा सपाटून ताप आला. हा प्लेगच असावा अशी मला बळकट शंका आली. मीं नीळकंठभटजींस माझ्या खोलींतून ताबडतोब निघून जाण्यास सांगितलें. नीळकंठभटजी फार भित्रा होता, तथापि या प्रसंगीं त्यानें मोठें धैर्य दाखविलें. तो म्हणाला, “मला तुम्ही कितीहि आग्रह केला, तरी मी तुम्हांस सोडून जाणार नाहीं. मरायचें असेल, तर दोघेहि याच ठिकाणीं मरूं.” त्यानें आपलें अंथरूण माझ्या शेजारीं होतें तें देखील हालविलें नाहीं. वैद्याच्या घरीं जाऊन माझ्यासाठीं त्यानें औषध आणलें व त्या औषधानें एका आठवड्यांत मला गुण पडला. पण पंधरा-वीस दिवसपर्यंत माझ्या अंगीं शक्ति कांहीं आली नाहीं. या प्रसंगीं माधवाचार्यांच्या कुटुंबानें माझी फार काळजी घेतली. ही साध्वी स्त्री सकाळीं लवकर उठून पथ्याचें जेवण करून मला घालीत असे. आपल्या मुलाची किंवा धाकट्या भावाची जेवटी काळजी घ्यावी, तेवढी तिनें या प्रसंगीं माझी घेतली, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. दोन आठवड्यांनीं मी बरा झालों; व पूर्ववत् चालाजीच्या छत्रांत जेवावयास जाऊं लागलों.

इकडे प्लेगाचा धडाका सारखा चालला होता. प्रेतें आणण्याला माणूस न मिळाल्यामुळे खट्यांतून आणार्थीं लागत, असें माझ्या ऐकण्यांत आहे. उन्हाळ्यांत रात्रीं खोलींत निजवत नसे, म्हणून मी गच्चीवर निजत असें. तेथून मणिकर्णिका घाटावर जळणाऱ्या चिता स्पष्ट दिसत अमत. निज लागते न लागते इतक्यांत आमच्या मठाच्या खालच्या पायऱ्यांवर एखादें प्रेत थावें आणि मोठ्यानें आरडाओरड सुरू व्हावी, असा प्रकार किती तरी दिवस चालला होता ! शेवटीं हें सर्व आमच्या अंगवळणीं पडल्यामुळे आमचा निद्राभंग होईनासा झाला. गंगाधरशास्त्री सहकुटुंब बाहेरगांवीं गेले होते. पण धर्माधिकारी घरींच राहिल्यामुळे आमच्या अभ्यासांत म्हणण्यासारखा व्यत्यय आला नाहीं.

पावसाळा सुरू होण्यापूर्वींच प्लेग नामशेष झाला. आमचें सर्व कांहीं सुरळीत चाललें होतें. पण माझीं धोतरें पार फाटून गेलीं. आणखी एखादा महिना त्या धोतरांवर काढणें अशक्य होतें. पण आता नवीन धोतरें घ्यावीं कशीं ? डॉ. वागळ्यांना एक पत्र लिहिलें. धोतरांसाठीं पांच रुपये तरी पाठवा, अशी विनंती केली होती. पण डॉ. वागळ्यांनीं वही-वाटीप्रमाणें पत्राचें उत्तर लिहिलें नाहीं. श्रीयुत विष्णु नाईक यांसहि माझी दीनावस्था कळवून निदान मला पांच रुपये पाठविण्याची विनंती केली; पण व्यर्थ ! ते पत्राचें उत्तर पाठविण्यास बहुधा आळस करीत नसत. परंतु या माझ्या पत्राचें उत्तरदेखील त्यांनीं पाठविलें नाहीं. श्रीयुत भिकू नाईक यांस पत्र लिहिलें किंवा नाहीं याची आतां पक्की आठवण नाहीं; पण लिहिलें असावें असें वाटतें. कोणाकडूनहि मदत होण्याची आशा दिसना. यापुढें कोणत्याहि बाबतींत आपल्या जुन्या मित्रांवर अवलंबून राहावयाचें नाहीं; कितीहि संकटें, कितीहि विपत्ति आल्या तरी आपल्या जुन्या मित्रांना कळवून याचना करावयाची नाहीं; येथल्या येथें अककलहुशारीच्या आणि प्रामाणिकपणाच्या जोरावर संकटांतून पार पडावयाचें, असा मीं निश्चय केला. पण काशीसारख्या क्षेत्रांत मजुरी केली तरी देखील एक रुपया मिळण्यास प्रयास पडावयाचे ! तथापि हताश न होतां मी कांहीं

तरी तोड शोधून काढण्याच्या विचारास लागलों.

गोस्वामी आडनांवाचे एक गुजराथी लोकांचे तरुण गुरु काशीस राहत असत. हे मोठे श्रीमंत होते. गंगाधरशास्त्र्यांपाशीं ते शास्त्राध्ययन करीत असत. त्यांना मराठी अर्थ बाजूला देऊन मध्यें श्लोक छापलेले, अशी अमरकोशाची प्रत पाहिजे होती. निर्णयसागरांत छापलेली अशी एक प्रत मजजवळ होती. मीं वाचण्यासाठीं ती त्यांस दिली. पण त्यांना ती विकतच घ्यावयाची होती. तिची मुळची किंमत सव्वा रुपया होती. पण त्यांना मीं सांगितलें, कीं, ही प्रत मीं फुकटच दिली असती; परंतु मला सध्या फार अडचण आहे म्हणून तुम्ही एक रुपया द्या. गोस्वामीनें नको नको म्हणत असतां सव्वा रुपया दिला. एक रुपया दोन आणे देऊन मीं एक पंच्यांची जोडी घेतली. या जोडीनें फार तर दोन तीन महिने काढता आले असते; कारण ती फारशी बळकट नव्हती. म्हणून मीं असा निश्चय केला, कीं, छत्रांत मिळत असलेला एक पैसा तेलाकडे खर्च न करतां तसाच संग्रहास ठेवावा, व दोन अडीच महिन्यांत एक रुपया साठवून त्याचे नवे पंचे घ्यावे. छत्रामध्यें रोज पैसा दक्षिणा देत. पण त्याचें रात्री तेल आणावें लागे. शिवाय, एकादशीच्या दिवशीं छत्रें बंद असत, तेव्हां त्या दिवशीं आम्हांला तांदूळ वगैरे आणावे लागत. कधीं कधीं माधवाचार्यांच्या घरीं एकादशीच्या दिवशीं जेवावयास मिळे. धर्माधिकारी आठवड्यांतून एकदा नीळकंठभटजींस चिठ्ठी देऊन एका सावकाराकडून शिधा देववीत. आम्ही हा शिधा माधवाचार्यांच्या घरीं देऊन एकादशीस आमच्या जेवणाची सोय करीत होतो. पण दिवा कसा पेटविणार ? तेव्हां आम्ही असा विचार केला, कीं, रात्रीं दिवा न पेटवितां जेवढें आम्हांस पाठ येत असेल, तेवढें म्हणावयाचें. बहुधा नीळकंठभटजींनीं अष्टाध्यायी म्हणावी, व त्यांच्या मागोमाग मीं म्हणावी, असा परिपाठ असे. अशा रीतीनें अंधारांत काल कटून छत्रांतील पैशांवर आम्ही प्रत्येकीं चार चार आणे संग्रहीं केले.

गुणो हजामाची योग्य वेळीं मदत

पंढरीनाथ हजाम या गृहस्थाची मीं माझ्या वाचकांस ओळख करून दिली नाहीं. याला पंढरीनाथ या नांवानें न ओळखतां मडगांवचे लोक गुणो हजाम या नांवानें ओळखतात. गुणो याचा जन्म म्हाडदोळ येथें म्हाळसेच्या देवळारोजारीं झाला. आजला त्याचें वय जवळजवळ माझ्या वयाइतकेंच आहे. म्हाडदोळसारख्या स्थळांत जरी त्याचा जन्म झाला तरी स्थळांतील व्यसनें त्याला मुळींच जडलेलीं नाहींत. फार काय सांग्वां, गोव्यांत आबाल-वृद्धांत पसरलेलें तंबाकूचें व्यसनदेखील त्याला नाहीं. विविध कलांचें ज्ञान त्यानें स्वतःच्या श्रमानें संपादिलें आहे. त्याला चित्रें काढतां येतात, मातीचीं चित्रें करतां येतात, पुस्तकें बांधण्याचें काम येतें, हीं सर्व कामें तो फावल्या वेळांत करीत असे. सध्या हा गृहस्थ मडगांव येथें ब्रिस्कटें करण्याचा धंदा करीत असतो. मुंबईस त्यानें एक ब्रिस्कटांचें यंत्र पाहिलें, व घरीं येऊन कांहीं जुनें पुराणें सामान जमवून, प्रसंगीं स्वतः लोहाराचें काम

करून, त्या नमुन्याचें एक यंत्र तयार केलें. सध्या या यंत्राचा तो उपयोग करीत आहे. त्याच्या अंगच्या अनेक गुणांचें वर्णन करण्याचें हें स्थळ नव्हे; त्याला एक निराळाच लेख लिहावा लागेल.

पंढरीनाथ १८९२ सालीं प्रथमतः आमच्या घरी आला. कांहीं कालपर्यंत तो म्हाड-दोळाहून येऊन हजामती करून जात असे, पण पुढें तो सडकुटुंब आमच्या घराशेजारीच राहूं लागला. प्रामाणिकपणा, सात्त्विकपणा, उद्योगिता, निर्व्यसनिता, विद्येची अभिरुचि इत्यादि गुणांमुळे त्यावर सोनवा मुळगांवकरांचें व माझें अत्यंत प्रेम जडलें. देवळाच्या आसपास कलावंतींच्या घरी जुगारांत कालक्रमण करणाऱ्या एखाद्या गोंयबाबाविषयी जितका आम्हांला तिडकारा वाटे, तितकाच देवळाच्या (आणि तोहि म्हाडदोळांत) शेजारी जन्मलेल्या उद्यांगदक्ष गुणो हजामाविषयी आम्हांस आदर वाटे. वडिलांच्या द्रव्यावर पोसणारे व जुगारांत आणि दुर्व्यसनांत काल घालविणारे असे श्रीमंत (?) गोव्यांत पुष्कळ आहेत. अशा लोकांशीं आपला संबंध असणें भूषणास्पद आहे असें समजणारे कांहीं मध्यम स्थितीतील लोक अद्यापि गोव्यांत असतील असें वाटतें. पण अशा श्रीमंतांची नुसती ओळवदेखील करून घेण्याचा मीं प्रयत्न केला नाही; आणि यदाकदाचित् अशा लोकांशीं बोलण्याचालण्याचा प्रसंग आलाच, तर गुणो हजामाच्या सहवासांत जें सुख होत असे, तें तर यांच्या सहवासांत होत नसेच; उलट वडिलोपार्जित मिळकतीवर स्येच्छ ताव मारणारे हे नंदीवैल पाहून माझें मन खिन्न होत असे. गुणोसारखीं उद्योगी माणसें जर आमच्या देशाला लाभतील, व लहानपणापासून त्यांच्या शिक्षणाची योग्य तजवीज होईल, तर आमच्या देशाचें नष्टचर्य संपण्यास फार काळ लागणार नाही. असो. तेथें मला या गृहस्थाची आठवण होण्याचें कारण हें, कीं, मीं पांच रुपये पाठविण्यासाठीं निरनिराळ्या सधन मित्रांना पत्रे लिहून थकल्यावर निसयायानें एक पत्र गुणो यालाहि लिहिलें. त्याच्याकडून कांहीं मदत होईल याची मला आशाच नव्हती, कारण हजामती करून दिवसांतून चार आठ आणे मिळाले तर कुटुंबपोषणाला खर्चून त्यांतून शिल्लक ती काय राहावयाची? तथापि एक दोन रुपये कोणाकडून तरी उसने घेऊन तो मला पाठवील असा भरवसा होता; व रुपये कर्जी घेऊन पाठवावे असेंच मीं त्याला लिहिलें असावें. गोस्वामीनें दिलेल्या सव्या सय्यांतून एक सय्या दोन आण्यांचे पंचे घेतल्यावर व अंधारांत अष्टाध्यायी पाठ करून भावी नम्रता झांकण्यासाठीं चार आणे संग्रहीं केल्यावर गुणो याजकडून एक रजिस्टर्ड पत्र आलें. त्यांत दहा सय्यांची इंग्रजी नोट होती. गुणो याचें म्हणणें आहे, कीं, हे पैसे त्याचे स्वतःचे नसून माझ्या बहिणीनें दिले. कांहीं का असेना? या प्रसंगीं इतर मित्रांप्रमाणें त्याला माझी विसर पडली नाही. त्यानें माझ्या बहिणीला माझें दैन्य कळवून-मला हें पसंत नव्हतें, तथापि-माझ्यासाठीं कांहीं खटपट करून मला दहा रुपये पाठविले. १९०१ सालच्या हिवाळ्यांत या पैशांचा मला फार उपयोग झाला.

श्रीयुत मोरेश्वर पालेकर आपल्या आजोबाची एक चांगली रजई मला देत होते. परंतु

उत्तर हिंदुस्तानांतील हिंवाळ्याची मला कल्पना नसल्यामुळे मीं ती घेतली नाही. पुढें जेव्हां (१९०० सालीं) हिंवाळा आला, तेव्हां काशीबाईनें मला एक जुनीपुराणी रजई दिली. तो हिंवाळा मीं या रजईवर कसाबसा काढला, व उन्हाळ्यांत ती पुनः काशीबाईच्या स्वाधीन केली. उशी माझ्याजवळ नव्हतीच. ब्रह्मवाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहण्यास आल्यावर तेथें माधवाचार्यांच्या सतरंजीचे कांहीं फाटके तुकडे व विंध्या एका कोपऱ्यांत पडल्या होत्या त्या धुऊन सतरंजीच्या तुकड्यांच्या पिशव्यांत भरून त्यांच्या मीं दोन उशा तयार केल्या. त्यांतील एक मीं वापरीत असें व दुसरी नीळकंठभट्टरी वापरीत असत. या उशा दगडापेक्षां मऊ होत्या, व अन्नछत्रांतील जेवण कोंड्यापेक्षां गोड होतें; तथापि 'मुकेस कोंडा आणि निजेस धोंडा' या म्हणीचा आम्ही काशीमध्ये पूर्ण अनुभव घेत होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही.

उशी कशीहि चालेल, पण रजई कोठून आणणार? या वर्षी काशीबाईची रजई मिळणें शक्य नव्हतें, व ती मिळाली असती तर तिच्या योगानें थंडीचें निवारण होण्यासारखें नव्हतें. कारण, तोफा लावून उडवून दिलेल्या जुन्या किल्ल्यासारखी तिची जर्जरित दशा झाली होती. अनेक ठिकाणीं मोठमोठीं भोकें पडलीं होती. आंतील कापूस जणू काय बरील पडद्यापासून स्वतंत्रता मिळविण्याची खटपट करीत होता. कांहीं ठिकाणीं तर पडदा बाजूस सारून त्यानें स्वेच्छाचार आरंभिला होता. तेव्हां पुनः काशीबाईजवळ अशा रजई-बद्दल याचना करणें व्यर्थ होतें, हें उघड आहे. पंढरीनाथ हजामाचें पत्र वेळींच आल्यामुळे मला हिंवाळ्याची काळजी राहिली नाही. जवळजवळ दोन रुपये खर्चून मीं एक पांढरी कांबळ घेतली. मजजवळ पुण्याहून नेलेली दुसरी एक कांबळ होती. या दोन कांबळांवर व डॉ. वागळे यांनीं दिलेल्या कोटावर मीं १९०१ सालचा हिंवाळा काढला. गुणोचें पत्र आल्यावर अंधारांत बसण्याचें आम्ही सोडून दिलें. अन्नछत्रांतील पैसा पुनः तेलासाठीं खर्चू लागलों.

नेपाळांत जाण्याची संधि

दुर्गानाथ नांवाचा नेपाळी तरुण आमच्याच मठांत राहत असे, व आमचे गुरु नागे-श्वरपंत धर्माधिकारी यांजपार्शीच शास्त्राध्ययन करीत असे. बौद्धधर्माचें ज्ञान संपादण्यासाठीं नेपाळस जाण्याची आवश्यकता आहे हें डॉ. भांडारकर यांचें वाक्य मी विसरलों नव्हतो. दुर्गानाथाची या कामीं मदत होण्यासारखी होती, म्हणून मीं त्यांची मैत्री संपादिली. १९०२ सालच्या जानुआरी महिन्यांत दुर्गानाथानें नेपाळस आपल्या घरी जाण्याचा बेत केला. त्यानें हा बेत मला कळविल्यावर मलाहि नेपाळस न्यावें असा माझा आग्रह पडला. पण नेपाळस जाणें हें कांहीं सुलभ काम नव्हतें. प्रथमतः नेपाळ सरकारचा पास अल्याशिवाय कोणत्याहि मनुष्यास नेपाळच्या सरहद्दीत पाऊल टाकण्याची मनाई आहे. दुमरें, मार्ग अडचणीचा, मोठमोठे पर्वत चढून गेल्याविना काठमंडू (नेपाळची राजधानी) शहराचें दर्शन होण्यासारखें नाही. तिसरें, मजजवळ तीन-चार रुपये शिल्लक होते. या

५४ । निवेदन

पैशांवर एवढा प्रवास झेपेल कसा, ही चिंता. तथापि नेपाळ सरकारचा पास मिळाल्यास इतर संकटांस न जुमानतां दुर्गानाथाबरोबर जाण्याचा मी निश्चय केला. त्याचे आजोबा नेपाळच्या मुख्य प्रधानाच्या कचेरीत एक बडे अधिकारी होते. माझ्या आग्रहास्तव दुर्गानाथाने आपल्या आजोबांमार्फत माझ्यासाठी एक पास आणला; व ता. २ फेब्रुवारी रोजी काशीहून निघण्याचा वेत आम्ही नक्की केला.

वे. शा. सं. कल्याणशास्त्री हे कोल्हापुरचे राहणारे. मी काशीस येऊन कांहीं दिवस झाल्यावर ते काशीयात्रेसाठी तेथे आले. माझी त्यांची स्मार्तस्वामींच्या मठांत गांठ पडली. ते वृद्ध व एका पायाने जरा अधु असल्यामुळे माझा त्यांना बराच उपयोग झाला. जाताना त्यांनी मला सिद्धान्तकौमुदी घेऊन दिली. या पुस्तकाचा मला फार उपयोग झाला, हे निराळे सांगण्याची जरूरी नाही; कारण मुख्यतः याच ग्रंथाचे मी अध्ययन केले. मी नेपाळास जाण्यापूर्वी कल्याणशास्त्री पुनः एकवार काशीस आले. या वेळी ते माधवाचार्यांच्या घरी उतरले होते. त्यांनी माझा अभ्यास कुठवर झाला याचा तपास करून मला कांहीं प्रश्न विचारले, व त्या प्रश्नांची उत्तरे समाधानकारक मिळाल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. वर्ष सव्वा वर्षांत मी इतकी मजल मारली याचे त्यांनी कौतुक केले. ते म्हणाले, “आणखी एक-दोन वर्षे शास्त्राध्ययन करून तुम्ही कोल्हापुरास या. मी तुम्हास एखादी पन्नास-साठ रुपयांची नोकरी मिळेल अशी खटपट करीन.” यावर मी म्हणालों, “सध्या नेपाळास जाण्याचा वेत ठरला आहे. या प्रवासांतून पार पडलों, तर पुढे पाहतां येईल.” त्यांनी विशेष भवति न भवति न करतां प्रवासाच्या खर्चासाठी मला चार रुपये दिले.

माझ्या गुरूंना मी माझा नेपाळास जाण्याचा वेत कळविला, तेव्हां जरा वाईट वाटले. पण धर्माधिकारी व लक्ष्मणशास्त्री तेलंग यांची समजूत पुनः परत येईन अशी झाली असावी. त्यांनी मला फारसा प्रतिबंध केला नाही. गोविंदशास्त्री मात्र माझ्या जाण्याविरुद्ध होते. त्यांना थोडेंसे ज्योतिष येत होतें. त्यावरून त्यांनी असे अनुमान केले, की, त्या एक-दोन महिन्यांत माझ्यावर भयंकर संकट येणार आहेत. तेव्हां हे दिवस संपेपर्यंत काशी सोडून अन्यत्र जाऊ नये, असा त्यांनी आग्रह धरला. मला त्यांची समजूत घालण्यास बरेच प्रयास पडले. मी म्हणालों, “ज्योतिषशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें माझ्यावर या दिवसांत भयंकर प्रसंग येणार असतील तर काशीमध्ये राहून तरी ते कसे टाळतां येतील ? आणि नेपाळच्या वाटेतच जर मला मृत्यु येणार असला तर तो तरी कसा टाळतां येईल ?” पुष्कळ वादविवाद झाल्यावर शेवटीं नाखुणीनेच त्यांनी मला परवानगी दिली.

नेपाळचा प्रवास

ता. २ फेब्रुवारी १९०२ या दिवशीं दुर्गानाथ, त्याचा एक सोबती व मी काशीहून निघालों. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही रक्सौल स्टेशनावर पोचलों. हे स्टेशन नेपाळ सरहद्दीच्या अगदीं जवळ आहे. तेथून बीरगंज हे नेपाळी ठाणें अवघे दोन मैल आहे. स्टेशनावजवळच आम्ही एका ठिकाणी रात्री मुक्काम केला. हे दोन दिवस मी फराळावरच काढले. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेच आम्ही नेपाळची सरहद्द ओलांडली. माधवाचार्यांनी दिलेला एक जुना दक्षिण जांढा माझ्या पायांत होता, तो पार फाटून गेला, म्हणून वाटेत फेंकून देण्यासाठी काढला असतां सगळा उजवा पाय रक्तानें माखलेला ! अंधारांत जोडा लागून पायांतून रक्त निघालें व तें तेथल्या तेथें गोठून गेलें, हें अतिशय थंडीमुळे मला समजलें देखील नाही. लोक उठण्यापूर्वीच आम्ही बीरगंजला पोचलों.

येथून पुढील प्रवासाची सविस्तर माहिती ज्या पुस्तकांत लिहून ठेवली होती, तें हरवले हें मी मागे सांगितलेच आहे; तेव्हां आतां मला केवळ माझ्या स्मरणशक्तीवर अवलंबून रहावें लागत आहे. सगळ्या मुक्कामांची नांवेदेखील मला आठवत नाहीत. दुपारीं बीरगंज येथें जेवण करून आम्ही निघालों. मी माझे डंबेल्स बरोबर आणिले होते, ते तेथेंच एका दुकानदारापाशी ठेवले. बाकी माधवाचार्यांनी मला जुनी कांबळ दिली होती ती, माझ्या दोन कांबळी, व कांहीं पुस्तके एवढे सामान मजबरोबर होतें. मजूर कोणी न मिळाल्यामुळे हें सर्व सामान मलाच घ्यावें लागलें. पण दोन-तीन मैल चालत गेल्यावर मी अगदींच थकून गेलों. तीन दिवस पोटांत पुरेसें अन्न नव्हतें, व त्यावर एवढें ओझे घेऊन तीन मैल चालत जाणें माझ्यासारख्या अशक्त माणसाला शक्यच नव्हतें. किती तरी वेळां येथूनच मागे फिरण्याचा विचार माझ्या मनांत आला. पण नेपाळास गेलों नाही तर बौद्धधर्माचे ज्ञान कसे मिळणार, हा विचार मागे फिरण्याच्या विचारावर जय मिळवीत असे. शेवटीं वाटेत आम्हाला एक मुसलमान गडी भेटला. त्यानें भीमफेदीपर्यंत दीड रुपयांत येण्याचें कबूल करून सामानाचा बोजा आपल्या शिरावर घेतला. पहिला मुक्काम आम्ही बीरगंजहून पांच मैलांवर एक गांव (या गांवाचें नांव आतां आठवत नाही.) आहे तेथें केला. येथें मी पोहे आणि गूळ खाऊनच रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे बुधवारी आम्ही सरासरी दहा मैल चालत गेलों. येथून नेपाळची तराई संपून हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या जंगलास सुरुवात झाली.

नेपाळचे पहाडी मुख्य व तराई असे दोन भाग करितात. तराई हा मुख्य नेपाळाचा इंग्रज सरकाराकडून मिळाला आहे. तराईतील रयत हिंदी आहे. सरकारी अधिकारी मात्र नेपाळी असतात. बीरगंज येथे एक बडा नेपाळी अधिकारी असतो. या तराईचे उत्पन्न नेपाळ सरकारास पहाडी मुख्यापेक्षा जास्त येत असावे. येथे भाताचे पीक फार येत असते. कानपुरी तांदूळ म्हणतात तो याच प्रांतातून येत असावा. हा प्रांत सुपीक खरा, पण येथे मलेरिया तापाची फार भीति असल्यामुळे नेपाळी लोक या प्रांतात राहण्यास फार धावरतात. दुर्गानाथाला तर ही तराई ओलांडून नेपाळचे उंच डोंगर कधी पाहीन असे झाले होते. तो बाणासारखा धावत सुटे. मी मागाहून हळूहळू चाले. त्याच्या आजोबांनी पाठविलेले दोन गडी त्याला बीरगंज येथे भेटले. ते माझी विपत्ति पाहून खदखदां हांसत. मला त्यांच्या क्रौर्याचा अचंबा वाटला. माझा मुसलमान गडी मात्र माझी कीर्त करी. गुरवारी दुपारी आम्ही एका ओढ्याच्या कांठी स्वयंपाक केला. दुर्गानाथाने मला एक लहानशी लोखंडी कढई दिली. वारा सोसाट्याचा वाहत होता, तेव्हा या कढईत मी केलेला भात एका ठिकाणी मऊ झाला तर दुसऱ्या ठिकाणी तांदूळच राहिले! त्या दिवसापासून दिवसातून एकदा दुर्गानाथच मला आपल्याबरोबर जेवावयास घालू लागला.

नेपाळी स्नान

नेपाळची तराई सोडून जसजसे आम्ही हिमालयाच्या पायथ्याच्या महारण्यातील मार्ग आक्रमू लागलो, तसतशी माझी शारीरिक विपत्ति वाढत गेली. सकाळी अतिशय थंडी असल्यामुळे माझ्या अनावृत पायांतून रक्त निघे. त्यावर रस्त्यातील धूल बसली म्हणजे फार त्रास होत असे. रात्री आम्ही रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या दुकानदारांच्या झोंपड्यांपैकी एखाद्या झोंपडीत सुककाम करून पुनः पहाटेस पुढे जात असू. दुपारी मध्यंतरी सवडी-प्रमाणे स्वयंपाक करून भोजन होत असे. स्वयंपाक म्हणजे दुसरे काही नसे. नुसता भात, व नेपाळांत मिळणारी एक प्रकारची आमसोले उकळून तयार केलेले पाणी, एवढेच असे. तरी पण भुकेच्या वेळी हे सुद्धा मला गोड लागे. रात्री रस्त्यांत पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर लागणाऱ्या झोंपडीवजा दुकानांतून मिळणारे पोहे व गूळ यांवर आमचा निर्वाह होई. पण हा नेपाळी गूळ इतका वाईट आणि महाम होता, की, तो खाण्याचे मी सोडून दिले, व नुसत्या पोह्यावरच तृप्ति मनुन घेऊ लागलो. आम्ही एका नदीच्या कांठाकांठाने जात होतो. मी विछान्यांत असतानाच दुर्गानाथ मला म्हणे, की, आपले स्नान झाले. हा गृहस्थ उठला कधी, नदीवर गेला कधी व याने अशा भयंकर थंडीत स्नान केले कसे, याचे मला आश्चर्य वाटे. मी म्हणे, “तुम्ही नेपाळी लोक फार काटक आहां, तुम्हांला थंडीवाऱ्याची कांहीच पर्वा वाटत नाही. इतक्या पहाटेस नदीवर स्नान करणे मला तर अगदी अशक्य वाटते.” बीरगंजहून निघाल्यावर तिसऱ्या दिवशी आम्ही नदीच्या कांठीच एका दुकानदाराच्या झोंपडीत रात्रीच्या सुककामास राहिलो होतो. नदी आमच्या झोंपडीतून दिसत होती. तथापि पाण्यापर्यंत जाण्याचा मार्ग इतका विकट होता, की, तेथे जाण्यास

बराच अवकाश लागे. जवळची एक वाट होती. पण ती बड्यावरून खाली उतरण्याची असल्यामुळे फार धोक्याची होती. मी सकाळी लवकर जागा झालो. मग थंडी फार असल्यामुळे अंधारणांतच पडून होतो. इतक्यात दुर्गानाथ उठला, व आपल्या स्नानाच्या तयारीस लागला. त्याने एका लहानशा पंचपात्रीत पाणी घेऊन ते आपल्या टीचभर शेंडीच्या टोकास लावले, नंतर दोन्ही कानशिलांस, दोन्ही डोळ्यांस व कपाळास पाण्याचा स्पर्श करून आपले स्नान आटपले. आणि तो म्हणाला, “काय हो, तुम्ही अजून निजलांच आहां, मी तर माझे स्नानदेखील आटपले!” मी म्हणालो, “अहो, मी थंडीमुळे पडून राहिलो आहे, पण तुम्ही उठण्यापूर्वीपासून मी जागा आहे. तथापि तुम्हांला मी नदीवर जाताना पाहिले नाही. मग तुम्ही स्नान केले म्हणतां हे कसे?” तो म्हणाला “अहो, तुम्ही जागे होता तर मी येथे पंचपात्री घेऊन स्नान करीत होतो हे पाहिले नाही कसे?” तेव्हा नेपाळी लोकांचे स्नान कशा प्रकारचे असते, याची मला नीट कल्पना झाली. मारवाडांत एका घड्यांत दोन-तीन माणसे आंबोळ करतात असे माझ्या ऐकण्यांत आले होते. पण नेपाळी लोकांची स्नानपद्धति त्यांना माहीत असती तर एका घड्यांत निदान शंभर मारवाड्यांना सहज स्नान करतां आले असते! असो. त्या दिवसापासून नेपाळांत दुर्गानाथाबरोबर होतो तोपर्यंत सकाळी उठल्याबरोबर (नेपाळी) स्नान करू लागलो.

शुक्रवारी रात्री आम्ही भीमफेदी येथे येऊन पोचलो. येथून नेपाळचा पहिला मोठा घाट लागतो. रात्री आम्ही एका दुकानदाराच्या झोंपडीत उतरलो. माझ्याजवळ कांही नेपाळी मोहरा (या इंग्रजी स्वरूपाचा सरासरी अडीच मिळतात.) होत्या. बीरगंज येथे इंग्रजी नाणे देऊन या मोहरा आम्ही घेतल्या होत्या. माझ्या मुसलमान गड्याला माझ्याबरोबर काटमंडूपर्यंत येण्यास मी पुष्कळ आग्रह केला, पण गुरवे लोकांचा स्वभाव त्याला माहीत असल्यामुळे त्याने तेथूनच परत जाण्याचा हट्ट धरला. भीमफेदीपर्यंत पोचते करण्याचा आमचा करार असल्यामुळे आम्हाला नाइलाजास्तव त्याची रवानगी करावी लागली. दुर्गानाथाने माझ्या सामानासाठी दोन भोटिया जातीचे गडी पाहिले. पण त्यांना त्यांची मजुरी आगाऊ पाहिजे होती. मुसलमान गड्याची मजुरी व या नवीन गड्यांची आगाऊ मजुरी देऊन माझ्याजवळ एकच नेपाळी मोहर शिल्लक राहिली होती. ती पोहे घेण्यासाठी दुकानदाराच्या बायकोला देत असता माझ्या हातून खाली पडून दुकानाच्या आंतल्या बाजूस गेली. दुकानदाराने व त्याच्या बायकोने ती शोधण्याचा फार्स केला. पण ती मिळाली नाही या सज्जीवर परत केली नाही. शेवटी दुर्गानाथाकडून कांही पैसे उसने घेऊन मी माझा कार्यभाग उरकला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर उठून नेपाळचा पहिला घाट चढण्यास सुरुवात केली. याला नेपाळी लोक गढी म्हणतात. या गढीचे नांव खरी गढी असावे. हिच्या मस्तकावर नेपाळ सरकारचा कडेकोट बंदोबस्त आहे. प्रत्येक मनुष्याची येथे झडती घेण्यांत येते व अपरिचित मनुष्यास पासाशिवाय पुढे जाऊ देत नाहीत. दुर्गानाथाजवळ अवघा पांचांचा पास होता. अर्थात् त्यांत माझ्या दोन भोटिया गड्यांचा समावेश होण्यासारखा नव्हता.

तेव्हा असा बेत ठरला, की, चौकीच्या अलिकडे काही अंतरावर माझे सामान मी घ्यावे व या भोटियांना पुढे जाऊ द्यावे. ते त्या प्रांतातील असल्यामुळे त्यांना पासाची गरज लागत नाही. पण तेच जर परदेशी गृहस्थांबरोबर असले तर त्यांस पास पाहिजे. गडी चढतां चढतां मी पार थकून गेलों. त्यांत नाक्याजवळ पोचल्यावर सगळे ओझें पाठीवर आले. तथापि मी तें कसेबसे नाक्यापर्यंत नेले. तेथें आमच्या कपड्यालच्यांची तपासणी झाली. त्या वेळीं तेथील शिपायांनीं माझे पायमोजे चोरले. पुनः सामान पाठीवर घेऊन मी पुढें चाललों. पण भोटिये गडी कोठें दिसेनात. ते जेथें आमचा मुककाम व्हावयाचा होता, तेथें जाऊन स्वस्थ विश्रान्ति घेत बसले. पण हें स्थान सरासरी एक मैल लांब असल्यामुळे माझ्यानें तेथपर्यंत सामानाचा बोजा घेऊन जातां येणें केवळ अशक्य होतें. मी चौकीपासून बऱ्याच अंतरापर्यंत चालत गेल्यावर इतका थकलों, की, सामानाचें गांठोडें एका बाजूस फेंकून एका झाडाखाली निचेष्टित पडलों. दुर्गानाथ आपल्या गड्यासह ठरलेल्या मुककामावर पोचला, तेव्हां तेथें त्याला भोटिये गडी सांगडले. माझी त्यानें चौकशी केली; पण माझा थांग लागेना. तेव्हां त्या भोटियांना थेट नाक्यापर्यंत जाऊन माझा शोध करून या असें त्यानें फर्माविलें. त्यांनीं येऊन माझे सामान घेतलें. त्यांनीं आपल्या कामाची उपेक्षा केल्याबद्दल मी त्यांजवर रागावलों. पण माझी भाषा त्यांना नीट न समजल्यामुळे त्याचा त्यांजवर काय परिणाम झाला हें मला समजलें नाहीं त्या झाडाखाली अर्धापाऊण तास मी पडून राहिल्यामुळे माझ्या अंगीं थोडीशी ताकद आली, व त्या भोटियांबरोबर मी आमच्या मुककामापर्यंत हळूहळू चालत गेलों.

दुर्गानाथानें जेवण तयार करून ठेवले होतें. जेवण म्हणजे दुसरें काहीं नव्हतें, फक्त भात आणि आमसोळांचें पाणी. ज्या जागीं आम्ही उतरलों होतों ती जागा एका झऱ्याच्या कांठीं होती. येथून आसपासची वनशोभा उत्तम दिसत होती, पण नेपाळी लोकांनीं चुली-पाशींच देहधर्म करून इतकी घाण केळी होती, की, इतर दिवशीं भाताचा एक वासदेखील घशाखालीं उतरण्यास पंचाईत पडली असती. परंतु त्या दिवशीं तशा जागीं बसून दुर्गानाथाचा आग्लोदकयुक्त भात मी मोठ्या रुचांनें खाल्ला ! दुर्गानाथाला घरीं जाण्याची फारच वाई झाली होती. त्यानें नेथून त्याच दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आपलें घर गांठलें, पण त्याचे गडी, माझे गडी, व मी इतकी मंडळी मार्गे राहिलों. रात्रीं एका उषड्या धर्मशाळेंत आम्हीं मुककाम केला. पोह्यांचा फराळ करून आम्ही निजलों. परंतु थंडी फार असल्यामुळे माझे दोन्ही पाय जणू काय गळून पडत आहेत असें मला वाटूं लागलें. मोठ्या कष्टानें ती रात्र मी काढली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. ९ फेब्रुवारी रोजीं आम्ही पहाटेस पुढील मार्ग आक्रमू लागलों. सगळा मार्ग हिमफेनानें झांकला होता. त्यावरून अनवाणी चालण्याचा प्रसंग. मग काय विचारावें ! माझ्या हालाना सीमा राहिली नाहीं. तापलेल्या तव्यावरून चालण्यासारखी माझी स्थिति झाली. जणू काय माझी अत्यंत दया येऊन सूर्यनारायणानें आपले कोमल रश्मि क्षितिजावर सर्वत्र पसरले आणि पाच अर्घ्यां तासांत सर्व हिमफेन पार वितळवून टाकला. त्यामुळे माझे दुःख समूळ

नाहींसे झालें नाहीं, तथापि बरेंच कमी झालें.

या दिवशीं सात-आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्हीं नेपाळचा दुसरा घाट (चंद्रगढी) चढलों. या घाटाच्या मस्तकावरून हिमालयाच्या हिमाच्छादित रांगा इतक्या स्पष्ट दिसत होत्या, की, माझ्या पायांच्या वेदना मी क्षणभर विसरून गेलों.

“ अस्त्युत्तरस्थां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजा ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ ”

या आपल्या रसाळ वाणीनें कविकुलगुरुनें ज्याचें वर्णन केलें, जो ऋषिसुनीचें निवास-स्थान, जो आपल्या सान्निध्यानें प्रेक्षकांच्या मनांत उन्नत धर्मविचारांची जागृति करतो, त्या हिमगिरीची स्वच्छ रजतवत् चकाकणारी ती देदीप्यमान शिखर पाहून भारतमातेच्या कोणत्या पुत्राला आनंद होणार नाहीं ? या प्रसंगीं माझ्या मनांत ज्या विचारलहरी उठल्या त्या सर्वांचें वर्णन करणें शक्य नाहीं. मी गोव्यासारख्या मागसलेल्या प्रांतीं जन्मलों; आमच्या प्रांतांतील मनुष्यानें काशीपर्यंत प्रवास केला तर मोठेंच धाडस केलें असें समजतात. सह्याद्रीचें सुद्धां उल्लेखन आम्हांला किती दुर्घट वाटतें ! पण त्याच स्थितीतील मी आज कोणीकडे आहे ! नेपाळच्या चंद्रगढीच्या मस्तकावर राहून हिमालयाचीं सुंदर शिखरें मी अवलोकीत आहे ! बरें, हें सारें मी मोठ्या धाडसानें किंवा अंगांत अचाट सामर्थ्य आहे म्हणून केलें असें नाहीं. माझ्यासारखा प्रवासास भिणारा विरळा. सामर्थ्य म्हणावें, तर या थोडक्या प्रवासानें माझे कसे हाल झाले हें मी जाणून आहे. तेव्हां आज मला जें नगाधिराजाचें दर्शन झालें तें केवळ बुद्धप्रेमासुळे होय. अशा अनेक विचारपरंपरेनें माझे मन प्रफुल्लित होऊन बुद्धावरील माझी श्रद्धा दृढतर झाली. दुपारीं चंद्रगढीच्या खालीं जेवण करून संध्याकाळीं चारपांचाच्या सुमारास आम्ही दुर्गानाथाच्या घरीं पोचलों.

दुर्गानाथाच्या पित्यानें आणि आजोबांनें माझे चांगले आदरातिथ्य केलें. नेपाळच्या प्रवासांत सुग्रास भोजन काय तें याच दिवशीं मला प्रथमतः मिळालें. मी खालच्या मजल्यावर उषडी जागा होती, तेथें निजलों. थंडी फारच होती. पण दुर्गानाथाच्या बापांनें एक भट्टी मोठी नेपाळी कांबळ दिली व गवत अंथरून विछाना तयार करून दिला. माझ्याजवळ एक लहानशी धाबळी होती. छात्रांत सोवळ्यानें जेवण्यासाठीं तिचा उपयोग होत असे. तिचे दोन तुकडे करून पायमोज्यांऐवजीं मी ते दोन्ही पायांस गुंडाळले. त्यामुळे थंडीची बाधा जरा कमी झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लवकर उठून मी नेपाळी स्नान केलें, आणि नऊ वाजण्याच्या सुमारास भोजन केलें. नेपाळी ब्राह्मण मांसाहारी आहेत. दुर्गानाथाला आपण मांस खातों हें मला कळूं द्यावयाचें नव्हतें. तेव्हां त्यानें आपल्या

आईला सांगून माझ्या जेवणाचा बेत निराळा ठेवला. जेवण झाल्यावर दुर्गानाथ मला घेऊन काटमंडूमधील मुख्य देवतांच्या दर्शनास गेला.

देऊळ कीं खाटिकखाना ?

काटमंडूमध्ये लहानमोठी पुष्कळ देवालये आहेत. पण त्यांत मुख्य दोन आहेत. एक पशुपतीचें व दुसरें गुह्येश्वरीचें. प्रथमतः आम्ही गुह्येश्वरीच्या दर्शनास गेलों. गुह्येश्वरीच्या किंवा इतर कोणत्याहि नेपाळी मंदिरांत कळाकुसरीचें असें विशेष कांहीं आढळून येत नाही. गुह्येश्वरीच्या मंदिरावर सोन्याचा कळस व रुप्याचे पत्रे आहेत. आंतल्या बाजूस एक लहानसा चौक आहे. या चौकांत एका बाजूस एक हातभर रुंदीची व दीड हात लांबीची स्त्रीयोनीची आकृति आहे. ही आकृति आंत दगडाची असावी. पण वरून तिला सोन्याचें रुडें घातलें आहे. आजूबाजूस आपल्या इकडील म्हसोबादगडोबासारख्या कांहीं आकृति आहेत. हा सगळा चौक व तेथील दगडी आकृति रक्तांनं इतक्या माखलेल्या असतात, कीं, त्या जागेला खाटिकखान्याची उपमा दिल्यास गैर-वाजवी होणार नाही. आम्ही त्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां एक कुत्रा गुह्येश्वरीजवळच रक्त चाटीत होता, तेथील पुजारी कांहीं मंत्र म्हणून गुह्येश्वरीची पूजा करीत होता, व एका बाजूस एक ब्राह्मण शतचंडीचा पाठ करीत होता. तो सगळा देखावा पाहून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. इतक्यांत एका पुजान्यानें तीर्थप्रसाद म्हणून एक प्रकारची नेपाळी ताडी आणून दिली. मला प्रथमतः हा काय पदार्थ होता हें माहीत नव्हतें. पण त्याचा तो चमत्कारिक वास आल्यावर मीं दुर्गानाथास ही ताडी आहे कीं काय असा प्रश्न केला. त्यानें जेव्हां ती ताडीच आहे असें म्हटलें, तेव्हां मी म्हणालों, कीं, “ही ताडी आम्ही तीर्थ म्हणून कशी प्यावी ?” तो म्हणाला, “तुम्हांस जर प्यायची नसेल तर शिरावर वासून दोन्ही डोळ्यांस लावा म्हणजे झालें.” असें म्हणून स्वतः त्यानें हा विधि केला. पण ताडी डोळ्यांस लावतांना जेव्हां त्यानें डोळे मिटले तेव्हां माझ्या हातावरील ताडीरूपी तीर्थ मीं फेकून दिलें.

आम्ही गुह्येश्वरीच्या मंदिरांतून बाहेर पडल्याबरोबर कांहीं अंतरावर घटाकृति बौद्ध स्तूप आम्हांस दिसला. यापूर्वी बौद्धमंदिर किंवा स्तूप मीं कधींच पाहिला नव्हता. मीं “जवळ दिसतें आहे तें मंदिर कोणाचें ?” असा दुर्गानाथास प्रश्न केला, तेव्हां तो म्हणाला, “हें बौद्धाचें कायसें आहे, पण तुम्ही तिकडे पाहूंच नका. कारण तिकडे पाहिलें असतां ब्राह्मणांनीं स्नान करावें असें शास्त्र आहे !” दुर्गानाथाचे हे शब्द ऐकून मी चकित झालों ! गुह्येश्वरीच्या मंदिरांत तीर्थरूपधारिणी ताडीचें सेवन करण्यास हरकत नाही, पण बौद्धमंदिराचें दुरून दर्शनदेखील अपवित्र ! बौद्ध धर्मोसंबंधानें नेपाळी लोकांत इतका तिठकारा अमेळ असें मला कधींहि वाटलें नव्हतें. परंतु दुर्गानाथाशी यासंबंधानें वाद करण्याची सोय नव्हती. मी बौद्धधर्माभिमानाी असें त्याला आढळून आलें असतां माझ्या छळाला त्याच्याकडूनच आरंभ व्हावयाचा. तेव्हां त्याला प्रत्युत्तर न देतां बौद्ध स्तूपाच्या

बाजूस पाठ फिरवून त्याजबरोबर मी पशुपतिनाथाच्या मंदिराकडे वळलों.

पशुपतिनाथाचें मंदिर एका उंचवट्यावर आहे. हें फारच लहान आहे व तेथें एक मोठें महादेवाचें लिंग आहे. या लिंगास चारहि बाजूंम चार तोंडें आहेत. येथील पुजारी दक्षिणी ब्राह्मण असतात. अर्थात्, या मंदिराच्या पटांगणांत बलिदान होत नाही. पण जवळच जीं गोरक्षनाथाचीं वगैरे लहानसहान मंदिरे आहेत, त्यांत पशुवध होतो. आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं, गोरक्षनाथासारख्या साधुपुरुषाची मूर्तिदेखील रक्तांनं माखलेली असते. पशुपतिनाथाचे पुजारी कृष्णशास्त्री द्रविड हे आमचे गुरु गंगाधरशास्त्री तेलंग यांचे गुरुबंधु. नागेश्वरपंत धर्माधिकारी त्यांजपाशीं कांहीं काळपर्यंत शास्त्राध्ययन करीत असत. मी काशीहून निघालों त्या वेळीं नागेश्वरपंतांनीं त्यांना मेठून क्षेमसमाचार पुसावा व आपला त्यांना नमस्कार सांगावा असें सांगितलें होतें. पण आम्ही पशुपतीच्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां ते पूजेंत गुंतले होते. त्यांची पूजा दुपारीं तीन वाजतां आटपत असे. तेव्हां त्या दिवशीं त्यांची भेट होणें शक्य नव्हतें. परंतु मी काशीहून आलों असें त्यांना समजल्यावर त्यांनीं दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं येऊन अगत्य भेटावें असा निरोप पाठविला. पशुपतीच्या मंदिरांतून आम्ही थेट घरीं आलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मुखमार्जनादि विधि व नेपाळी स्नान आटपल्यावर सहा-सात वाजतां दुर्गानाथाच्या बापांनें नेपाळी अपिलाची पद्धत पाहण्यासाठीं मला भीमममशेर (त्या वेळचे कमांडर इन् चीफ) यांच्या बंगल्यावर नेलें. रस्त्यांत दहिंवर पडल्यामुळे मला थोडासा त्रास पोचला. कमांडरसाहेबांचा बंगला म्हणजे एक साधारण तीन मजली घर होतें. कंपांड मज बराच मोठा होता. आम्ही येथें पोचलों त्या वेळीं वीस-पंचवीस शिपायांची कवाईत चालली होती. इतक्यांत तिसऱ्या मजल्यावरील एका खिडकींतून खालीं जमलेल्या लोकांना कमांडरसाहेबांनीं आपलें दर्शन दिलें. त्यांच्या जवळ त्यांचा कोणी कारभारी होता. डोक्याच्या केसांजवळ कपाळावर लावलेल्या मव्य टिळ्यावरून कमांडर-साहेबांनीं (नेपाळी ?) स्नान केल्याचें चिन्ह स्पष्ट दिसत होतें. हे आपणास जरी क्षत्रिय म्हणवितात, तथापि त्यांचा बांधा अध्यापेक्षां अधिक मोंगोलियन वळणावर गेला होता. खिडकी उघडून स्वारी आपलें तोंड बाहेर काढते न काढते इतक्यांत खालच्या मंडळींत मुजरे करण्याची एकच चळवळ उडून गेली; जो तो आपलें गान्हाणें कमांडरसाहेबांपुढें मांडूं लागला. आम्हांला तर दहापांच मिनिटें कोण काय म्हणतो याचा थांगच लागेना. शेवटीं एका शिपायानें कीं दुसऱ्या कोणी अधिकाऱ्यानें गोंगाट शांत करून एकेकाळा स्वारीसमोर येण्यास हुकूम केला. तथापि प्रत्येक वादी स्वारीला तिसऱ्या मजल्यावर ऐकूं जाण्यासाठीं मोठ्यानें ओरडून मुजरे करीत करीत आपलें गान्हाणें स्वारीपुढें मांडीत असे. कोणी कोणाला विनाकरण जातिवहिष्कृत केलें अशी एक तक्रार होती. कमांडरसाहेबांनीं ही तक्रार राजगुरूंकडे नेण्यास हुकूम केला. दुसऱ्याहि पुष्कळ तक्रारी होत्या. पण त्यांचा एकदम निकाल न करतां आपल्या कारभान्याला त्या टिपून घेण्यास स्वारीनें हुकूम केला; व कांहीं गान्हाण्याला तेथल्यातेथेंच नकारार्थी उत्तर देऊन झटपट निकाल करून टाकला.

न्याय देण्याची ही पद्धति मला फार चमत्कारिक वाटली, यांत नवल नाही. कारण वकील, जज, हायकोर्ट, इत्यादि गोष्टी या ठिकाणी कांहीं नव्हत्या. तथापि या सरळ न्यायाने, नेपाळी लोकांचे समाधान होत असावे, असे वाटले. निदान हायकोर्टाचा निकाल मिळेपर्यंत शेवटची पै, कोर्टाची फी, वकिलाची फी, स्टॉप इत्यादिकांवर खर्चून कंगाल होण्याची पाळी नेपाळी लोकांवर येत नसावी असा मी तर्क केला. तो मुज्यांचा विधि मात्र मला आवडला नाही.

कृष्णशास्त्री द्रविड यांनी ज्या वेळीं भेटीस बोलावले होते त्याच्या पूर्वीच पंधरा निमिटे मी त्यांच्या बरी पोंचली. शास्त्रीबोवा पूजा आटपून आपल्या बिन्हाडी जेवावयास बसले होते. ते सरासरी साडेतीन वाजण्याच्या सुमारास मोकळे झाले. गंगाधरशास्त्री वगैरे त्यांचे सहाध्यायी व नागेश्वरपंत धर्माधिकारी वगैरे शिष्य यांच्या त्यांनी बऱ्याच गोष्टी मला विचारल्या, व मी जेव्हां त्यांचा निरोप वेळून निघालो तेव्हा पशुपतीचा प्रसाद, गंध आणि वाटखर्चाकरिता नेपाळी चार मोहरा त्यांनी मला दिल्या. माझ्याजवळची सर्व शिळक संपून गेली होती; तेव्हां या अर्चित लभाने मला विशेष आनंद झाला. त्यांनी सवडीप्रमाणे आणखी एक वेळ आपल्या बरी यावे असे सांगून मला रजा दिली, व आपण वामकुक्षी-साठी निघून गेले. शास्त्रीबोवांनी दिलेल्या मोहरांतून दोन मोहरा खर्चून मी एक नेपाळी जोडा घेतला, व त्याचा तांबडतोव उपयोग केला. पण तो प्रत्येक पायास दोन-तीन ठिकाणी लागून कातडी निवाली, आणि थंडीने होणाऱ्या वेदनांत या नवीन वेदनांची भर पडली !

बौद्ध स्तूपाच्या दर्शनाला मी फार उत्सुक झालो होतो. पण दुर्गानाथाला हा विचार कळू देणें इष्ट नव्हते, हे मी मागे सांगितलेच आहे. तेव्हां एक दिवशीं भर दुपारी कोणास नकळत मी या स्तूपाची भेट घेतली. येथें कोणी तरी विद्वान् बौद्ध साधु किंवा गृहस्थ मला भेटेल अशी आशा होती; पण ती निष्फळ झाली. स्तूपाच्या आसपास कांहीं तिबेटी साधु फासे ठाकून शकून सांगत बसले होते, दुसऱ्या बाजूस बकरा मारून सगळ्यांच्या सगळ्याच विकावयास ठेवला होता. हा सर्व देखावा पाहून माझे मन सखेदाश्रयानें भरून गेलें. अहा ! नेपाळांतील बौद्ध धर्मदेखील या स्थितीला पोचला काय ? नेपाळची राजधानी काटमंडू शहर तेथें देखील या पवित्र स्तूपाची कोण दशा ? मनाचे कसेबसे समाधान करून मीं तेथें कोणी तरी विद्वान् साधु आहेत कीं काय याची चौकशी केली. पण फाशांच्या साहाय्याने शकून सांगणाऱ्या साधूपेशां अधिक प्राप्त पुरुष तेथें नसल्याचें आढळून आलें.

नेपाळी बौद्ध धर्माची ही अत्यंत खेदजनक स्थिति पाहून माझे मन उद्विग्न झालें. आतां नेपाळांत राहण्यापासून कांहीं फायदा राहिला नाही, पण जावें कोठें ? बौद्ध धर्माचा जर शोध लागत नाही, तर जगावें तरी कशाळा ? कांहीं कालपर्यंत तर मी नुसता विचारमूढ होऊन गेलों. इकडे नेपाळांतील राजकीय वातावरण परिशुद्ध नसल्यामुळे दुर्गानाथाच्या आजोबांची मी नेपाळांतून लवकर स्वदेशीं जावें अशी इच्छा दिसून आली, परंतु मला एकाकी पाठविणेंहि त्यांना प्रशस्त दिसेना. इतक्यांत बदरीकेदाराहून कांहीं

कावडवाले तीर्थ वेळून काटमंडू आले व दुर्गानाथाच्या आजोबांची आणि त्यांची पूर्वीची ओळख असल्यामुळे त्यांच्या मार्फत त्यांची सर्व व्यवस्था लागली. दिवाणसाहेबांच्या वाड्यांतून दुर्गानाथांच्या आजोबांनी त्यांची कांहीं संभावना करविली. एकंदरीत त्यांना सरासरी १०० रुपांची प्राप्ती झाली असावी हे कावडवाले रकसौलला येऊन नेथून हरिद्वारपर्यंत रेल्वेने प्रवास करणार होते; कारण बर्फामुळे नेपाळांतून डोंगरीमार्गानें या दिवसांत जाणें शक्य नव्हतें. तेव्हां त्यांच्याबरोबर मी रकसौलपर्यंत जावें, ते मला चांगल्या रीतीने संभाळून नेतील, असें दुर्गानाथाच्या आजोबांचें म्हणणें पडलें. परंतु रकसौलला पोचल्यावर मग कोणीकडे जावें, याचा मला नीट कल्पना होईना. इतक्यांत एकाएकीं एक विचार सुचला, व त्यामुळे मनाची चंचलता जगच्या जागी निवाली.

ग्वाल्हेरीस असतांना 'काशीयात्रा' या नांवाचें एक पुस्तक माझ्या वाचनांत आलें होतें. त्यांत गयेच्या दक्षिणेस पंधरा मैलांवर एक बौद्धांचें मंदिर असून त्यासंबंधानें कांहीं खटला चालू आहे, इत्यादि अर्थाचा मजकूर वाचला होता. त्याचें या प्रसंगीं मला स्मरण झालें. नेपाळांतून दुसऱ्या कोणीकडे न जातां या ठिकाणीं जाऊन रहावें असा मी निश्चय केला. माझी कल्पना अशी होती, कीं, हें स्थान ओसाड प्रदेशांत असावें, आणि त्या ठिकाणीं जेवणखाण मिळण्याची कांहीं सोय नसावी. तथापि उपमांनीं मरण आलें तरी बेहत्तर, माझे अवशिष्ट आयुष्य मीं या ठिकाणीं घालविण्याचा बेत केला. आणखी मला अशीहि आशा वाटत होती, कीं, बुद्धगयेस एखादा बौद्ध साधु यात्रेसाठीं आल्यास त्याची भेट होऊन तो बौद्धधर्माचा अभ्यास कसा करतां येईल, हें सांगेल. जर कोणीच न भेटतां माझे देहावसान या निर्जन प्रदेशांत झालें तर निदान वैराग्ययुक्त मनानें मला मरण येईल. काटमंडू शहरांतील बौद्धधर्माच्या अवनतीच्या अवलोकनानें झालेली मनाची तळमळ तरी शांत होईल. अशा प्रकारें मनाचा निश्चय झाल्यावर माझा उद्वेग शमला. दुर्गानाथाच्या आजोबाला मी काटमंडूहून कावडवाल्याबरोबर जाण्यास तयार आहे, असें तांबडतोव कळविलें. कावडवाल्यास निबण्यास अद्यापि दोन-तीन दिवस अवकाश होता. तेव्हां मी शांतपणें नेपाळी लोकांसंबंधानें माहिती मिळविण्यांत व साधल्यास वाटखर्चासाठीं अल्प स्वल्प द्रव्य संपादण्यांत वेळ घालवूं लागलों.

अश्वोरीनाथ शास्त्री या नांवाचे गंगाधरशास्त्री यांच्याजवळ शास्त्राध्ययन केलेले एक नेपाळी पंडित काटमंडूच्या पाठशाळेंत संस्कृताचे अध्यापक होते. गंगाधरशास्त्र्यांचा शिष्य या नात्यानें जशी कृष्णशास्त्री द्रविड यांनीं मला मदत केली तशी हेहि करतील अशी आशा धरून मी त्यांना भेटावयास पाठशाळेंत गेलों. ही पाठशाळा काशीच्या पाठशाळेच्या धर्तीवरच चालते, पण काशीच्या पाठशाळेच्या मानानें ही लहान आहे. येथें एकंदर दहा कीं अकरा शिक्षक होते. परंतु काशीच्या पंडितांसारखी त्यांची प्रसिद्धि नव्हती. ते काशीच्या पंडितांच्या तोडीचे असते, तर दुर्गानाथांसारखे नेपाळी विद्यार्थी अध्ययनासाठीं काशीस कां जाते ? असो; मी पाठशाळेंत गेलों तेव्हां अश्वोरीनाथ मला भेटले नाहींत. पण दुसरे एक पंडित भेटले. ते माझ्याशीं मोठ्या आदरानें बोलले. परंतु त्यांच्या बोलण्या-

वरून नेपाळी पंडित निष्कांचन आहेत असें मला सहज अनुमान करतां आलें. मी गरीब विद्यार्थी असून मला कांहीं मदत पाहिजे ही गोष्ट मी या म्हाताऱ्या पंडितांस विलकूल कळूं दिली नाहीं. आतां अघोरीनाथास भेटण्यांत विशेष फायदा होता असें नाहीं. तथापि सहजासहजीं भेटून जावें अशा विचारानें मी त्यांच्या घरीं गेलों.

काठमंडू शहरांतील एका गल्लींत अघोरीनाथांचें घर होतें. हे दोन मजली होतें. पुण्यांतील वाड्याप्रमाणें या घराला बराच मोठा चौक होता. चारी बाजूंस अगदीं अरुंद खोल्या होत्या; व त्यांत पुष्कळ बिऱ्हाडें होती. मी या चौकांत शिरलों त्या वेळीं येथील घाण काढण्याचें काम चाललें होतें. कांहीं नेपाळी मजूर सगळा मैला कावडींत भरून नेत होते. नेपाळी लोक केरकचरा बाहेर न टाकतां मधल्या चौकांतच टाकतात; देहधर्मही तेथेंच करितात; व बकऱ्यांमध्यांचें मांस खाऊन हाडेंहि याच ठिकाणीं टाकतात. वर्ष सहा महिन्यांनीं ही सगळी घाण सांचली म्हणजे कावडींतून जवळपासच्या शेतांत नेऊन तिचा स्वतः करण्याकडे उपयोग करण्यांत येतो. दुर्गानाथांचें घर शहराबाहेर होतें. तथापि शेजारीच सर्व केरकचरा, शेण वगैरे सांचवून ठेवण्यांत आलें होतें. परंतु तेथें मोकळी हवा असल्यामुळें मला फारसा त्रास झाला नाहीं.

एक अघोरीनाथांच्या घराची ती शोभा पाहून मला अत्यंत वीट आला. एका पडवींत एक-दोन मुलें देहधर्म करीत होती. इतक्यांत वरच्या मजल्यावरून एकानें बकऱ्याचीं कीं मेंढराचीं हाडें खालीं फेंकलीं; पडवींत देखील पाय ठेवण्याची पंचाईत झाली. तेव्हां मी दुरूनच अघोरीनाथ घरीं आहेत कीं काय याची चौकशी केली, व नाहींत हें वर्तमान ऐकल्याबरोबर तो घाणेरडा चौक सोडून पार चालता झालों. पुनः अघोरीनाथांच्या घरीं गेलों नाहीं.

नेपाळी राज्यव्यवस्था

नेपाळी लोक साधारणपणें फार संशयी असतात. परकी लोकांना आश्रय देण्याला ते फार बाबतरात. न जाणो कोणी ईंग्रज सरकारचा गुप्त हेर घेऊन आपल्या आश्रयानें आपल्या देशाची माहिती मिळवील, व त्यामुळें आपणाला शिक्षा भोगावी लागेल, असें त्यांना वाटत असावें. त्यांत नुकतीच नेपाळांत राज्यक्रांति झाली होती. त्यामुळें नेपाळी लोकांत मोकळेपणें मला मिसळतां आलें नाहीं. दुर्गानाथदेखील राजकीय बाबतींत कांहीं एक बोलूं इच्छीत नव्हता. तथापि काठमंडूंत त्या वेळीं असलेल्या एक-दोन दक्षिणी गृहस्थांकडून व कृष्णशास्त्री द्रविड यांजकडून नेपाळी राज्यव्यवस्थेची थोडीबहुत माहिती मला समजली, ती संक्षेपानें येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं.

जंगबहादूर नांवाचा एक प्रसिद्ध पुरुष नेपाळांत होऊन गेला. तो शिपायाच्या दर्जापासून मुख्य प्रधानाच्या योग्यतेला चढला. त्या काळीं हल्लीं ज्याला पांच सरकार म्हणतात त्या राजघराण्याच्या हातीं सर्व सत्ता होती. एका जंगबहादुरानें त्या काळच्या मानकऱ्यांचा एकदम वध करून सर्व सत्ता आपण बळकावली. राजा केवळ नामधारी झाला. मराठ्यांच्या

इतिहासांत शाहू छत्रपतीनंतर सातारच्या गादीची जी वाट झाली, तीच जंगबहादूरच्या कारकीर्दींत नेपाळच्या मुख्य गादीची झाली. तेव्हांपासून जंगबहादूरच्या घराण्याच्या ताब्यांत नेपाळचीं राज्यसूत्रं आलीं. आपण स्वतः मुख्य प्रधान (याला नेपाळांत तीन सरकार म्हणतात, व नामधारी राजाला पांच सरकार म्हणतात.) ही पदवी धारण करून जंगबहादूरने आपल्या भावास मुख्य सेनापति वगैरे पदांवर आरूढ केलें. १८५७ सालच्या बंडांत जंगबहादुरानें ईंग्रज सरकारास मदत करून मोठी कीर्ति व तराईजवळचा बराच सुदृढ संपादन केला. जंगबहादूरच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा मुख्य प्रधानाच्या गादीवर आला. पण तो विशेष चलाख नसल्यामुळें त्याचा चुलतभाऊ वीरसमशेर यानें त्याला व त्याबरोबर त्याच्या एक दोन साध्यांस ठार मारून गादी बळकावली. वीरसमशेरचा मागचा भाऊ खड्गसमशेर मुख्य सेनापति झाला. त्याच्या मागचा देवसमशेर काठमंडूचा गव्हर्नर झाला व त्याच्या मागच्या चंद्रसमशेरला त्याच्या खालची दुसरी जागा मिळाली.

वीरसमशेरने नेपाळी राज्यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या. परंतु त्याचा भाऊ खड्गसमशेर यानें त्याला मारून आपण मुख्य प्रधानाची जागा बळकावण्याचा एक कट उभारला. पण हा कट लवकरच उघडकीस आल्यामुळें वीरसमशेरने खड्गसमशेर याला एकदम हद्दपार केलें, व त्याच्या जागीं त्याच्या मागचा भाऊ देवसमशेर यास मुख्य सेनापतीचें पद दिलें. १९०१ सालीं मार्च महिन्यांत वीरसमशेर निवर्तला. तेव्हां कायद्याप्रमाणें देवसमशेर तीन सरकारच्या पदावर आला. देवसमशेर जरा ख्यालीखुशाली होता, पण त्याला आपल्या राज्यांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याची फार इच्छा होती. शिवाय नेपाळांतील दास्याचा प्रघात बंद करण्याचाही त्यानें बेत केला होता. हिंदुस्तानांतून नामांकित गान-वादनपटु स्त्री-पुरुषांना काठमंडू येथें बोलावून त्यानें मोठा जलसा केला. या कामीं हजारों रुपये खर्च झाले. त्याच्या घराण्यांतील मंडळींस त्याचें हें व इतर कृत्यें आवडलीं नाहींत. वीरसमशेरच्या मुलांनीं आपला चुलता चंद्रसमशेर याला सामील होऊन देवसमशेर याला पदच्युत करण्याचा कट केला.

वीरसमशेरच्या दोन मुली नेपाळच्या राजास दिल्या होत्या. अर्थात् वीरसमशेरच्या मुलांचें या राजावर फार वजन होतें. एके दिवशीं त्यांनीं देवसमशेर याला असें सांगितलें, कीं, आम्ही आपल्या वडिलांच्या संपत्तीची वांटणी करणार आहों; तेव्हां तुम्हीं स्वतः घेऊन आम्हांला योग्य सवला देऊन यथायोग्य वांटणी करावी. देवसमशेर आपल्या वडील भावाच्या घरीं मोठ्या लवाजम्यासहवर्तमान गेला. बरोबर मुख्य सेनापति चंद्रसमशेर हाहि होता. नेपाळचे नामधारी राजा पांच सरकार हेहि आपल्या मेहुण्यांचीं भांडणें मिटविण्यासाठीं आले होते. या वेळीं देवसमशेरबरोबर ५०० फौज होती. शिवाय राजेसाहेबांचा लवाजमा, कमांडरसाहेबांचा लवाजमा, असे सारे लवाजमे बाहेर पटांगणांत उभे होते. देवसमशेरचें आपल्या पुतण्यांबरोबर कांहीं वेळ संभाषण झाल्यावर

त्यांतील एकजग म्हणाला, “आपणाशीं कांहीं गोष्टी एकान्तांत बोलायच्या आहेत, तेव्हां जरा आंत यावें.” देवसमशेर आपले शरीररक्षक (बॉडीगार्ड) बाहेर ठेवून आंत गेला. तेथे त्याच्या पुतण्यांनीं आणि त्याच्या साध्यांनीं त्याला पिस्तुलांच्या जोरावर चतुर्भुज केले. इकडे त्याच्या बॉडीगार्डानीं थोडी कुरकुर केली, पण त्यांना थंड करण्यास फारसा वेळ लागला नाही. पुढे देवसमशेरकडून दिवाणगिरीचा सत्तीनें राजीनामा घेण्यांत आला; व पाच सरकारनें त्रिडकीत उभे राहून तो खालीं असलेल्या फौजेस वाचून दाखवून असें जाहीर केले, कीं, आपण हा राजीनामा स्वीकारला असून आजपासून मुख्यप्रधानाच्या जागीं चंद्रसमशेरची योजना करित आहों, तेव्हां सर्व कारभार त्यानें पाहावा. खालीं असलेल्या फौजेनें पांच सरकारचा हुकूम मान्य करून चंद्रसमशेर, त्यांचे पूर्वीचे सेनापति, दिवाण झाल्याबद्दल आनंदप्रदर्शनार्थ बंदुकांची सलामी दिश्री. झाले. बिचाऱ्या देवसमशेरची कारकीर्द आटपली. त्याला त्याच रात्री नेपाळच्या तराईत पाठविण्यांत आले. ही गोष्ट १९०१ सालच्या जून महिन्यांत घडली.

सध्यांचे मुख्य दिवाण चंद्रसमशेर कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक परीक्षा पास आहेत. त्यांनीं युद्धकलेवरील पुष्कळ पुस्तकांचें नेपाळी भाषेंत भाषांतर केले आहे. त्यांच्याबद्दल विशेष सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती ही, कीं, त्यांना एकच बायको होती. १९०५ सालीं त्यांची ही प्रथम पत्नी निवर्तल्यावर त्यांनीं दुसरें लग्न केले असें ऐकतों. परंतु एकाच काळीं पांच-सहा बायका असण्याची जी त्यांच्या घराण्याची वहिवाट, तिला ते अपवाद आहेत. देवसमशेरनें योजलेल्या कांहीं सुधारणा त्यांनीं देखील अमलांत आणल्या असल्या. पण त्याचा परिणाम काय होईल हें ते जाणून असल्यामुळे त्यांनीं आपला कारभार फारच धिमेपणानें चालविला. देवसमशेरचें एकदम उच्चाटण झालें ही गोष्ट फार विलक्षण आहे, अशा अर्थाची टीका कलकत्त्याच्या ‘अमृतवझार पत्रिका’ वगैरे इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून झाली. पण तिचा परिणाम नेपाळ दरबारावर इष्ट न होतां, या वर्तमानपत्रांना नेपाळी राज्यांत मनाई करण्यांत आली. सारांश, चंद्रसमशेरच्या कारकीर्दीत नेपाळची कांहीं एक सुधारणा न होतां वीरसमशेरच्या कारकीर्दीत जी स्थिति होती, तीच कायम राहिली.

काटमंडूमध्ये मी अवघा आठ-दहा दिवस होतों. कोणत्या दिवशीं मी नेपाळची राजधानी सोडली, याची आतां पक्की आठवण नाही. परंतु मी दहा दिवसांपेक्षां जास्त तेथें नव्हतों असें वाटतें. बाबू शारदाप्रसाद नांवाचे एक बंगाली गृहस्थ तेथें हेडमास्तर होते. त्यांनीं मला इंग्रजी एक रुपया दिला. आणखी एक-दोन गृहस्थांनीं अल्पस्वल्प मदत केली. कृष्णशास्त्री द्रविड यांनीं मला आणखी दोन कीं तीन मोहरा (नेपाळी) दिल्या. एकंदरीत इंग्रजी पांच कीं सहा रुपये माझ्याजवळ जमा झाले. येवढी वाटखर्ची घेऊन दुर्गानाथांच्या आजोबांच्या ओळखीच्या कावडकरांबरोबर मी काटमंडूहून निघालों.

नेपाळपासून सीलोनपर्यंत

काटमंडूपासून रकसौलपर्यंत कावडकरांची मला फारच मदत झाली. दुर्गानाथांप्रमाणें ते लांबलांबचा मुक्काम करित नसत. मी थकलों असें त्यांना दिसून आल्याबरोबर त्यांनीं मुक्काम करावा, माझ्या जेवणाची त्यांनीं प्रथम व्यवस्था करावी व मला थंडीची बाधा होऊं नये म्हणून निवाऱ्याची जागा पहावी. नेपाळास जाते वेळीं बीरगंज येथें मी माझे पांच पौडांचे डंबेल्स एका नेपाळी दुकानदाराजवळ ठेवून गेलों होतों, ते परत येतांना घेतले. कावडवाल बरोबर असल्यामुळे सामानाचा बोजा मजवर मुळीच पडला नाही. रकसौलला पोचल्यावर कावडकरांना मी माझ्या दोन कांबळी, एक तांब्या इत्यादी सामान देऊन मोकळा झालों. आतां एक कांबळ, एक कोट, कांहीं पुस्तकें, दोन धोतरें, एक फेटा, एक तांब्या, दोन खादीच्या बंड्या व एक डंबेल्सची जोडी, येवढें सामान मजजवळ शिल्लक राहिलें.

रकसौलहून दोन कीं सव्वादोन रुपये खर्चून मी बांकीपुरचें तिकीट काढलें, व दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं मोकीपुरास पोचलों. माझ्याजवळ आठ-बारा आणे शिल्लक होते, पण त्या दिवशीं रात्री मी फराळ केला कीं नाहीं याचें आतां मला स्मरण नाहीं. बहुधा रात्री मी उपाशीच राहात असें. बांकीपुरास मी एका मठांत उतरलों. एका ओसरीवर संन्याशी, बैरागी, ब्राह्मण इत्यादी यात्रेकरुंचे बिछाने पसरले होते, त्यांतच थोडी जागा करवून तेथील मुख्य संन्याशानें माझी सोय केली. माझ्या शेजारीच एक दाढीवाला बैरागी होता. त्याला माझ्या आगमनानें संताप आला असावा. माझ्यावर त्यानें आगत्या कठोर वाग्वाणांचें संधान धरलें. मला त्याच्या बोलण्याचें कारण काय तें समजेना. शेवटीं मी त्याला सांगितलें, कीं, मी एक रात्रीपुरता येथें राहणार आहे, येवढ्या वेळेंत आपली कांहीं गैरसोय झाल्यास क्षमा असावी. हें ऐकून या योग्याचा (जोग्याचा) राग शांत झाला. जी काय गैरसोय होईल ती एका रात्रीपुरतीच होईल असें वाटून त्याचें समाधान झालें असावें !

बुद्धगयेच्या मार्गावर

बांकीपुराहून गयेस जाणारी गाडी सकाळीं सातआठच्या दरम्यान निघत असे. गाडीचें भाडें बारा आणे; पण येवढे पैसे मजपाशीं नव्हते. मी उतरलों होतों त्या मठाशेजारीच

एक मंगळप्रसाद नांवाचे सुशिक्षित कायस्थ राहत होते. माझी डॅवेलसची जोडी घेऊन मी त्यांजपाशीं गेलों आणि ती विकृत घेण्यास त्यांना विनंती केली. त्यांना ती नको होती; पण माझ्या आग्रहास्तव त्यांनी ती बारा आण्यांस विकत घेतली. (ही जोडी मी काशीस असतांना एक स्वया दोन आण्यांस घेतली होती.) बारा आणे मिळाल्याबरोबर मी ताबडतोब स्टेशनवर जाऊन गयेस जाणारी सकाळची गाडी साधली. गाडीत एका त्रिपुण्ड्रधारी पंडिताची गांठ पडली. मी गयेस जाणार आहे असें त्याला समजल्यावर तो म्हणाला, “अहो, गथा म्हणजे बकाली शहर! तेथें तुमच्यासारख्या विद्यार्थ्यांची दाद लागणें फार कठीण. तेथें तुम्हांला नुमतें दारांत देखील उभें राहूं देणार नाहीत. तथापि मी माझ्या एका मित्राचा तुम्हांला पत्ता सांगतों. तो वैद्यकीचा धंदा करतो. तो गयावळांमारखा नाही. माझें नांव सांगितलें असतां तो तुम्हांला आपल्या घरी राहण्यास जागा देईल.” पंडितजीनें सांगिलेल्या ब्राह्मण वैद्याचा पत्ता, व पंडितजींचें नांव मी टिपून घेतलें. पण पंडितजींनी गयेवरील टीका मला यथार्थ वाटली नाही. माझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांस उतरण्यापुरती जागा गयेसारख्या क्षेत्रांत मिळणार नाही हें संभवेत तरी कसें? पंडितजींच्या नांवाचा किंवा त्यांच्या मित्राच्या पत्त्याचा उपयोग करावा लागेल असें मला वाटलें नाहीं. केवळ भिडेखातर त्यांचें नांव व त्यांच्या मित्राचा पत्ता मी माझ्या संग्रहीं ठेवला. पंडितजी मधल्या एका स्टेशनावर उतरले. मी दुपारीं अकरा वाजण्याच्या सुमारास गयेस पोचलों.

स्टेशनावर पोचल्याबरोबर गयावळांच्या हेरांनीं मला गांठलें. जो तो विचारी “तुम्हास पिंडदान करावयाचें काय?” मी म्हणें, “मी गरीब विद्यार्थी. मला पिंड देण्याचें सामर्थ्य नाहीं. केवळ एक रात्र मला येथें राहावयाचें आहे. तेवढी सोय लावून दिल्यास मी आभारी होईन” पण मला पिंडदान करावयाचें नाहीं, हें वाक्य कानीं पडल्याबरोबर पुढीक हकीगत ऐकून घेण्यास बहुधा कोणी जवळ राहातच नसे. यदाकदाचित् माझी सर्व गोष्ट ऐकून घेतली तर, या गयावळांच्या हस्तकांनीं मला म्हणावें, कीं तुम्ही गरीब विद्यार्थी, त्याला आम्ही काय करणार? तुम्हांला पिंडदान करावयाचें असेल तर बोला, मग तुमची व्यवस्था लागेल; तुम्हाला आमच्या मालकाकडून आम्ही कर्जी रुपये देवू. ते घेऊन तुम्ही पिंड द्या. पण पिंडदान करण्याची इच्छा असल्याशिवाय तुम्हास राहण्यास कोणीहि जागा देणार नाहीं! सगळें शहर हिंडलीं, पण नुसतें सामान ठेवण्यास जागा सांपडेना. मी दक्षिणेकडील आहे असें समजल्यावर एका दुकानदारानें मला सांगितलें कीं, विष्णु-पदाच्या देवळाजवळ कांहीं दक्षिणी ब्राह्मणांचीं घरे आहेत, तेथें मला आश्रय मिळेल. त्या ठिकाणीं जाऊन शोध केल्यावर दक्षिणी ब्राह्मणांचें घर सांपडलें. ब्राह्मण तैलंगी असावा. तो घरीं नव्हता. दुसरी कांहीं मंडळी जेवत होती. एका बाईनें बाहेर येऊन तुम्हास काय पाहिजे असा प्रश्न केल्यावर मी म्हणालों, “एका रात्रीपुरता मला आश्रय द्याल तर फार आभारी होईन. माझ्या जेवणास जो खर्च होईल तो मी देईन.” बाई म्हणाल्या, “तुम्हांस पिंड द्यावयाचे आहेत काय?” मी मनांत म्हणालों, “आतां कोणी तरी मला पिंड द्यावयाची पाळी आली खरी!” मी म्हणालों, “मला निदान एक जेवण घाला. त्याचे पैसे देतों.

दोन-तीन दिवस मी केवळ फराळावर आहे.” बाई म्हणाली, “जेवणाचे पैसे घेऊन आम्ही जेवण घालीत नसतों. पिंड द्यावयाचे असतील, तर बोला. मग सर्व व्यवस्था होईल, नाही तर येथें कांहीं मिळण्यासारखें नाहीं!” या दक्षिणी बाईला देखील पिंडदानानें इतकें घेरलें पाहून गयानगरीत दुपारच्या प्रहरीं अन्न मिळण्याची किंवा रात्रीं वस्तीस जागा मिळण्याची आशा राहिली नाहीं. मला पिंडदान करावयाचें आहे असें खोटें सांगून एकाद्या गयावळाकडून थयेच्छ पाहुणचार घेतां आला असता व वाटखर्चाला कांहीं पैसेदेखील उपटतां आले असते, हें मी जाणून होतों. पण हा विचारसुद्धा माझ्या मनाला शिवला नाहीं. उपाशी मरण्याची पाळी आली तरी बेहत्तर, खोटें बोलावयाचें नाहीं, हा माझा निश्चय तिळमात्र दळला नाहीं.

दक्षिणी ब्राह्मणाच्या घरून निघालों, व गयेतील मध्यवर्ती तलावाच्या कोपण्यावर असलेल्या एका दुकानांत बसून मी फराळ केला. थोडी विश्रांति घेतल्यावर मला एकाएकीं पंडितजींच्या वैद्य मित्राची आठवण झाली. त्याच्या घरीं जागा मिळण्याची फारशी आशा नव्हती. तथापि प्रयत्न करून पहावा असा बेत करून सगळ्या सामानाचा बोजा पाठीवर घेऊन मी वैद्यराजांच्या घराकडे वळलों. वैद्यराज दूरच्या एका गल्लींत राहत होते. भ्रमण करीत करीत एकदाचें संध्याकाळीं चार वाजण्याच्या सुमारास त्यांचें घर गांठलें. पण त्यांची गांठ पडली नाहीं. ते कांहीं कामानिमित्त बाहेरगांवीं गेले होते. त्यांचा एक सोळा वर्षे वयाचा मुलगा घरी होता; त्यानें माझा आदरसत्कार चांगला केला. परंतु वडील घरीं नसल्यामुळे त्यांच्या परवानगीवांचून मला आपल्या घरीं ठेवून घेण्याची जबाबदारी घेण्यास तो कबूल नव्हता. “देह टाकुनि नभाप्रति जाणें कर्म त्याहून पुढें करी पेणें ॥” असा हा प्रकार झाला. मी तर इतका थकून गेलों होतों, कीं, पुढें काय करावें हा विचारदेखील मला गोड वाटेना. वैद्यबुवांच्या पडवींत सामान एका बाजूस टाकून मी क्षणभर निश्चित बसलों, कांहीं वेळानें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास मी बुद्धगयेची गोष्ट विचारली. तो म्हणाला, “बुद्धगया येथून सात मैल आहे.” “तेथें रात्र होण्यापूर्वी मी पोचेंन काय?” असा प्रश्न केल्यावर तो म्हणाला, “सहज पोचाल.” बुद्धगया गयेहून सात मैल आहे हें मला खरें वाटेना. तथापि गया शहरांत ज्या अर्थी वस्तीला जागाच मिळेना त्या अर्थी कोठें तरी रस्त्यांत वस्ती करणें चांगलें, असा विचार करून मी वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास म्हणालों, “मी आतांच्या आतां बुद्धगयेस जातों, मात्र मला एक मजूर आणून द्या. सामान घेऊन इतक्या दूर जाणें मला शक्य नाहीं.” त्यानें एक मुसलमान मजूर आणला. पण तो आठ आणे मागूं लागला. मजबूत एक पावली आणि एक पैसा येवढीच काय ती शिल्लक होती. शेवटीं तो चार आण्यांस येण्यास कबूल झाला.

‘बुद्धगया गयेहून पंधरा मैल आहे’ हें काशीयात्रा नांवाच्या पुस्तकांतील विधान खोटें आहे, असें माझ्या प्रत्ययास आलें. वैद्याच्या मुलाच्या आणि माझ्या मुसलमान कुलीच्या म्हणण्याप्रमाणें बुद्धगया गयेहून सात मैलांच्याच अंतरावर आहे. माझा कुली

चांगला माणूस होता. परंतु बौद्ध, हिंदू वगैरे भेद त्याला माहीत नव्हते. त्याने मला बुद्ध-गयेच्या महंताच्या मठांत नेले. मला वाटले होतें, कीं, बुद्धगया बौद्धांच्या ताब्यांत आहे. पण येथें निराळाच प्रकार दिसून आला. मठांत शिरल्याबरोबर बाहेरच्या बाजूस बेल, उंट, घोडे, वगैरे जनावरें बांधलीं होती. आंत जाऊन पाहतों, तों एका बाजूस देवीची मूर्ति होती, व तिची त्यावेळीं शंखनादयुक्त पूजा सुरू होती. महंताचे प्रमुख शिष्य देवीच्या शेजारीं ओसरीवर हुक्का पीत बसले होते. संन्याश्यांनीं हुक्का ओढण्याची चाल या दिवशींच मीं प्रथमतः पाहिली. (या मठासंबंधानें विशेष माहिती चौदाव्या प्रकरणात आहे, तेव्हां येथें जरूर तेवढीच माहिती दिली आहे.) महंताच्या अग्र शिष्यानें मला दोन-तीन संस्कृत विद्यार्थी राहात होते त्या खोलींत जागा देण्यास हुकूम केला. मला स्वयंपाक करून जेवण्यासाठीं त्यानें फार आग्रह केला. परंतु मी रात्रीचा जेवत नसतों असें त्याला सांगितल्यावर त्यानें बाजारांतून पेढे, बर्फी वगैरे खाण्याचे पदार्थ आणवून ते माझ्या खोलींत पाठवून दिले. हे पेढे म्हणजे नांवाचेच पेढे होते. त्यांत साखरेऐवजीं गूळच घातला होता. बर्फी तर तोंडात घालण्याची सोयच नव्हती. मीं या पदार्थांचा फारच थोडा भाग खाऊन बाकी सर्व त्या खोलींत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांस वांटून दिले. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी निघाल्या असतां त्या विद्यार्थ्यांनीं मला असें सांगितलें, कीं, येथें धर्मपाल नांवाचा कोणी मग जातीचा भिक्षु आहे. तो महंताबरोबर खटला चालवीत असतो. सध्यां तो कोठें असतो ? असा प्रश्न केल्यावर एक विद्यार्थी म्हणाला, “सध्या तो येथेंच आहे !”

सीलोनला जाण्याची कल्पना

त्या रात्री मला झोप कशी ती मुळींच आली नाही. धर्मपालाच्या दर्शनाला मी अत्यंत उत्सुक झालों होतों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कोणास नकळत मी बुद्धमंदिरांत गेलों. तेथें एक शिपाई होता. त्यानें आंत नेऊन बुद्धाची मूर्ति दाखविली. या मूर्तीच्या कपाळास एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावला होता. याचा अर्थ मला समजेना. (चौदाव्या प्रकरणांत बुद्ध गयेसंबंधानें विशेष माहिती आहे. तेथें यासंबंधानें स्पष्टीकरण केलें आहे.) पण मी धर्मपालाच्या दर्शनास उत्सुक झालों असल्यामुळे तेथील वस्तूंच्या निरीक्षणांत व त्यांच्या इतिहासाची माहिती मिळविण्यांत काळ न घालवितां, मंदिरांतील शिपायास एक पैसा—हाच पैसा काय तो मजजवळ शिल्लक होता—देऊन धर्मपालाच्या वसतिस्थानाकडे वळलों.

मंदिराच्या पश्चिमेस उंचवट्यावर ब्रह्मदेशाच्या भिर्दोमिन राजानें तीन खोल्या व त्यांना जोडून एक पडवी बांधली. थोडो राजाला कैद करून रत्नागिरीस आणल्यावर तेथें राहणारे ब्रह्मी भिक्षु स्वदेशीं गेले, व तें स्थान इंग्रज सरकारच्या ताब्यांत आलें. नंतर इंग्रज सरकाराकडून तें केवळ राहण्यासाठीं धर्मपालास देण्यांत आलें. या वेळीं तेथें एक भिक्षु होता. त्याला पाहून हाच धर्मपाल असावा अशी माझी समजूत झाली व त्याला मी हिंदी भाषेत म्हणालों, “आपणच धर्मपाल काय ?” “मी एक भिक्षु आहे; हा जवळ फोटो दिसतो आहे, तो धर्मपालाचा आहे. सध्यां धर्मपाल येथें नसून सीलोनला आहेंत,” असें

त्यानें हिंदी भाषेतच उत्तर दिलें. नंतर त्यानें मला तेथें असलेली बुद्धाची जपानाहून आणलेली मूर्ति व इतर चित्रें दाखविलीं.

पालि भाषा ही प्राचीन सयामी भाषा असावी अशी माझी समजूत होती; कारण पालि भाषेंतील त्रिपिटक नांवाचा ग्रंथ सयामच्या राजानें छापला आहे असें माझ्या ऐकण्यांत होतें. तथापि या भिक्षूला तिची कांहीं माहिती असण्याचा संभव आहे असें वाटून मी म्हणालों, “आपणास पालि भाषेची कांहीं माहिती आहे काय ?”

तो म्हणाला, “आमचे धर्मग्रंथ पालि भाषेंतच आहेत, व ते विहारांत राहून आम्हास शिकावे लागतात.”

त्यानें सिंहली लिपींत लिहिलेले कित्येक पालि ग्रंथ मला दाखविले, व त्यांतील कांहीं वाक्यें वाचून दाखविलीं. तीं ऐकून मी मोठ्या आनंदानें म्हणालों, “पालि भाषा म्हणजे जवळजवळ संस्कृतच आहे. ती शिकण्यास मला उत्तरीर लागणार नाही !”

भिक्षु म्हणाला, “तुम्हांस संस्कृत येत आहे काय ?”

“कौमुदी, तर्कसंग्रह वगैरे ग्रंथ मी वाचले आहेत. काव्याचेंहि बरेंच वाचन आहे.”

“असें आहे, तर तुम्हांस पालि भाषा सहज येईल.”

आपण मला शिकवाल काय ? असा प्रश्न केल्यावर तो म्हणाला, “मला चांगल्या रीतीनें शिक्षितां येणार नाही. तुम्ही सीलोनला गेल्यांत तर तेथें मोठमोठे पंडित आहेत. ते तुमच्या सर्व शंकांचें समाधान करून तुम्हांला ग्रंथ शिकवितील.”

“ठीक आहे. मी सीलोनला जाण्यास तयार आहे. पण मजजवळ एक पैसादेखील शिल्लक नाही. मग सीलोनला जाणें शक्य कसे ?”

तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्त्यास गेलां तर तेथें ‘महाबोधि समा’ या नांवाच्या संभेकडून तुम्हांस सीलोनला जाण्यास मदत मिळेल. नुकताच एक सिंहली भिक्षु येथें येऊन गेला. तो इतर बौद्ध क्षेत्रांचें दर्शन घेऊन मार्च महिन्याच्या दहाव्या तारखेस कलकत्त्याहून सीलोनला जाण्यास निघणार आहे. त्याजबरोबर तुम्ही जाल, तर तुम्हांस कांहीं अडचण पडावयाची नाही.”

या दिवशीं फेब्रुवारीची २८ तारीख असावी. दहा दिवसांच्या आंत कलकत्त्याला पोचलों, तर सर्व मनोरथ सफल होतील असें मला वाटूं लागलें, नव्हे माझ्या मनानें कलकत्त्याच्या मर्यानें सीलोनपर्यंत त्याच वेळीं धांव मारली.

पण जडदेहाचें कसें व्हावें ? कलकत्त्यापर्यंत चार रुपये आणि कांहीं आणे आग-गाडीचें भाडें होतें. येवढे पैसे मिळाले असते म्हणजे फारशी अडचण पडली नसती. तेवढ्याकरितां त्या भिक्षूलाच मीं विनंती केली, कीं सध्यां येवढी रक्कम त्यांनीं मला द्यावी, व महाबोधि संभेकडून मला सीलोनला जाण्यास मदत मिळाली नाही तरी कलकत्त्याला गेल्यावर माझी पुस्तकें वगैरे विकून ही रक्कम मी परत करीन. तेव्हां तो म्हणाला, “मजपाशीं कांहीं नाही. तुम्ही महंताच्या येथें उतरलां आहां त्या अर्थी महंत तुम्हांला चार-पांच रुपये सहज देईल. तो मोठा श्रीमंत आहे.”

त्या दिवशीं मी बुद्धगयेसच राहिलो. मजजवळ अमरकोशाची काशीमध्ये खरेदी केलेली एक लहानशी नवी प्रत होती. ती माझ्या खोलीत राहणाऱ्या तिवां विद्यार्थ्यांपैकीं एकानें आठ आण्यांस घेतली. परंतु कौमुदी वगैरे पुस्तकें त्यांना नको होती. दुपारीं भोजन करून मी महंताजवळ गेलों. मला कलकत्यास जावयाचें आहे, माझ्या तिकिटापुरते पैसे घाल तर मी फार आभारी होईन, अशी त्याला विनंती केल्यावर तो म्हणाला, “मालक मुख्य महंत येथें नाहींत. ते असते तर त्यांनीं तुम्हांस मदत केली असती. तथापि तुम्हांला विन्मुख पाठवूं नये म्हणून मी येवढी मदत करतो.” असें म्हणून बटव्यांत हात घालून त्यानें एक रुपया काढला, व तो माझ्या हातावर ठेवला. मी मोठ्या नाखुर्षीनें तो स्वीकारला. महंताकडून आणखी कांहीं मदत मिळण्याची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां मी पुनः भिक्षूजवळ गेलों, व त्याची अनेक प्रकारें विनवणी केली. पण त्याला कांहीं माझी दया आली नाहीं. शेवटीं तो म्हणाला, “तुम्ही हिंदुस्तानांतील लोक फार लबाड आहां. त्यांत ब्राह्मण अतिशयच लबाड. कांहीं दिवसांपूर्वीं दोघे ब्राह्मण मजपाशीं आले, व तुमच्याप्रमाणेंच कलकत्याला जाऊन सीलोनला जाऊं असें सांगून आठ रुपये घेऊन गेले. पण ते महाबोधि समाग्रहांत न जातां कोठें गेले याचा पत्ताच नाहीं. म्हणून माझा तुमच्यावर त्रिकुल विश्वास नाहीं!” तेव्हां मी त्याला म्हणालों, “माझा तुम्हांस विश्वास नसेल तर माझीं पुस्तकें, एक कांबळ व कोट एवढें सामान मी तुमच्या स्वाधीन करतो. याची किंमत कमीत कमी दहा रुपये होईल. मला फक्त कलकत्यास जाण्यापुरती मदत करा, व मी कलकत्याला पोचल्यावर जेव्हां तुमचे पैसे पाठवीन तेव्हां माझीं पुस्तकें मला पाठवा.” पण त्याला काडीमात्र दया आली नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं मी बुद्धगयेहून निघालों, व रात्रीं गया स्टेशनावर आलों. तेथें एका दक्षिणी यात्रेकरूची गांठ पडली. त्याला माझी अडचण कळवून म्हणालों, “मजजवळ दीड रुपया आहे. माझें सर्व सामान घेऊन मला जर तुम्ही तीन रुपये द्याल, तर मी फार आभारी होईन.” परंतु हा गृहस्थ देखील गयावळांच्या सहवासानें कठिनदृढय झाला असावा. तो म्हणाला, “मीं होते नव्हते ते पैसे यात्रेस खर्च केले. तथापि दोन रुपयांस देत असाल तर मी तुमचें सामान घेईन.” मी म्हणालों, “तुम्हांला मीं माझें सामान फुकटच दिलें असतें. परंतु समय कांहीं असा कठीण आहे, कीं मला तसें करतांच येत नाहीं. तथापि मला तुम्ही तीन रुपये या सामानाची किंमत म्हणून देऊं नका. केवळ दान म्हणून द्या.” परंतु त्या गृहस्थास माझी कोंव आली नाहीं. माझें सामान विकण्याची गोष्टहि मीं इतर यात्रेकरूंनीं काढली नाहीं; कारण परकी देशांत अल्प किंमतीस मी सामान विकण्यास तयार आहें, हें पाहून पोलिसांनीं मला पकडलें, तर सुटण्यास बरेच दिवस लागावयाचे, शिवाय त्रास व्हावयाचा तो निराळाच.

ती रात्र मीं गया स्टेशनांतच घालविली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं असा विचार केला कीं, गयावळांची किंवा त्यांच्या सहवासांत राहिलेल्या यात्रेकरूंची करुणा भाकून कांहीं व्हावयाचें नाहीं. पण नवीन पद्धतीनें शिकलेल्या गृहस्थांची गांठ घेतल्यास ते कांहीं मदत

केल्यावांचून राहणार नाहींत. या प्रसंगीं मला उज्जयनी येथील प्रोफेसरांची आठवण झाली. पण येथें कालेज नव्हतें. तेव्हां गया हायस्कूलच्या हेडमास्तरास भेटून त्याच्या द्वारा कांहीं खटपट करून पहावी असा बेत केला, व वाट पुसीत पुसीत त्यांच्या घराचा पत्ता लावला. गांगोली बाबू (हेडमास्तर) घरांतच होते. माझी सर्व कहाणी ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं मला ‘भिक्षा मागतां कामा नये’ ह्या विषयावर एक लांबलचक व्याख्यान दिलें. बंगाली लोक मोठे बोलके आहेत असें ऐकत होतो, त्याची प्रतीति या दिवशीं पहिल्यानें आली. बाबूंनीं व्याख्यान संपवल्यावर मला आंत नेऊन एक हातमाग दाखविला, व ते म्हणाले, “हें पहा, हातमाग मी मुद्दाम घरांतील बायकांसाठीं आणला आहे. त्यांनीं मुद्दाम रिकामें राहतां कामा नये, असें माझें मत आहे.” पुनः बाबूंच्या वक्तृत्वाचा ओघ वाहूं लागला, तेव्हां मी म्हणालों, “बाबूसाहेब, मी जरी इंग्रजी शिकलों नाहीं, तरी तुम्ही सांगतां या सर्व गोष्टी मला माहीत आहेत. परंतु वेळ अशी आणीबाणीची आहे, कीं कांहीं कामासाठीं मला या महिन्याच्या दहा तारखेच्या आंत कलकत्यास पोचलें पाहिजे; आणि म्हणूनच माझ्यावर हा याचनेचा प्रसंग आला आहे. जर तुमच्याकडून मला मदत होत नसेल तर तुमचे विद्यार्थी किंवा इतर मित्र यांजकडून थोडीबहुत मदत करविल्यास मी फार आभारी होईन.” हेडमास्तर म्हणाले, “मी तुम्हांला दुसऱ्या लोकांकडून मदत करवूं शकणार नाहीं. जें काय द्यावयाचें असेल तें मी स्वतः देईन. पण माझी वृद्ध आई निवर्तल्यामुळें सध्यां मला दान देतां येत नाहीं. आणखी पांच-महा दिवसांनीं मी अशौचांतून मुक्त झाल्यावर तुमची संभावना करण्यांत येईल. पण मजपासून दोन आण्यांपेक्षां जास्त कांहीं मिळूं शकणार नाहीं हें पक्कें लक्षांत ठेवा. नाहीं तर तुम्ही माझ्या भरंवशावर बसाल इकडे तिष्ठत !”

गांगोली बाबूंच्या घरून त्यांचे आभार मानून मी चालता झालों. गया शहरांतील गया-वळच नव्हत, तर इतर लोक देखील तसेच वस्ताद आहेत अशी माझी समजूत झाली, व आतां एक पळदेखील या शहरांत राहण्यांत अर्थ नाहीं अशी गांठ बांधून मी स्टेशनचा रस्ता धरला त्या दिवशीं फराळाला चार आणे गेले. बाकी सव्वा रुपया राहिला. स्टेशनावरील दराच्या तक्त्यावरून म्हा रुपयाच्या आंत कलकत्याच्या बाजूस कोणत्या स्टेशनावर्येत जातां येणें शक्य आहे हें पाहून घेतलें, व एक रुपया आणि वर कांहीं पैसे देऊन लखीसराई स्टेशनचें तिकीट काढलें; व त्याच रात्री लखीसराईस पोचलों. लखीसराई हें एक नवीन शहर आहे. आगगाडी होण्यापूर्वीं येथें कांहीं नव्हतें व मी या ठिकाणीं पोचलों त्या वेळीं येथील कित्येक दुकानें झोपडींतच होती. ती रात्र मीं स्टेशनांतच काढली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं येथें धर्मशाळा आहे असें समजलें; आणि अल्या-यासानें मीं तिचा शोध लावला. ही धर्मशाळा म्हणजे एक पडवीवजा जागा होती. तेथें माझें सामान ठेवून मी स्वस्थ बसलों. इतक्यांत एक मारवाडी जातीचा नोकर आला, त्यानें माझी चौकशी केली. मी एक विद्यार्थी आहे, व कलकत्यास जातो, असें समजून आल्यावर त्यानें कोठून तरी माझ्यासाठीं शिधा आणला. पण तो शिजविण्यास मजपाशीं

मांडें नव्हतें. तेव्हां त्यानें एक मातीचें मांडें आणून दिलें, व खिचडी कशी बनवतात हें मला सांगितलें. त्याच्या सांगण्याप्रमाणें त्या मातीच्या मांड्यांत डाळ, तांदूळ, मीठ इत्यादि पदार्थ घालून मीं खिचडी बनवली. ती किती उत्तम असावी याची वाचकांनीं कल्पनाच केली पाहिजे ! कांहीं असो; गवेली फराळावरच दिवस काढला असल्यामुळें मला ती अगदींच रुचली नाहीं असें नाहीं. माझें जेवण नऊ वाजण्याच्या सुमारास आटपलें. त्याच दिवशीं मीं पुढें जाण्याचा बेत केला.

मी त्या मारवाडी नोकराच्या सांगण्यावरून चार-पांच दुकानांत जाऊन याचना केली. पण लक्षांश कांहीं झाला नाहीं. एका लंडोदर व्यापाऱ्यानें तर दुकानांतूनच माझ्या अंगा-वर एक पैसा फेंकला, व तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्यास जा की त्याच्या पलीकडे जा. मजपाशीं तुम्हांस देण्यास यापेक्षां जास्त नाहीं.” यावरून सगळा बाजार फिरून चार पैसे देखील गोळा करण्याची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां जवळच बुलाखीलाल म्हणून एक कायस्थ जातीचा वकील होता त्याजपाशीं गेलों. हा मनुष्य सज्जन दिसला. त्यानें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें मला एक पावली दिली, व तो म्हणाला, “माझें या व्यापाऱ्याशीं कांहीं एक चालण्यासारखें नाहीं. त्यांना विद्येची किंमत ठाऊक नाहीं; दुसऱ्याच्या अडचणी ते जाणत नाहीं.” त्यानें मला अशी सल्ला दिली, कीं तेथून जवळ असलेल्या गिद्धोर या गांवीं जाऊन तेथील संस्थानिक रावणेश्वरप्रसाद यांस माझी अडचण कळवावी. रावणेश्वरप्रसाद हे मोठे दाते आहेत, ते मला खात्रीनें मदत करतील असें त्याचें मत पडलें. तेव्हां आणखी विचार करीत न बसतां दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या गाडीनें गिद्धोरास जाण्यास निघालों.

वाटेंत खैरा या नांवाचें दुसरें एक संस्थान होतें. मी थेट गिद्धोरास न जातां जमुई या स्टेशनावर उतरलों, व सगसरी सहा-सात मैल चालत तेथील महाराजांच्या राजवाड्या-पर्यंत गेलों. पण येथें असा शोष लागला, कीं राजेसाहेब याचकांची बिलकूल भेट घेत नाहींत. परस्परच संभावना करतात; व सगळा दिवस तपश्चर्या केली, तरी एक आण्यापेक्षां जास्त दक्षिणा फार करून कोणाच्या वांट्यास येत नाहीं. तेव्हां निराश होऊन राजवाड्या-पासून मागे परतून तेथील बाजारांत एका दुकानीं थोडे पोहे व दोनतीन पैशांचे पेढे घेऊन खाल्ले; व तेथून गिद्धोरास जाण्यास पायींच निघालों. येथून गिद्धोर पांच मैल आहे.

संध्याकाळीं साताच्या सुमारास गिद्धोरास पोचलों. महाराजा रावणेश्वरप्रसाद यांनीं आपल्या शिवमंदिराच्या मागे एक लहानशी धर्मशाळा बांधून वाटमरू लोकांस उतरण्याची सोय केली होती. तेथें बैरागी वगैरे लोकांची व इतर वाटसरूंची व्यवस्था लावून ठेवण्या-साठीं एक मनुष्य ठेवला होता. मी तेथें पोचल्याबरोबर मला रात्री जेवावयाचें आहे कीं नाहीं, याची त्यानें चौकशी केली. पण मी इतका थकून गेलों होतो कीं, स्वयंपाक करून जेवण्याची ताकद माझ्या अंगां राहिली नव्हती. मी त्या मनुष्यास (याला जमादार म्हणत) म्हणालों, “आतां माझ्यानें जेवण करवत नाहीं मला कांही तरी फराळाचा जिन्नस आणून द्या म्हणजे झालें.” त्यानें ताबडतोब तेथील पेढे, बर्फी वगैरे मिठाई आणून

दिली. ही मिठाई बुद्धगयेच्या महंतानें दिलेल्या मिठाईसारखीच निरास्वाद होती, तथापि फार भूक लागली असल्यामुळें मी ती कशी तरी खाऊन पाणी प्यालों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रावणेश्वरप्रसाद राजाच्या एका आश्रित पंडितास भेटण्यास गेलों. पंडितजींचें झोंपडीवजा घर पाहून राजाश्रय करूनसुद्धा पंडितजींवर लक्ष्मीची दया झाली नसावी, असें अनुमान करतां येत होतें. पंडितजी बोलण्याचालण्यामध्ये चांगले दिसले. त्यांनीं माझी सर्व हकिगत मोठ्या आदरानें ऐकून घेतली, व ते मला म्हणाले, “तुम्ही सध्यां विलक्षण प्रदेशांत आहां आहां. येथें तुम्हांस मदत करणारे फारच विरळा; तथापि येथील राजेसाहेब थोडी मदत करतील, पण त्यांजपासून आठ आण्यांपेक्षां जास्त अपेक्षा धरण्यांत अर्थ नाहीं. दोन दिवस जेवण घालून जाते वेळीं दोन-चार आणे वाटवचीं द्यावी, अशी त्यांची बहिवाट आहे. पण तुम्ही ज्या अर्थी काशीहून आहां आहां त्या अर्थी तुम्हांस बारा आणे मिळतील असा माझा अंदाज आहे. पण राजेसाहेबांना सध्यां सुतक आहे, आणखी चार दिवस ते तुम्हास भेटणार नाहींत. तोंपर्यंत तुमच्या जेवणा-चाणीची व्यवस्था करण्यास मी जमादारास सांगतों.” आतां राजेसाहेबांवर कलकत्याच्या वाटवर्चासाठीं अवलंबून राहणें शुद्ध वेडेपणाचें होतें. मी ताबडतोब माझे मित्र नीलकंठ-भटजी यांस पत्र लिहिलें. त्यांना माझा सर्व वृत्तान्त कळवून मला लवकर कलकत्यास जावयाचें आहे, व त्यासाठीं तीन रुपये तुमच्याजवळ नसतील तर दुसऱ्या कोणाकडून तरी उसने घेऊन पाठवा असें लिहिलें होतें. त्यांनीं पत्र पोंचल्यावर मनिआर्डरीनें पैसे पाठविले. त्यांनीं पाठविलेली मनिआर्डर मला गिद्धोरला आल्यावर, तिसऱ्या कीं चवथ्या दिवशीं मिळाली. तिचे पैसे वसूल करून मी ते तेथील पोस्टमास्तरजवळच ठेवले. हा गृहस्थ जातीचा कायस्थ असून फारच मनमिळाऊ होता. या दोन-तीन दिवसांत त्याची व माझी चांगली ओळख झाली होती.

आतां राजेसाहेबांवर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नव्हती. तथापि त्यांना भेटून जाणें मला योग्य वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं ते मृताशौचांतून मुक्त झाल्यामुळें महादेवाच्या दर्शनार्थ मंदिरांत आले होते तेथें त्यांची भेट झाली. पंडितजीनें, त्यांना एक संस्कृत भाषेंत पत्र लिहा, असें सांगितलें होतें, तें मी लिहून तयार ठेवलेंच होतें व राजेसाहेबांची भेट झाल्यावर तें त्यांच्या हातीं दिलें. संध्याकाळीं राजेसाहेबांकडून जमादारामार्फत एक रुपया मला विदागीदाखल मिळाला, तेव्हां रात्रीच्या गाडीनें कलकत्यास जाण्याचा बेत करून पोस्टमास्तरास भेटण्यासाठीं मी पोस्ट आफिसांत गेलों. पोस्टआफिस स्टेशनच्या रस्त्यावरच होतें. पोस्टमास्तराशीं कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करीत बसलों. तो म्हणाला, “बाई कशाला करतां ? गाडीला फार उशीर आहे. रस्ता सरळ आहे. कांहीं वेळ बसून स्वस्थपणें जा.” मी म्हणालों, “रस्ता जरी सरळ आहे, तरी मला तो अपरि-चित आहे, तेव्हा येथून दिवस असतांच निघावें हें बरें.” तथापि पोस्टमास्तराशीं गोष्टी करतां करतां सूर्य अस्तास गेला. मला जरा वाई झाली. त्यानें माझे तीन रुपये मला दिले. मला एक रुपयाची मोड पाहिजे होती, तीहि त्यानें मला दिली. पण मजपासून एक रुपया

वेण्यास तो विसरला, व बाईमुळें स्वया देण्यास मी पण विसरलों.

पोस्टमास्तर मला पोंचविण्यासाठी येत होता. परंतु मी त्याला येऊ दिलें नाहीं. त्याचा एक शिपाई तो पाठविणार होता, पण तोहि कोठें त्या वेळीं सांपडेना. मलाहि दुसऱ्या माणसाची गरज भासली नाहीं. रस्ता मोठा होता व त्या वेळीं रस्त्यांत स्टेशनावर जाणारे कोणी तरी भेटतील अशी माझी समजूत होती. पोस्टमास्तर म्हणाला, “तुम्ही सरळ जा. डाव्या किंवा उजव्या हातास वळू नका. म्हणजे झालें.” त्याच्या सांगण्याप्रमाणें समोरचा रस्ता धरला, परंतु पंधरा वीस मिनिटें चालत गेल्यावर रस्त्याला दोन फांटे फुटलेले आढळले. पोस्टमास्तरच्या म्हणण्याचा नीट अर्थ न समजल्यामुळे व तेथें कोणीहि मनुष्य न सांपडल्यामुळे मी डावा फाटा सोडून उजवा स्वीकारला. आठ वाजले, नऊ वाजले, तथापि स्टेशन कांहीं मिलेना. दोन-तीन मैलांवर असलेलें स्टेशन दोन-तीन तास चालून देखील मिळत नाहीं याचा मला मोठा अचंबा वाटला ! रस्त्यामध्ये दुतर्फा गवत फारच वाढलेलें. त्यांतून वाघासारखे हिंस फुट असण्याचा मला संभव वाटूं लागला. त्याहिपेक्षां या बुभुक्षित प्रदेशांत कांहीं लुटारू भेटून माझें सर्वस्व हरण करतील अशी मला बळकट शंका येऊं लागली. गाढ अंधकारांतून मी सपाठ्यानें चाललों होतो. रस्ता सखल उंच असल्यामुळे मला बऱ्याच ठेंचा लागल्या. पण मागें पाऊल न टाकतां वेगानें मी तसाच पुढें चालूं लागलों.

शेवटीं दुरून आगगाडीच्या सिमलाच्या दिव्यासारखा एक दिवा दिसला. सिमलाच्या दिव्यासारखा तो उंच खांबावर होता. पण तो हिरवा किंवा तांबडा नसून सफेत होता. स्टेशन जरी नसलें, तरी या दिव्याच्या आसपास लोकवस्ती असेल असें वाटून मला समाधान वाटलें. पण इतक्यांत बाजूच्या आडवाटेनें एक मनुष्य येऊन माझ्यापुढें उभा राहिला. अंधकारामुळे तो माझ्या अगदीं जवळ येईपर्यंत मला दिसला नाहीं; आणि त्याला पाहिल्याबरोबर चोरानें मला गांठलें याजबद्दल शंका राहिली नाहीं. तो म्हणाला, “महाराज, तुम्ही येवढ्या रात्री या रस्त्यानें कोणीकडे चाललां ?” मी म्हणलों, “मी कोठें जातो, याची चौकशी तुम्ही का करतां ?” त्यानें माझ्या बोलण्याचा रोख ओळखला, व तो म्हणाला, “महाराज, मी गरीब माणूस आहे. तथापि मी चोर नाहीं. येथें येवढ्या रात्री माणूस येण्याचा संभव नाहीं, म्हणून मी तुम्हांला प्रश्न केला.” त्याला मी तेथें कसा आलों हें वर्तमान सांगितलें. आम्ही दोघे बोलत बोलत त्या दिव्याजवळ पोचलों. तेव्हां तो म्हणाला, “झाझा आणि गिद्धोर या स्टेशनांच्या दरम्यान हें नवीन स्टेशन बनत आहे पण तें अद्यापि तयार झालें नाहीं. आजच स्टेशनमास्तर व एक दोन प्यून आले आहेत. आणखी चार-आठ दिवसांत या स्टेशनावर गाड्या उभ्या राहतील असें म्हणतात. आज रात्री येथेंच तुम्हास वस्तीस जागा मिळेल. मी तुम्हाला गांवांत नेलें असतें, पण गांव येथून लांब आहे; आणि माझ्याबरोबर येण्यासहि कदाचित् तुम्हाला संशय येईल.” स्टेशनाजवळ पोचल्यावर मी त्या माणसास एक पैसा देऊं लागलों. पण तो न घेता तो मला म्हणाला, “महाराज, आपला आशीर्वाद असू या. मी अत्यंत गरीब आहे. तथापि आपणापासून

द्रव्य वेण्याची माझी इच्छा नाहीं.” असें म्हणून त्यानें दोन्ही हात जोडून नम्रपणें मला नमस्कार केला व काळोखांत रेल्वेच्या बाजूच्या तारेवरून उडी टाकून तो कोठें दिसेनासा झाला !

शेवटीं कलकत्त्यास पोचलों

त्या स्टेशनांतील शिपायांनीं रात्री निजण्यास मला जागा दिली. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस उठून मी झाझा स्टेशनाचा रस्ता धरला. रेल्वेच्या बाजूनें व मी झाझापर्यंत चालत गेलों. गिद्धोरच्या पोस्टमास्तरचा एक रुपया चुकून मजजवळ आला याची मला खात्री झाली. पण तेथून कोणताच इलाज करतां येण्यासारखा नव्हता. झाझाकडून कलकत्त्यास जाणारी गाडी सकाळीं आठ-नवाच्या दरम्यान निघत असे. मी येथें तास दीड तास आगाऊच पोचलों. तोंड धुकून थोडा फराळ केला व गाडींत बसलों आणि संध्याकाळीं सात-आठाच्या दरम्यान हावरा स्टेशनावर पोचलों. येथून हुगळी नदीचा जहाजावर बांधलेला पूल उल्लंघून एकदांचा कलकत्ता शहरांत जाऊन पोचलों. पण महाबोधि समेचा पत्ता लागेना. एका गृहस्थानें ट्रामगाडींतून अमुक अमुक ठिकाणीं जावें असें सांगितलें. परंतु मी भलत्याच ठिकाणीं जाऊन पोचलों व तेथून पुनः ट्राममध्ये बसून धरमतल्ला स्टूटवर आलों. चौकशी अंती महाबोधि समेचें घर (क्रिको नं. २) सांपडलें.

याच दिवशीं मिस आल्बर्स या अमेरिकन बाईला महाबोधि समेतर्फें मेजवानी देण्यांत आली होती. मंडळी जेवून उठली व मी सभागृहांत पोचलों. त्या वेळीं बाबू अघोरीचंद्र चतर्जी नांवाचे एक गृहस्थ महाबोधि सभागृहांत रहात असत. कलकत्ता हायकोर्टांत ते क्लर्क होते. पण घर्नगालाची व त्यांची ओळख असल्यामुळे धर्मपालानें त्यांना तेथें राहण्यास परवानगी दिली होती. त्यांनीं माझें आदरातिथ्य चांगलें केलें. मला त्यांनीं आपल्या खोलीच्याच शेजारी दुसऱ्या एका खोलींत जागा दिली. मेजवानीला आणलेले कांहीं रसगुले शिल्लक होते. त्यांपैकीं अघोरीबाबूनें दोन-तीन मला दिले व कांहीं पुऱ्याहि दिल्या. रसगुल्याचा आकार अंड्यासारखा असतो व त्याचा वर्णहि पांढराच असतो. त्यामुळे मला शंका आली. पण अघोरीबाबूंनीं मला तो निवळ दुधाचा करितात अशी हमी दिली; आणि ते म्हणाले, “अमेरिकन बाईंच्या पंक्तीस आम्ही बसलों म्हणून तुम्हास कदाचित् शंका येईल. पण बाई स्वतः शाकाहारिणी आहे आणि या मेजवानींत आम्ही सर्वजण हिंदु बहिवाटीप्रमाणें केळीच्या पानावर जेवलों, हें येथें हीं पानें आहेत त्यावरून तुम्हांला दिसून येईलच.” बाबूंच्या आग्रहावरून त्यांनी दिलेले पदार्थ खाल्ले. नंतर त्यांनीं ‘इंडियन मीरर’चे माजी संपादक बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांची व माझी ओळख करून दिली. नरेंद्रबाबू मला म्हणाले, कीं, “तुम्हाला सीलोनास जावयाचें असल्यास तुम्ही सर्टिफिकेट दाखविळी पाहिजेत. एरवीं आम्ही तुम्हांला मदत करणार नाहीं.”

दुसऱ्या दिवशीं प्रथमतः एक स्वयाची पोस्टाचीं तिकिटें आणून तीं साध्या फांतून

गिद्धोरच्या पोस्टमास्तरास पाठविली, आणि नंतर सीलोनच्या प्रवासाच्या विचारास लागली. आबोरीबाबूंच्या म्हणण्याप्रमाणे तुतिकोरीनपर्यंत गाडीने जाऊन पुढे आगबोटीने जावे असा बेत ठरला. पण भाड्याचे पैसे कोठून आणावे? महाबोधि समेचा कारभार त्या वेळी चारुचंद्र बोस या बंगाली गृहस्थाकडे होता. त्यांच्या हाताखाली दुसरे एक किष्टो बाबू (गोंयाला जसा कृष्ण शब्दाचा कुष्ठ असा अपभ्रंश होतो, तसा तो बंगालांत किष्टो असा होतो) नांवाचे गृहस्थ होते. चारुबाबूने माझ्या सांगण्यावरून गयेच्या भिक्षूस पत्र लिहिले, की, “तुम्ही पाठविलेला मनुष्य येथे येऊन पोचला. पण पुढे त्याला सीलोनास पाठविण्याची व्यवस्था कशी करावी?” भिक्षूकडून उत्तर येईपर्यंत चारुबाबूने माझ्या जेवणाची सोय महाबोधि समेतर्फे केली. सभागृहांत पदो (हा पदम शब्दाचा अपभ्रंश) म्हणून एक नोकर होता. धर्मपाल जेव्हा कलकत्त्यास असे, तेव्हा त्याचा तो स्वयंपाक करी व इतर कामेही करी. पण धर्मापाल येथे नसला म्हणजे सभागृहाची झाडलोट व पत्रे पोस्टांत टाकावयाचीं वगैरे किरकोळ कामे त्याला कारावीं लागत. चारुबाबूने त्याजकडूनच माझ्या जेवणाची तजवीज करविली. या दिवशीं आबोरीबाबू आठ दिवसांची रजा घेऊन कांहीं कामानिमित्त आपल्या घरी गेले.

पांच-सहा दिवसांनी गयेच्या भिक्षूचे उत्तर आले. चारुबाबूस त्याने फार दोष लाविला होता. त्याचे म्हणणे असे होते, की, धर्मपालाकडून त्याचीच खर्ची त्याला वेळेवर पोचत नाही; त्याला दुसऱ्याचे कर्ज काढून खर्च भागवावा लागतो. मग एका विद्यार्थ्याला सीलोनला पाठविण्यास त्याजकडून मदत कशी व्हावी? याप्रमाणे उत्तर आल्यावर चारुबाबू म्हणाले, “गयेचा भिक्षू तुम्हांस मदत करू इच्छित नाही. येथे आमच्याजवळहि कांहीं जास्त फंड नाही. आम्ही तुम्हास तीन रुपये देऊ. येवढ्यावरच काय शक्य असेल ते करावे.” तीन रुपयांनी पुरीपर्यंत जाणे शक्य होतें. पुढे भिक्षेवर निर्वाह करीत मद्रासपर्यंत जावे व तेथील महाबोधि समेने मदत केल्यास आगगाडीने व न केल्यास पायवाटेने तुतिकोरीनपर्यंत प्रवास करावा; व आगबोटीपुरते पैसे कोठून तरी मिळवून सीलोनला जावे असा बेत ठरला. चारुबाबूलाही तो पसंत पडला; आणि त्याने मला मद्रासचे महाबोधि समेचे सेक्रेटरी एम्. सिंगाराबेळू यांस व धर्मपाल यांस अशीं दोन पत्रे दिलीं. माझा कोट वगैरे सामान मी पदो यास देऊन टाकले. फक्त एक लोटा, दोन धोतरे, दोन बंड्या, एक कांबळ व एक फेटा, एवढे सामान जवळ ठेवले. पुस्तके चारुबाबूंच्या स्वाधीन करून त्यांना सांगितले, की, मी सुखरूप सीलोनास पोचलों तर पुस्तके पोस्टांतून पाठवून द्या; नाही तर महाबोधि समेच्या वाचनालयांत तीं सामील करा. चारुबाबू सभागृहांत संध्याकाळी सहा ते आठ वाजेपर्यंत असत; नंतर ते आपल्या घरी जात. पुरीची गाडी सकाळी सात किंवा आठच्या दरम्यान निघत असल्यामुळे चारुबाबूंचा मी पूर्वदिवशींच निरोप घेतला. त्यांनी पदो यांस हावरा स्टेशनावर्यंत मला पोचवावयास जाण्यास फर्माविले.

हा सगळा बेत ठरून चारुबाबू आपल्या घरी गेल्यावर आबोरीबाबू गांवाहून परत आले. सीलोनला जाण्यासंबंधाने त्यांनी प्रश्न विचारल्यावर मी घडलेली सर्व हकीगत त्यांना

निवेदित केली. ती ऐकून ते म्हणाले, “या उन्हाळ्याच्या दिवसांत मद्रासपर्यंत पायी प्रवास करणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणा होय. चारुबाबूसारख्यांची या कामीं तुम्हांला अनुमति मिळाली याचे मला फार आश्चर्य वाटते. या कलकत्त्यासारख्या सघन शहरांत तुम्हाला मद्रासला जाण्यापुरते पैसे मिळू नयेत ही मोठ्या लज्जेची गोष्ट आहे!” त्या वेळी नरेंद्रनाथ सेन सभागृहांत मिस आल्बर्ट बाईबरोबर गोष्टी करीत बसले होते. आबोरीबाबूंनी त्यांना माझी सर्व हकीगत सांगितली. कलकत्त्याहून मद्रासला जाण्यास सरासरी दहा रुपये लागतात, अशी आबोरीबाबूंनी समजूत होती. नरेंद्रनाथ बाबूंनी जेव्हा त्यांना मद्रासला जाण्यास किती खर्च येतो असे विचारले, तेव्हा ते म्हणाले, “सरासरी दहा रुपये खर्च येतो. पैकीं तीन रुपये महाबोधि समेकडून त्याला मिळाले आहेत. आतां अवघे सात रुपये पाहिजे आहेत.” नरेंद्रबाबू म्हणाले, “एवढेच असेल तर सात रुपये मी देतो. मात्र स्टेशनावर जाऊन तुम्ही स्वतः तिकीट काढून त्याला गाडीत बसविण्याची हमी घेतली पाहिजे.” आबोरीबाबू म्हणाले, “उद्यां मी स्टेशनावर जाऊन मद्रासचे भाडे काय याची नीट चौकशी करून येतो, व मग आपणास काय ते नक्की कळवितो.”

दुसऱ्या दिवशीं आफिसांतून येतांना आबोरीबाबूंनी सर्व माहिती आणली. मद्रासचे भाडे तेरा रुपये आणि काही आणे होतें, व थेट कोलंबोचे भाडे बावीस रुपयांत कांहीं आणे कमी होतें. तेव्हां आबोरीबाबू मला म्हणाले, “नरेंद्रबाबूंनी जरी सात रुपये दिले, तरी मद्रासला जाण्यास आणखी तीन-चार रुपये पाहिजेतच. त्याच्यापेक्षां येथल्या येथे पंचवीस रुपये गोळा केले असतां तुम्हाला एकदम कोलंबोस जातां येईल. दुसरे कांहीं श्रीमंत लोक महाबोधि समेचे मेबर आहेत, त्यांस विचारून पाहूं. त्यांनी जर मदत केली नाही, तर मी तुम्हास ओळखीच्या कांहीं गृहस्थांकडे नेईन. ते तुम्हांस खात्रीने मदत करतील. पुनः मद्रासेस थाचनेचा प्रसंग न येतां तुम्ही कोलंबोस जावें हें उत्तम.” नंतर आबोरीबाबूंनी स्वतःच्या सहीने एक इंग्रजी विनंतिपत्र काढले. त्यांत त्यांनी मला कोलंबोस जाण्यास एकंदर खर्च २५ रुपये पाहिजे आहे, अशा अर्थाचा मजकूर लिहिला होता. विनंतिपत्राच्या खाली महाबोधि समेकडून तीन रुपये मिळाल्याचा निर्देश केला होता; व नरेंद्रनाथ सेन यांचा सात रुपयांचा आंकडा घातला होता. मी ते विनंतिपत्र घेऊन डॉ. अमृतलाल सरकार यांजपाशीं गेलों. त्यांनीं दोन रुपयांचा आंकडा घालून दोन रुपये तेव्हांच देऊन टाकले. दुसरे दोघे सिंहली व्यापारी महाबोधि सभागृहांत रहात असत त्यांनी एक सभा दिला. नीलकमल मुकरजी हे गृहस्थ महाबोधि समेचे ट्रेंझरर होते. त्यांच्या घरी मी पदो याचबरोबर गेलों. त्यांनीं एकदम १२ रुपयांचा आंकडा घातला. पण रुपये मजपाशीं न देतां दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं आपल्या कारकुनाबरोबर महाबोधि समेत पाठविले. त्यामुळे कलकत्त्याहून निघण्यास मला एक दिवस उशीर झाला.

सीलोनास प्रस्थान

आबोरीबाबूंनीं पंचवीस रुपयांची वर्णी गोळा झाल्यावर माझ्या पायेयासाठी एक

बिस्किटांचा डबा आणला. महानोधि सभेच्या पुस्तकालयांत ठेवलेलीं माझीं पुस्तकें व तो डबा एकत्र बांधून मी एक गांठोडें तयार केलें. चारुबाबूंकडून एक धर्मपालाला, व दुसरे मद्रासचे एम्. सिंगारावेळू यांना अशीं दोन पत्रें घेतलीं. मद्रासेस उतरण्याचा वेत नक्की ठरला नव्हता तथापि बरोबर पत्र असलेलें बरें, अशा अर्थानें चारुबाबूंचें पूर्वी दिलेंलें पत्र परत करून नवीन पत्र घेतलें. यांत पैशाची गोष्ट नव्हती. जरूर पडल्यास मार्गांतील अडचणीसंबंधानें माहिती वगैरे पुरवून मला मदत करावी, असें लिहिलें होतें. याशिवाय अघोरीबाबूंनीं धर्मपालास आणवी एक पत्र दिलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १५ मार्च १९०२ रोजीं अघोरीबाबूंबरोबर हावरा स्टेशनावर आलों. अघोरीबाबूंनीं एकदम कोलंबोचें तिकीट काढून दिलें, व मला गाडींत बसवून ते माघारे गेले.

रविवार ता. १६ मार्च १९०२ रोजीं अकरा-बाराच्या दरम्यान मी मद्रासला पोचलों. येथें पोचण्यापूर्वीच, तुतिकोरीन येथें कलकत्त्याहून आलेल्या मंडळींस क्वारंटाईनमध्ये ठेवतात, अशी बातमी गाडींत एका गृहस्थाकडून समजली. माझ्याजवळ सारा दीड रुपया होता. दहा दिवस क्वारंटाईनमध्ये पडलों, तर भुक्तेनें मरण्याची पाळी थावयाची. तेव्हां मी असा विचार केला, की, मद्रासेसहून थेट पुढें न जातां येथें एक दिवस सुककाम कावा, व एम्. सिंगारावेळू यांची भेट घेऊन क्वारंटाईनमधून पार पडण्याचा कांहीं उपाय असल्यास पहावा. त्याप्रमाणें मी मद्रासला उतरलों, व मोठ्या कष्टानें सिंगारावेळूचें घर शोधून काढलें. त्यांनीं पत्र वाचून माझें आदरातिथ्य चांगलें केलें. स्नान वगैरे करून त्यांच्या घरी मी भोजन केलें. परंतु आमचा सर्व व्यवहार खुणेनें चालला होता. मला इंग्रजी येत नव्हतें, व सिंगारावेळूंना हिंदी भाषा अवगत नव्हती. माझें जेवण झाल्यावर कांहीं वेळानें, त्यांचा भाऊ कामानिमित्त बाहेर गेला होता, तो घरी आला. त्याला हिंदी बोलतां येत असे. त्यानें सिंगारावेळूस माझें काय म्हणणें होतें तें कळवलें. एक तर मला क्वारंटाईनमध्ये पडल्यावांचून सीलोनला जावयास पाहिजे होतें; किंवा क्वारंटाईनमध्ये राहण्याची पाळी आली तर तितक्या दिवसांचा जेवणखर्च पाहिजे होता. तुतिकोरीन येथें सुदलियार आडनांवाचे एक सिंगारावेळूचे मित्र त्या वेळीं हेल्थ आफिसर होते. त्यांना सिंगारावेळूनें मला क्वारंटाईनमधून लवकर सुक्त करण्यासाठीं एक पत्र दिलें; व आपल्या भावाकडून मला त्यांनीं असें सांगितलें, कीं यदाकदाचित् क्वारंटाईनमध्ये राहण्याचा प्रसंग आला, तर तुतिकोरीनहून तार करावी म्हणजे माझ्या जेवणाच्या खर्चा-पुरते पैसे पाठवून देण्यांत येतील.

संध्याकाळीं पांच-सहाच्या दरम्यान तुतिकोरीन मेल निघत असे. पण माझें तिकीट पसेंजरचें होतें. तथापि दूरचा प्रवास मेलनें देखील करतां येतो असा एक कायदा असल्याची सिंगारावेळूंच्या भावास माहिती होती. तो मला म्हणाला, “तुम्हांला मेल फार सोयवार आहे. आम्ही आतांच्या आतां स्टेशनावर जाऊन चौकशी करूं, व तुम्हांस मेलनें जातां आलें, तर तुम्ही आजच्याच गाडीनें जा.” आम्ही दोघे एक टांगा करून चार वाजण्याच्या सुमारास स्टेशनावर गेलों. मेलला फार उशीर होता. सिंगारावेळूंच्या

भावानें परिश्रमांतर्ती असा शोध लावला, कीं, कलकत्त्याहून एकदम कोलंबोचें तिकीट काढलें असतां वाटेत त्या ट्रेननें प्रवास करतां येतो. त्याप्रमाणें मला त्यांनीं मेल गाडींत बसवून त्यांच्या ओळखीच्या एका गृहस्थाला माझी काळजी घेण्यासंबंधानें सांगून माझा निरोप घेतला; व मीं त्याचे फार आभार मानले.

गाडी शंभर सव्वादें मेल गेली नसेल इतक्यांत माझ्यामागे तिकीट कलेक्टरांचा तगादा लागला. एखाद्या तिकीट कलेक्टरानें यावें, माझें तिकीट पहावें, व मला खाली उतरावयास सांगावें; नंतर मला तामिळ भाषेंत किंवा इंग्रजी भाषेंत कांहीं प्रश्न विचारावे; आणि मला या दोन्ही भाषा ग्रीक किंवा ल्याटिन भाषांइतक्याच अवगत आहेत असें समजून आल्या-वर गाडी सुरू होण्याच्या सुमारास ‘पो पो पो’ (पो म्हणजे तामिळ भाषेंत जा. पण हा अर्थ त्या वेळीं मला ठाऊक नव्हता.) म्हणत सुटावें. परंतु या पोपोचा अर्थ काय हें न कळल्यामुळें पहिल्यापहिल्यानें आश्चर्यमुदनें मी इकडेतिकडे बघत उभा राही ! एका ठिकाणीं तर स्टेशनमास्तरानें कीं त्याच्या असिस्टंटनें पो पो करीत मला स्वतः गाडीच्या डब्याशीं आणून दार उघडून आंत ढकललें, व दार बंद केलें. इतक्यांत गाडी सुरू झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जें माझ्या हातून तिकीट गेलें, तें मला तुतिकोरीनला उतरल्यावर मिळालें. तेथील तिकीट कलेक्टर मजपाशीं दोन अडीच रुपये जास्त मागूं लागला. पण मला त्याची भाषा समजेना, व त्याला माझी समजेना. शेवटीं तेथें एक तंजावरकडील देशस्थ ब्राह्मण भेटला. त्याला साधारण मराठी बोलता येत होतें. मीं त्याला इत्थंभूत वर्तमान सांगितलें. मद्रासेस खुद्द स्टेशनमास्तराची या गाडींत बसण्यास मला परवानगी मिळाली असतां आतां मजकडून जास्त पैसे घण्यांत येतात हें कसे ? असा मीं त्याला प्रश्न केला. त्यानें रत्नेचे नियम दाखवून तिकीट कलेक्टरची समजूत घातली; व तो म्हणाला, “या लोकांना रत्नेचे नियमदेखील माहीत नाहीत. मी येथें नसतो, तर तुम्हास विनाकारण त्रास झाला असता !” माझी एकदाची स्टेशनांतून मुक्तता झाली. परंतु बाहेर निघाल्या-बरोबर मला हेल्थ ऑफिसर डॉ. सुदलियार यांनीं गांठलें. त्यांनीं मी तुतिकोरीन येथें कोणत्या ठिकाणीं राहणार इत्यादि चौकशी केली. पण कोठें राहणार हें मलाच माहीत नव्हतें. तेव्हां मीं त्यांना सिंगारावेळूचें पत्र दिलें. त्यावरून माझा सर्व वृत्तान्त त्यांना समजला असावा. त्यांनीं आपल्या कारकुनाबरोबर मला एका खाणावळींत पाठविलें; व ‘साधल्यास उद्यांच तुमची येथून खानगी करूं’, असें आपल्या कारकुनाकडून (याला हिंदी भाषा येत होती.) मला सांगितलें.

डॉ. सुदलियार यांची नेमणूक मद्रास सरकारकडून होती. परंतु सीलोनला जाण्याचा पास देणें त्यांच्या हातीं नव्हतें. सीलोन गव्हर्नमेंटच्या मार्फत एक युरेजियन डॉक्टर तुतिकोरीन येथें ठेवण्यांत आला होता, व तो डॉ. सुदलियार यांनीं परवानगी दिल्यावर तपा-सून सीलोनला जाण्यास पास देत असे. दुसऱ्या दिवशीं मी डॉ. सुदलियारच्या कारकुनास भेटून पासाची गोष्ट विचारली. परंतु तो मजकडून आठ आणे वत्तीस मागूं लागला. मी

एक आणादेखील देण्यास कबूल नव्हतों. अर्थात् तो दिवस तुतिकोरीन येथेंच काढावा लागला. दुसऱ्या दिवशीं पुनः डॉ. सुदलियार यांना भेटली. मला पाहिल्याबरोबर त्यांना मोठा अचंबा वाटला. इंग्रजीत ते काय बोलले हें मला समजलें नाहीं. त्यांचा कारकून आठ आणे मागतों; व ते दिल्याशिवाय तो मला जाऊं देत नाहीं असें मीं त्यांना हिंदी भाषेंत सांगितलें. शिवाय 'एट आनाज' हे शब्द कसेबसे इंग्रजीत उच्चारले. त्यांना माझ्या म्हणण्याचा मथितार्थ समजला, तेव्हां त्यांनीं दुसऱ्या एका कारकुनास माझी व्यवस्था करण्यास सांगितलें. परंतु त्या दिवशीं पास मिळणें शक्य नव्हतें. शेवटीं ता. २० मार्च १९०२ रोजीं मला पास मिळाला; व त्याच दिवशीं संध्याकाळीं कोलंबोस जाण्यास निघालों. आगबोटीत तामिळ कुलीची फारच गर्दी झाली होती. पण तुफान नसल्यामुळे व रात्री उपाशीच राहिल्यामुळे मला फार त्रास झाला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजण्याच्या सुमारास मचव्यांतून आम्हा उतारू लोकांस कोलंबो बंदरावर उतरविण्यांत आलें.

धर्मपाल शेवटीं भेटले

धर्मपालास दिलेल्या पत्रावरील पत्ता दाखवीत पुष्कळ गळ्या फिराई, एकदोनदां ट्राम गाडीत बसलों, व एकदाचा धर्मपालाच्या त्रिंहाडाचा थांग लावला. त्या वेळीं धर्मपाल आपल्या वडिलांच्या घरी राहत नसे. वडिलांच्या दुकानाशेजारीं एका खोलीत राहत असे. कणळशूळाच्या वेदनेनें तो आजारी होता. त्याची भेट घेऊन मी चारुबाबूचें व अघोरी-बाबूचें अशीं दोन्ही पत्रें त्याला दिलीं, व सीलोनला येण्याचें कारण काय हें हिंदी भाषेंत थोडक्यांत सांगितलें. परंतु भाषणापेक्षां पत्रांतील मजकुरावरूनच माझ्या येण्याच्या कारणाचा त्याला विशेष बोध झाला असावा. त्यानें खुणेनेंच मला खान वगैरे करण्यास सांगितलें. त्याच्या नोकगशींहि सर्व व्यवहार खुणेनेंच चालला होता.

धर्मपालाच्या नोकरांनें माझ्यासाठीं एक पाव व एक नुक्ताच उघडलेला विलायती लोण्याचा डबा टेबलावर ठेवला. दुपारचे दोन वाजून गेले असल्यामुळे या वेळीं दुसरें कांहीं मिळणें शक्य नव्हतें. पावांची मला ओळख होती; परंतु लोण्याचा डबा व त्यांतील पिवळ्या रंगाचें लोणी यापूर्वीं माझ्या पाहण्यांत आलें नव्हतें. मला वाटलें, ही एक प्रकारची विलायती मिठाई असावी. मीं सरासरी अर्धा डबा संपविला. धर्मपालाच्या नोकरास माझ्या अडाणीपणाचा चमत्कार वाटला असल्यास नवल नाहीं. तथापि त्यानें माझा कोणत्याहि रीतीनें अनादर केला नाहीं. परंतु संध्याकाळीं पुनः पाव ठेवतांना त्याबरोबर एका काचेच्या सुंदर भांड्यांत थोडें लोणी घालून तें मजपुढें केलें. तेव्हां माझें अज्ञान माझ्या लक्षांत आलें. हा मिठाईसारखा लाण्याचा पदार्थ नसून याचा उपयोग तुपाप्रमाणें होत असावा असें मीं अनुमान केलें व धर्मपालाच्या नोकरास पावावर त्या पदार्थाचा प्रयोग कसा करतात तें खुणेनें विचारलें. त्यानें तें चहाचे दोन चमचे लोणी पावांच्या सर्व तुकड्यांस सुरीनें लावून दाखविलें. तेव्हांपासून पाव आणि लोणी याचें प्रमाण काय असावें याची मला नीट माहिती झाली.

१२.

विद्योदय विद्यालय

इ. सन १५०५ मध्ये जेव्हां फ्रांसिस्क दी आल्मेद हा पोर्तुगीज सरदार सिंहल-द्वीपाच्या किनाऱ्यावर उतरला, तेव्हां त्या द्वीपाची राजसत्ता सात निरनिराळ्या राजांमध्ये वांटली गेली होती. १५१७ मध्ये गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलनें कोट्टा येथील राजाच्या परवानगीनें कोलंबो येथें एक किल्ला बांधला. त्या वेळेपासून पोर्तुगीजांनी हळूहळू एक एक पाऊल पुढें टाकून पंचवीस-तीस वर्षांत समुद्रकिनाऱ्याचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणिला. पोर्तुगीज लोक सुसलमानांप्रमाणेंच धर्मवेडे होते हें सर्वविश्रुत आहे. त्यांनीं आपली राजसत्ता कायम करण्याची खटपट न करतां रोमन क्याथोलिक धर्माचा सामोपचारानें आणि जबरदस्तीनें आपल्या ताब्यांतील मुलखांत प्रसार करण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला. सीलोनांतील आपल्या अंमलाखालच्या प्रदेशांत त्यांनीं असा एक कायदा केला होता, कीं, ज्यांचीं लग्नें क्याथोलिक धर्माप्रमाणें झालीं नसतील त्यांच्या संततीस त्यांचे कायदेशीर वारस समजण्यांत येणार नाहीं. सिंहली बौद्धांमध्ये जातिभेदाचें बंड हिंदु लोकांइतकें माजलें नसल्यामुळे या कायद्याचा परिणाम असा झाला, कीं, कित्येक गृहस्थ जरी बौद्ध धर्माला मानीत असत, तरी आपल्या संततीला वारसाचे हक्क मिळावे या उद्देशानें रोमन क्याथोलिक पाद्रीकडून ते आपला लग्नविधि करवीत, व आपलीं लग्नें चर्चच्या वहीत नोंदवीत. याप्रमाणें आसपासच्या प्रदेशांत जरी रोमन क्याथोलिक पंथाचीं पाळेमुळे खोड गेलीं नाहींत, तरी कोलंबोसारख्या पोर्तुगीज वस्तीच्या ठिकाणीं बौद्ध भिक्षूंचें दर्शन दुर्लभ होऊन गेलें.

पोर्तुगीजांच्या कारकीर्दीत सीलोनांत रोमन क्याथोलिक पंथाचा प्रसार करण्याचा सेंट फ्रांसिस्क झेवियरच्या मामोमग ज्यांनीं जिवापाड मेहनत केली ते फादर जुजे वास, १९ हे,

१९ यांचे संपूर्ण नाव जोझेफ कायतान व्हाज असून, त्यांचा जन्म १६५१ मध्ये धर्मानंदांच्या गावीच झाला होता. २१ व्या वर्षीं आपले शिक्षण संपवून ते पाद्री झाले. काही काळ भारतात धर्मप्रसाराचे काम केल्यावर ते सीलोनास गेले. तेथे त्यांनीं तेवीस वर्षे धर्मप्रसाराचे कार्य फार उत्तम रीत्या केल्यामुळे, त्यांचा 'दुसरा झेवियर' असा गौरवाने उल्लेख केलेला त्या वेळच्या लिखाणातून आढळून येतो. त्यांनीं सीलोनमधील औषधोपयोगी वनस्पतींवर सिंहली भाषेंत एक ग्रंथ लिहिला होता, अशी माहिती मिळते. ते सीलोनमध्येच वारले.

मी ज्या गांवीं जन्मलो त्याच गांवीं जन्मले होते. गोव्यांत रोमन क्याथोलिक पंथाचा उत्तम अभ्यास करून धर्म-प्रसारार्थ ते सीलोनला गेले. परंतु ज्या धर्माचा उच्छेद करण्यासाठी त्यांनी इतकी मेहनत केली, भयंकर संकटं सोसली, त्याच धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी विसाव्या शतकाच्या आरंभी आपल्या गांवचा एक तरुण होतकरू अतोनात क्लेश सहन करून सीलोनला जाईल, हे त्या वेळी त्यांच्या स्वप्नी तरी आले असेल काय ? काल-चक्राची गति विलक्षण आहे सेंट झेवियर आणि फादर जुजे वास यांसारख्या थोर पुरुषांनी ज्या धर्माचा उच्छेद मांडला होता, त्याला अनुसरणारे भाविक लोक खुद्द युरोप खंडांत निपजू लागले आहेत; आणि ज्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी वरील साधु पुरुषांनी जिवापाड मेहनत केली, त्याचा इटलीसारख्या मायदेशांतच लोप होत चालला आहे ! आजला फ्रान्स आणि पोर्तुगाल या देशांत रोमन क्याथोलिक पंथाला किती महत्त्व राहिले आहे, हे सांगण्याची तरी येथे गरज नाही !

इ. स. १६५८ या वर्षी पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांतील सिंहलद्वीपातील सर्व मुद्दूच डच लोकांच्या ताब्यांत गेला. पोर्तुगीजांमारखे डच धर्मवेडे नव्हते. क्वांडी येथील सिंहली राजाशी आणि इतर सरदारांशी तह करून आपला व्यापार वाढविण्याच्या ते खटपटस लागले. त्यांच्या हातून कोणत्याहि ख्रिस्ती धर्मपंथाला उत्तेजन मिळाले नाही. तथापि कोलंबोमारख्या ठिकाणी रोमन क्याथोलिकांचे वर्चस्व कायम राहिले. इ. स. १७९५ या वर्षी डचांचा आणि इंग्रजांचा युरोपमध्ये बेबनाव झाला. त्याचा परिणाम असा झाला, की, इंग्रजांनी डचांच्या सिंहली मुलगावर स्वारी करून तो सर्व इ. स. १७९६ साली काबीज केला. पुढे क्वांडी येथे श्रीविक्रमराजसिंह राजांचे आणि इंग्रजांचे वांकडे आले. १८०३ साली इंग्रजांनी क्वांडीवर स्वारी केली; परंतु डोंगराळ प्रदेशांतून चाल करून जावे लागल्यामुळे त्यांच्या सैन्याचे अतोनात नुकसान झाले, व या स्वारीत त्यांना जय मिळाला नाही. सन १८१५ साली एका प्रधानाचे आणि विक्रमराजसिंहाचे भांडण झाले. त्याला कांही कामानिमित्त दुसरीकडे पाठवून राजाने त्याच्या बायकोला आणि मुलांला ठार मारले. विक्रमराजसिंह हा आमच्या शेवटच्या बाजीरावासारखाच मूर्ख आणि क्रूर होता. तथापि त्याला राज्यपदावर अभिषिक्त केल्यामुळे लोकांनी त्याची अनेक दुष्टकर्मे सहन केली. परंतु त्याच्या या शेवटच्या कृत्याचा त्याच्या सरदारांना फार राग आला. त्यांनी त्या प्रधानामार्फत इंग्रजांशी गुप्त तह केला, व १८१५ साली त्यांना क्वांडीस बोलावून नेऊन आपल्या निर्दय राजाला पकडून त्याच्या हवाली केले. इंग्रजांनी विक्रमराजसिंहाला मद्रास इलाख्यांत कोठेसे नेऊन ठेविले; व त्याचा मुद्दूच आपल्या राज्यास जोडिला.

याप्रमाणे अनाथासे सर्व सिंहलद्वीपाचा राजसत्ता इंग्रजांना लाभली व दोन हजार वर्षांपासून चालत आलेली, सिंहलराजपरंपरा नष्ट झाली ! त्यांतल्या त्यांत एक समाधानाची गोष्ट घडून आली. इ. स. १८१५ सालच्या मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस विक्रमराजसिंहाच्या सरदारांबरोबर इंग्रज सरकाराने जो तह केला, त्यांत बौद्ध धर्माला इंग्रजी अंमलदारांपासून कोणत्याहि प्रकारे धक्का पोचता कामा नये, असे एक कलम होते, व

ते व्यापारी स्वभावामुळे इंग्रजांना सहज पाळता आले. त्यांनी बौद्ध विहारांना पूर्वीच्या राजांनी दिलेली इनामें कायम केली; व उत्सवादिकांत व्यत्यय येऊं दिला नाही. पण बौद्ध धर्म नास्तिक असून तो कुचकामाचा आहे ही कल्पना बहुतेक ब्रिटिश अंमलदारांच्या डोक्यांत कायम राहिल्यामुळे बौद्ध धर्माचे ज्ञान सपादण्याची इच्छा कोणत्याहि झाला नाही.

जार्ज टर्नरसारख्या शोधक इंग्रजी पंडितांनी आपल्या लोकांचे बौद्ध धर्माविषयी अज्ञान फार वेळ टिकू दिले नाही. सिंहलद्वीपाची सर्व राजसत्ता इंग्रजी सरकारच्या ताब्यांत आल्यापासून पन्नास वर्षांच्या आतच पालि भाषेतील बऱ्याच ग्रंथांची इंग्रजी भाषेत भाषांतरे झाली; व त्यामुळे बौद्ध धर्म निवळ टाकाऊ आहे ही कल्पना नष्टप्राय होत चालली. गौतम बुद्धाच्या उपदेशांत पुष्कळच ग्राह्यांश आहे अशी त्या काळच्या कित्येक उदार ब्रिटिश अंमलदारांची समजूत होऊन त्यांनी बौद्ध ग्रंथांच्या अभ्यासाला यथाशक्ति उत्तेजन दिले. सर मथुकुमार स्वामी, जेम्स दा. आल्विम, रेवरंड गोजे इत्यादि पंडितांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत इंग्रजी भाषेच्या द्वारे बौद्ध धर्माची भाषांतररूपाने जी पुष्कळशी माहिती प्रसिद्ध केली, ती सीलोनंतील ब्रिटिश मुत्सद्द्यांच्या उदार धोरणाचेच फळ समजले पाहिजे.

सुमंगलाचार्यांचा विहार

या सर्व गोष्टींचा खुद्द बौद्ध लोकांवर फार चांगला परिणाम झाला. कोलंबोमारख्या ठिकाणी आपण बौद्ध आहो असे म्हणण्यास कोणा धजत नसे; तेथेच आतां बौद्ध विहार स्थापन होऊं लागले. फेर्नाद, सिल्वा इत्यादि पोर्तुगीज नावे जरी कायम होती, तरी पुष्कळ सुशिक्षित व वजनदार लोक आपण बौद्ध आहोत हे उघडपणे कबूल करण्यास इगमणेना-तसे झाले. कोलंबोमध्ये जे नवीन विहार स्थापन झाले त्या सर्वांत मालिगाकंद येथे श्री-सुमंगलाचार्यांनी स्थापन केलेला विहार श्रेष्ठ होय. यालाच सध्यां विद्योदय विद्यालय असे म्हणतात. इतर विहारांप्रमाणे केवळ बुद्धाच्या मूर्तीची आणि बुद्ध ज्या वृक्षाखाली बसला होता त्याच्या बीजापासून झालेल्या पिंपळाच्या झाडांची पूजा करण्यासाठी व गृहस्थांना आशीर्वाद देण्यासाठी विद्योदय विद्यालयाची स्थापना झाली नव्हती. येथे भिक्षुना आणि गृहस्थांना पालि आणि संस्कृत भाषेचे शिक्षण देण्यांत येत आहे, व त्यामुळे सिंहलद्वीपातील अत्यंत आळशी झालेल्या भिक्षुवर्गांत धर्मज्ञानाचा अस्पावकाशांतच चांगला प्रसार झाला आहे.

विद्योदय विद्यालयाचे संस्थापक श्रीसुमंगलाचार्य हे गाल्ले शहराजवळ ढिक्कडुवे या गांवीं जन्मले. सर्व भावंडांत ते अशक्त असल्यामुळे त्यांच्या पात्रकांनी त्यांना संसारास निरुपयोगी ठरवून लहानपणीच बौद्ध विहारांत नेऊन श्रामणेराची दीक्षा दिली. त्या काळी ज्या मुत्सवंधाने विशेष आशा वाटत नसे त्याला त्याची आईबापे विहारांत एखाद्या भिक्षूच्या स्वाधीन करीत. त्याने तेथे भिक्षुभावाने आजन्म राहून विहाराच्या उत्पन्नावर खुशाल पोट भरावे, असा परिपाठ असे. श्रीसुमंगल या नियमाला अपवाद होत. शरीरप्रकृति

नाजूक असतां, व आपल्या विहारांत कोणी विद्वान् भिक्षु नसतां, त्यांनीं स्वतःच्या हिमती-वर पाळि आणि संस्कृत भाषांचा अभ्यास केला. हिंदुस्तानांतून कोणी विद्वान् ब्राह्मण आला आहे, असें वर्तमान त्यांना समजल्याबरोबर त्याची गांठ घेऊन मोठ्या आर्जवानें त्याजपाशीं असलेली विद्या ग्रहण करावी, असा त्यांनीं क्रम चालविला. विनयादि पालि-ग्रंथांचें त्यांनीं स्वतः अध्ययन केलें. हे ग्रंथ त्यांना इतके उत्तम येत असत, कीं, वाटेल तो प्रश्न विचारला, तरी त्याचें उत्तर देण्यास ते तयार असत. एकदां मी त्यांच्याजवळ असतांना त्यांचे एक प्रमुख शिष्य व विद्योदय कॉलेजांतील आचार्य तेथें येऊन त्यांनीं त्यांना विनयासंबंधानें एक त्रिकट प्रश्न विचारला. त्यांनीं त्या प्रश्नाचें तेव्हांच उत्तर दिलें, व जवळच एका टेबलावर पडलेल्या भल्या मोठ्या ताडपत्री पुस्तकाकडे हात करून ते म्हणाले, “या पुस्तकाचीं अमक्या अक्षरापर्यंत (ताडपत्र-पुस्तकावर एक दोन असे आंकडे न लिहितां क, का, कि, की अशा बारावडीच्या सर्व अक्षरांनीं त्याचां गणना करण्याची वहिवाट आहे.) पानें चाळा.” त्यांच्या शिष्यानें तेवढीं पानें चाळल्यावर ते म्हणाले, “सुमारें अमक्या ओळीमध्ये मी सांगतो या प्रश्नाचा खुलासा केला आहे.” त्यांचा हा विनयग्रंथाचा परिचय पाहून मी चकित होऊन गेलों !

विद्योदय विद्यालयाच्या स्थापनेनंतर थोडक्याच वर्षांनीं कर्नल ऑल्काट व मॅडम ब्राह्महाटस्की आपल्या थियासोफीच्या प्रसारासाठीं सीलोनला आली. तेथें कर्नल ऑल्काट यांनीं प्रसिद्धपणें श्रीसुमंगलाचार्यांकडून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली, व ते सिंहली बौद्धांच्या उन्नतीसाठीं अविश्रांत मेहनत करूं लागले. सध्या ज्या शेंकडों प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा बौद्ध लोकांनीं चालविल्या आहेत त्या कर्नल ऑल्काट यांच्याच श्रमाचें फळ होय. कर्नल ऑल्काट सीलोनहून मद्रासेस येऊन त्यांनीं तेथेंच आपलें मुख्य ठाणें केलें. सन १८९१ सालीं त्यांच्या सांगण्यावरून दोन क्यारोलीस या नांवाच्या प्रसिद्ध सिंहली व्यापाऱ्याचे चिरंजीव श्री. धर्मपाल हे हिंदुस्तानांत आले, व बुद्धगयेच्या बौद्ध मंदिराची अत्यंत शोचनीय स्थिति पाहून त्यांच्या सुधारणेसाठीं त्यांनीं एक सभा स्थापन केली. कलकत्त्याला ज्या सभेनें मला आश्रय दिला तीच ही महाबोधि सभा होय. या सभेचे अध्यक्ष श्रीसुमंगलाचार्य होते; व श्री. धर्मपाल जनरल सेक्रेटरी होते. महाबोधि सभेनें काय कामगिरी बजावली, व सभेच्या कार्याचा हिंदु लोकांवर काय परिणाम झाला, याचा विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. आमच्या वाचकांना विद्योदय विद्यालयाची आणि त्याच्या संस्थापकांची वर दिलेली माहिती सध्या पुरे आहे. मी आतां मुख्य विषयाकडे वळतो.

धर्मपाल कपाळझूळाच्या वेदनेनें आजारी होते, हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तेव्हां मजबरोबर विद्योदय विद्यालयांत येणें त्यांना शक्य नव्हतें. त्यांनीं अनवरत नांवाच्या तरुण मनुष्याबरोबर त्या दिवशीं संध्याकाळीं मला श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटण्यास पाठविलें. अनवरत यानें कलकत्त्याहून धर्मपाल यांस आलेलीं माझ्यासंबंधाचीं दोन शिफारसपत्रें आचार्यांना वाचून दाखविलीं. नंतर आचार्यांनीं मला संस्कृत भाषेंत कांहीं प्रश्न विचारले. मजकडून मिळालेल्या उत्तरांनीं त्यांचें समाधान झालें असावें. त्यांनीं आपल्या विहारांत

येऊन राहिल्यास जेवणाखाणाची सर्व सोय आपण करूं, असें आश्वासन दिलें. दुसऱ्या दिवशीं मी विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेलों. तेथें बौद्धमंदिराच्या मागच्या बाजूस एक खोली होती, ती दुरुस्त करून मला राहण्यासाठीं देण्यांत आली.

त्या दिवशीं आमच्या आचार्यांच्या परिवेणाच्या (राहण्याची जागा) मागल्या पडवीत मला एका चिनीमातीच्या बशीतून जेवण देण्यांत आलें. मातीच्या बशीत जेवण्याचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें त्या जेवणाकडे पाहिल्याबरोबर माझ्या अंगावर शहारे उभे राहिले. त्या वेळीं बुद्धानें राजगृह नगरींत पहिल्याच दिवशीं नानाविध भिक्षेन ग्रहण करते वेळीं जो आपल्या मनाला बोध केला त्याची मला आठवण झाली. मी माझ्या मनाशीं म्हणालों, “राजकुलांत उत्पन्न झालेल्या सिद्धार्थ कुमाराला महाराजांभारांचें अन्न ग्रहण करतवेळीं आपल्या मनाचें दमन करणें शक्य झालें, आणि त्याच्याच धर्म-मार्गाचा अभ्यास करण्यासाठीं मी येथें आलों असतां माझ्या आश्रवदात्यांनीं दिलेल्या अन्नाचा मला वीट यावा हें ठीक नाही.” मोठें आत्मसंयमन करून मी तें अन्न खाल्लें. दिवसेंदिवस असलें अन्न खाणें माझ्या अंगवळणीं पडलें व माझ्यासाठीं उत्तरोत्तर विशेष तरतूदहि ठेवण्यांत येऊं लागली.

सिंहली लोक आमच्या गोमांतकस्थ बांधवांप्रमाणेंच सकाळीं पेज जेवीत असतात; व भाजीपाल्यामध्ये नारळाचा फार उपयोग करितात. परंतु त्यांच्यांत एक विशेष प्रकार आहे. तो हा, कीं, ते भात, पेज आणि गोड पदार्थ खेरीज करून इतर पदार्थांत वाळलेल्या माशांचे तुकडे घालतात. या तुकड्यांना ‘अंबलकाडा’ असे म्हणतात. माझ्यासाठीं वरण वगैरे मत्स्यमांसविरहित पदार्थ, लोकांनीं भिक्षूंना दान देण्यासाठीं आणलेल्या पदार्थांतून, निराळे काढून ठेवीत असत. पण त्या सर्वांत अंबलकाडा असल्यामुळें मला त्यांचें आगाऊ पृथक्करण करावें लागे. असें असतां एखादे वेळीं चुकून अंबलकाडा तोंडांत जाई, आणि

साई कथंचिदुचितैः पितुमंदपत्रै-

रास्यान्तरालगतमाग्नदलं त्रदीयः ।

दासेरकः सपद् संवलितं निषादै-

दिप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगारः । *

या माघ कवीच्या श्लोकाची आठवण होऊन मज्जा तोंडांतील घांस मला टाकून द्यावा लागे ! पण हळूहळू सर्व घांस बाहेर न टाकतां तेव्हा अंबलकाडा टाकून देण्याची मला संवय झाली.

* “पूर्वीं गरुडानें निषादांचें भक्षण करण्यास आरंभ केला असतां त्यांत एक ब्राह्मण सांपडला व त्यामुळें गरुडाला आपला सर्व घांस ओकून टाकावा लागला ! त्याप्रमाणें उंट निंबाचा आवडता पाला खात असतां मध्येंच त्याला एक आंब्याचें मृदु पान सांपडलें व त्यामुळें त्यानें सर्व घांस बाहेर टाकला !”

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. २३ मार्च १९०२ या दिवशीं फाल्गुन पौर्णिमेचा उपोसथ होता. ख्रिस्ती लोकांत जसा रविवाराचा दिवस पवित्र समजतात; किंवा हिंदु लोक जसे एका-दशीला पवित्र समजतात, तसे बौद्ध लोक उपोसथाच्या दिवसाला पवित्र मानतात. दोन्ही पक्षांतील अष्टमी, कृष्ण चतुर्दशी आणि पौर्णिमा असे महिन्यांतून उपोसथाचे चार दिवस असतात. पण या सर्वांत पौर्णिमेलाच विशेष महत्त्व देण्यांत येतें. याचें कारण बुद्ध भगवान् याच दिवशीं बुद्ध झाला, याच दिवशीं काशी येथें त्यानें आपल्या धर्माचा प्रथमतः उपदेश केला, व याच दिवशीं त्याचें कुशिनारा येथें महापरिनिर्वाण (देहावसान) झालें, हें असावें. कांहीं का असेना, पौर्णिमेच्या दिवशीं विहारामध्यें पुष्कळ बौद्ध उपासक जमून धर्मचिंतनांत काळ बालवीत असतात. मला ही गोष्ट माहीत नव्हती. मला वर सांगितलेल्या दिवशीं सकाळीं एका अर्धवट संस्कृत बोलणाऱ्या विद्यार्थ्याकडून अशी बातमी लागली, कीं, सयामच्या राजाचा बंधु भिक्षु होऊन जवळच एका विहारांत राहत असतो. त्याला पाहणें शक्य आहे कीं काय, असा प्रश्न केल्यावर 'होय' असें उत्तर देऊन त्यानें मला संध्याकाळीं तेथें नेण्याचें कबूल केलें.

सयामचा राजकुमार राहत होता तो विहार विद्योदय विद्यालयापासून फार दूर नव्हता. सरासरी तीनचार मिनिटांनीं आम्ही तेथें पोचलों. प्रथमतः त्या विहारांतील मुख्य स्थविर वास्कडुवे सुभूति यांची आम्हीं भेट घेतली. पालि भाषेंत निष्णात अशी यांची ख्याती होती; पण त्यांना संस्कृत बोलतां येत नसे. तथापि मी जें कांहीं बोललों, तें त्यांना समजलें असावें. शेवटीं त्यांनीं छुद्र करून छापलेल्या अभिधानप्रदीपिकेची एक प्रत मला दिली, व आम्हांस सयामचा राजकुमार राहत होता त्या परिवेणाकडे पाठविलें. राजकुमार भिक्षूला पालि किंवा संस्कृत भाषा बोलतां येत नसे व समजतही नसे. इंग्रजी व फ्रेंच या दोन भाषा त्याला उत्तम येत असत. सीलोनंत त्याचा सर्व व्यवहार इंग्रजींत चाले. माझ्या-बरोबर गेलेल्या विद्यार्थ्यास थोडें इंग्रजी बोलतां येत असे. मी जें कांहीं संस्कृतांत बोललों त्याचें त्यानें यथामति इंग्रजींत भाषांतर करून राजकुमाराला समजावून दिलें; व राजकुमाराच्या म्हणण्याचा निष्कर्ष अर्धवट संस्कृत भाषेंत मला सांगितला. त्याच्या बोलण्याचा सारांश असा होता, कीं, “ राजकुमार मला पाहून फार संतुष्ट झाले; पण संस्कृत समजत नाहीं याजबद्दल त्यांना फार वाईट वाटतें. पुढल्या जन्मी हिंदुस्तानांत काशीसारख्या ठिकाणीं जन्म घेऊन संस्कृतांत प्रावीण्य संपादून माझ्याशीं बोलण्यास समर्थ होईन अशी त्यांना आशा वाटत आहे. ”

संस्कृतांतून भाषण

राजकुमाराचें व माझें भाषण संपलें त्या वेळीं सूर्यास्ताचा-समय झाला होता. विद्योदय विहारांत येऊन पहातों, तों लोकांचा मोठा जमाव माझ्या पहाण्यांत आला. मी त्या विद्यार्थ्याला म्हणालों, “ हे गृहस्थ येथें कां जमले आहेत ? ” तो म्हणाला, “ आज पौर्णिमेचा उपोसथ आहे. श्री. धर्मपालांचें येथें व्याख्यान होणार असें माझ्या ऐकण्यांत

आलें होतें. पण तें इतक्यांत संपलें असावें. ” विद्योदय विहारांतील धर्मशाळेंत (धर्मोपदेश करण्याच्या जागेंत) मी त्या विद्यार्थ्यासह वर्तमान प्रवेश करतों न करतों, तोंच मंडळीची माझ्यावर दृष्टि गेली. जो तो हिंदु पंडित, हिंदुस्तानांतून आलेला ब्राह्मण असें कुजबुज लागला. धर्मपाल माझ्याजवळ येऊन मला संस्कृतांत कांहीं बोला असें म्हणाले. त्यांचें म्हणणें मला नीट समजलें नाही. परंतु विद्योदय विद्यालयाचे द्वितीय आचार्य श्रीदेवमित्र स्थविर यांनीं त्यांचें म्हणणें मला समजावून सांगितलें. मी म्हणालों, “ व्याख्यान देण्यास माझी तयारी नाही. ” पण मंडळीचा फारच आग्रह पडल्यामुळें माझा नाइलाज झाला. देवमित्र स्थविराबरोबर व्यासपीठावर उभा राहून मी संस्कृत भाषेंत एक लहानसें भाषण केलें. स्थविरांनीं त्याचा अर्थ सिंहली भाषेंत जमलेल्या मंडळींस सांगितला.

माझ्या भाषणाचा सारांश हा होता :— ज्या वृक्षाखालीं बुद्ध भगवान् बसले होते, त्या वृक्षाचा बुद्धधर्मद्वैष्ट्या राजाकडून नाश करण्यांत आला. पण महेन्द्रानें (अशोक राजाच्या मुलांन) जी त्या वृक्षाची शाखा या द्वीपांत आणली ती अद्यापि अप्रतिबंध वाढत आहे. त्याचप्रमाणें बौद्धधर्मरूपी वृक्षाची स्थिति झाली आहे. मूळ वृक्ष हिंदुस्तानांत वाढला, पण त्याचा विषम बुद्धीच्या राजांनीं आणि मुत्सद्द्यांनीं नाश केला. परंतु या धर्मवृक्षाची जी शाखा महेन्द्र स्थविरानें येथें आणली, ती आज दोन हजारोंपेक्षां जास्ती वर्षे कायम राहिली आहे. बौद्ध धर्मासंबंधानें विशेष बोलण्यास मला अधिकार नाही. सांप्रत मी केवळ जिज्ञासु आहे. पण श्रीसुमंगलाचार्य यांच्यासारख्यांच्या शिष्यत्वांनं बौद्ध धर्माचें मी लवकरच ज्ञान संपादन करीन, अशी मला बळकट आशा आहे. इत्यादि.

या माझ्या भाषणाचा जमलेल्या मंडळींवर काय परिणाम झाला हें समजण्याची सोय नव्हती. ते सिंहली भाषेंत काय बोलले हें मला समजलें नाही. पण माझें भाषण संपल्यावर कांहीं वेळानें श्रीयुत धर्मपाल हे कांहीं बोलले, व अनवरत्न आपली विलायती टोपी हातांत घेऊन पुढें सरसावला. जो तो अनवरत्नाच्या टोपींत पैसे टाकूं लागला ! मला हा काय प्रकार आहे याची नीट कल्पना झाली नाही. शेवटीं सर्व पैसे गोळा करून एका कागदांत बांधून ते त्यानें धर्मपाल यांच्या स्वाधीन केले, व त्यांनीं ते मला देण्यासाठीं पुढें केले. मी बोटाळ्यांत पडलों ! इतक्यांत देवमित्र स्थविर पुढें हाऊन मला म्हणाले, “ हे पैसे तुमच्यासाठीं जमविण्यांत आले आहेत. येथें जमलेल्या स्त्रीपुरुषांनीं तुमच्यासाठीं ही वर्गीणी दिली आहे. तेव्हां तुम्ही हे पैसे घेतले नाहीत तर त्यांना फार वाईट वाटेल ! ” मी ते पैसे घेतले व श्रीसुमंगल यांजपाशीं गेलों. त्यांच्यासमोर ती पैशाची पुडी ठेवून मी म्हणालों, “ मला ब्राह्मण समजून आपल्या लोकांनीं ही दक्षिणा दिली आहे. पण भिक्षुकी कधींच केली नसल्यामुळें ती स्वीकारावी कीं नाही, या विचारांत मी पडलों आहे ! ” ते म्हणाले, “ तूं गरीब विद्यार्थी आहेस त्या अर्थी हे पैसे घेण्यास शंका धरण्याचें कारण नाही. तुला हे पुस्तकांना उपयोगी पडतील. ” मी चिन्हाडीं जाऊन सगळा खुर्दा मोजून पाहिला. तो अडीच आणि तीन स्वयांच्या दरम्यान होता.

विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं मी सिलोनी लिपि

शिकण्यास आरंभ केला. सगळा पालि ग्रंथसमुदाय सिंहली लिपीत लिहिला किंवा छापला असल्यामुळे तिचा परिचय असणे आवश्यक होतें. एका आठवड्याच्या आतच सगळीं अक्षरें मला वाचतां येऊं लागलीं व हळूहळू मी त्या लिपीत छापलेलीं पालि पुस्तकें वाचूं लागलों. मार्च महिन्याच्या शेवटी किंवा एप्रिलच्या आरंभी श्रीसुमंगलाचार्य गाल्ले शहरीं कांहीं कारणानें जाणार होते. त्यांनीं तिकडे जाण्याची माझी इच्छा आहे कीं काय असा प्रश्न केला. सिंहलद्वीपाची सृष्टिशोभा पाहण्यास मी फार उत्सुक झालों असल्यामुळे मी आचार्योबरोबर जाण्यास तेव्हांच तयार झालों.

कोलंबोपासून गाल्लेपर्यंत समुद्रकिनार्यानेच आगगाडीचा रस्ता आहे. आम्ही हा प्रवास दिवसासच केला. आगगाडीतून जात असतांना, गोव्यांत मुग्गांव आणि रामाचें भूशिर यांच्या दरम्यान जो सासष्ट प्रांताचा समुद्रकिनारा आहे त्याची मला आठवण झाली. गाल्ले येथें आमचा दोन-तीन दिवस मुक्काम होता. येथें माझ्या पाहण्यांत एक चमत्कार आला; तो हा, कीं, गोव्याला जशीं काजूचीं झाडें डोंगरावर उगवतात तशींच येथें पोफळांचीं झाडें पाटाचें पाणी न देतां वाढतात. चौकशीअंतीं असें समजलें, कीं, या प्रांतांत बारमाही पाऊस असल्यामुळे केळींला, पोफळींला व अशाच प्रकारच्या इतर झाडांना पाणी देण्याची यातायात पडत नाही. गाल्लेहून आम्ही आचार्योंच्या दिक्कडवे गांवी गेलों व तेथें एक दिवस मुक्काम करून पुनः कोलंबोस आलों. या प्रवासांत पुष्कळ विद्वान् भिक्षूंचा मला परिचय झाला; व कित्येकांनीं आपण शुद्ध करून छापलेले पालि ग्रंथ मला मोठ्या आदरानें दिले.

ता. २२ मे १९०२ रोजी वैशाखी पौर्णिमा होती. हा दिवस बौद्ध लोक फारच पवित्र समजतात. कां कीं, या दिवशीं सिद्धार्थ राजकुमार गयेजवळ नैरंजरा नदीच्या कांठीं एका पिंपळाच्या झाडाखालीं बसला असतां त्याला खऱ्या धर्ममार्गाचा बोध होऊन तो बुद्ध झाला. पौर्णिमेच्या आधीं दोन-चार दिवस विद्योदय विहारांत हा दिवस साजरा करण्यासाठीं बौद्ध उपासकांकडून जय्यत तयारी चालली होती. ध्वजपताका वगैरे उभारून म्हा-मंडप, ग्रंथसंग्रहालय इत्यादि स्थानें शृंगारण्यांत आलीं होती या दिवशीं म्हणण्यासाठीं मी एक संस्कृत पद्य लिहिलें व तें श्रीसुमंगलाचार्यांना दाखविलें. त्यांना तें फारच पसंत पडलें. सिंहलममयच्या एडिटरींनीं तें सिंहली लिपीत लिहून घेऊन आपल्या पत्रांत छापलें. त्यामुळे पुष्कळ लोकांना माझी माहिती झाली व संस्कृत भाषेचा थोडाबहुत परिचय असलेल्या गृहस्थांनीं आणि भिक्षूंनीं माझी फार तारीफ केली.

या सिंहली लोकांनीं केलेल्या गौरवाचा आणि एकंदर परिस्थितीचा माझ्या मनावर इष्ट परिणाम झाला नाही. मनोवृत्ति जोरानें प्रपंचमार्गाकडे बाहूं लागल्या. संस्कृत भाषा शिकविण्याचा धंदा पक्कला असता तर दगमहा साठ किंवा २५ रुपये मला सहज मिळाले असते; व तेव्हावर सीलोनंत एखाद्या गांवीं माझ्या कुटुंबाचा निर्वाह मला करतां आला असता. फंतु त्यामुळे पालिभाषेच्या अध्ययनास फांटा द्यावा लागला असता, आणि पुनः स्वदेशी जाण्याचा बेत कायमचा सोडून द्यावा लागला असता.

श्रामणेराची दीक्षा

पुण्याहून निघतेवेळीं मीं दोन निश्चय केले होते; पहिला, कुडींत प्राण असेपर्यंत बौद्ध धर्माचें ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करावयाचा, व दुसरा, जर या धर्माचें ज्ञान संपादतां आलें तर त्याचा आपल्या महाराष्ट्र देशांत घेवांस फायदा करून द्यावयाचा. पण सीलोनंतच प्रपंच करून राहण्याच्या विचारानें या दोन्ही निश्चयांवर एकाएकीं घाला घातला, व अंतःकरणभूमीवर तुंबळ युद्ध सुरू झालें. या लढाईच्या बातम्या दृश्य युद्धाइतक्या रम्य नसल्यामुळे त्या समग्र देऊन वाचकांना कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पुण्यास केलेल्या निश्चयाचा जय झाला, व प्रापंचिक विचाराचा पाडाव झाला, एवढी गोष्ट सांगितली म्हणजे पुरे आहे.

सिंहगडावर चढून गेल्यावर सूर्याजीनें शिड्या कापून टाकल्या व आपल्या परत पळ काढूं पाहणाऱ्या लोकांना अवरंगजेबाच्या लोकांशीं लढण्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाही, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कृतनिश्चयापासून माघार घेऊं पाहणाऱ्या माझ्या मनो-वृत्तींना अशा कांहीं युक्तीनें ताळ्यावर आणणें भाग होतें. भिक्षु होण्यानें हा प्रश्न सुटण्यासारखा होता, व प्रपंचाकडे धांवणाऱ्या मनोवृत्तीच्या शिड्या कापून टाकण्याला याशिवाय दुसरा उपाय नव्हता. भिक्षु झाल्यावर विहारांत मोकळेपणे राहतां येणें शक्य होतें, व विनयादि ग्रंथ शिकण्यास सुलभ पडणार होतें. पण या कामीं बऱ्याच अडचणी होत्या. आईची परवानगी लागतें, ती मिळण्यासारखी नव्हती. मला ज्यांनीं सीलोनला पाठविले त्यांचीही संमति पाहिजे होती. शेवटीं श्रीसुमंगलाचार्यांनीं बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांना पत्र लिहून या कामीं त्यांची संमति विचारली. नरेंद्र बाबूंनीं आपल्या पत्रांत माझा फार गौरव करून आपली संमति दिली. आईच्या परवानगीसंबंधानें दुसरा एक शास्त्राधार काढून आमच्या आचार्यानें मला श्रामणेराची दीक्षा दिली.

बौद्ध धर्मांत आजन्म संन्यासव्रत पाळलें पाहिजे असा नियम नाही. मात्र जोंपर्यंत भिक्षुभावानें राहिल, तोंपर्यंत त्यानें संघाचे सर्व नियम पाळले पाहिजेत; त्यांत कसूर करता कामा नये. सामणेराला अवघे दहा नियम पाळावे लागतात.* संघकृत्यांत जरी त्याला हात घालण्याचा अधिकार नसतो, तरी विहारांत पुष्कळ सवलती मिळतात; अध्ययनाची विशेष सोय होते. सामणेरा झाल्यावर दुसऱ्या कोणत्याहि भानगडींत न पडतां सर्व वेळ पालि ग्रंथ वाचण्यांत घालवूं लागलों. कांहीं दिवसांनीं संस्कृत शिकविण्याविषयीं पुष्कळ भिक्षूंचा माझ्यामागे तगादा लागला. त्यांना मी रात्रीं एक किंवा दोन तास कौमुदी आणि तर्कसंग्रह शिकवीत असें; व बाकी सर्व वेळ पालि भाषेच्या अध्ययनांत घालवीत असें.

जेवणाखाण्याची व्यवस्था आश्रमांत होत होती. इतकेंच नव्हें, तर मला लागणारीं

* “बुद्ध, धर्म आणि संघ,” पान ६५, ६६ पाहा; व “बुद्धलीलासारसंग्रह” पान १६६ टीप पाहा.

पुस्तकें देखील गृहस्थांकडून आणि भिक्षुकांकडून मिळत असत. पण या नाबतीत थोडा व्यत्यय आला, तो असा :— मद्रास महाबोधि समेचे सेक्रेटरी श्री. सिंगारावेलू कांहीं कामानिमित्त विलायतेस गेले होते. ते जातांना कीं येतांना एक दिवस कोलंबो येथें राहिले व आमच्या आचार्यांना भेटण्यासाठीं विद्योदय आश्रमांत आले. श्रीसुमंगलाचार्य त्यांना भेटले नसावे; पण द्वितीय आचार्य देवमित्र स्थविर यांची त्यांनीं भेट घेतली. त्यांजवरीवर इंग्रजी जाणणारा कोणी तरी सिंहली गृहस्थ आला असावा; नाही तर देवमित्र स्थविरांशीं त्यांचें संभाषण झालें नसतें. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर देवमित्राचार्यांनी त्यांना माझें वर्तमान सांगितलें. आपल्या भाषणांत त्यांनीं माझी फार स्तुति केली असावी. तेव्हां सिंगारावेलूनें अशा अर्थाचे उद्गार काढले, कीं, “हिंदुस्तानांतील ब्राह्मण फार लबाड असतात. त्यांचा विश्वास नाही. हा मनुष्य जरी साधाभोळा दिसला, तरी याचा विश्वास घरू नका. तो ब्राह्मण आहे हें लक्षांत ठेवा.” त्याच दिवशीं देवमित्र स्थविरांनें हें सिंगारावेलूचें महाबोधि समेच्या सेक्रेटरीचें— मत सर्वत्र जाहीर केलें. श्रीसुमंगलाचार्यांवर त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाही पण कांहीं गृहस्थांचा मात्र माझ्यावरचा विश्वास उडाला.

ही गोष्ट जेव्हां माझ्या कानावर आली, तेव्हां माझी यापुढें गैरसोय होणार याचें वाईट न वाटतां, सिंगारावेलूसारख्या सुशिक्षित हिंदी गृहस्थांचें हें आत्मघातकी वर्तन पाहून मला फार वाईट वाटलें. ज्या गृहस्थानें मला मोठ्या आदरानें जेवूं घातलें, ज्यानें तुतिकोरिनच्या डॉ. मुदलियाराला पत्र देऊन माझी अडचण दूर केली, त्यानेंच माझ्यासंबंधानें केवळ ब्राह्मणत्वावरून सिंहली लोकांत गैरसमजूत उत्पन्न करण्यास तयार व्हावें याचें मला सखेदाश्चर्य वाटलें. याच वेळीं दुसरी एक गोष्ट घडून आली. जनरल पोकुशिमा हे प्रसिद्ध जपानी योद्धे जर्मनीहून स्वदेशी जात असतां कोलंबोला आले. त्यांना आमच्या आश्रमांत कांहीं गरीब जपानी विद्यार्थी पालि भाषेचा अभ्यास करितात, हें वर्तमान समजलें; तेव्हां मुद्दाम ते श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटावयास आले. त्या वेळीं विद्योदय विद्यालयांत कौण्डिन्य नांवाचा एकच जपानी विद्यार्थी होता. बाकी चार विद्यार्थी पश्चिम किनऱ्यावरील निरनिराळ्या गांवीं राहत असत. पोकुशिमानें आचार्यांचा भेट घेऊन गरीब जपानी विद्यार्थ्यांनी काळजी घेतल्याबद्दल त्यांचे फार फार आभार मानले, व आपण त्याच कामासाठीं मुद्दाम आश्रमांत आलों असें सांगितलें. ज्यानें मला मदत केली, ज्याला माझ्यासंबंधानें थोडीबहुत माहिती होती अशा हिंदी सुशिक्षित गृहस्थानें माझ्यासंबंधानें—एका हिंदी विद्यार्थ्यासंबंधानें—विनाकारण गैरसमज करावा, व एका मोठ्या जपानी लष्करी अधिकाऱ्यानें ज्यांचें जन्मांत दर्शन बडलें नाही अशा जपानी गरीब विद्यार्थ्यांला उत्तेजन मिळावें म्हणून श्रीसुमंगलाचार्यांची मुद्दाम भेट घ्यावी, या दोन गोष्टींची तुलना केली असतां आमच्या सुशिक्षितांच्या देशप्राप्तीच्या आड जातभेद कसा येत अमतां हें तेव्हांच लक्षांत येण्याजोगें आहे.

श्री. सिंगारावेलूच्या आगमनानंतर कांहीं थोड्या दिवसांनीं विहारांतील जेवणावर

अवलंबून न राहतां मी भिक्षेवर माझा निर्वाह करूं लागलों. भिक्षूचें हें कर्तव्य असल्यामुळे आचार्य यांच्या आड आले नाहीत. भिक्षेला शिजविलेलें अन्न— विरोधतः भातच मिळत असे. भाज्या बगैरे विहारांतून देण्यांत येत असत. शिवाय सकाळीं दूध, तांदळांची पोळी (हिला आपण म्हणतात; गोव्यांत पोळे म्हणून पदार्थ करितात त्यासारखी ही असते) व एक दोन केळीं विहारांतूनच देत असत. पण सिंहली लोकांचे मुख्य अन्न उकडा भात, तें मला मुळींच पचेना. या जेवणामुळे माझा संधिवाताचा विकार फार वाढला, व पुनः अन्नद्वेषानें उचल खाल्ली. मी अगदीं कंटाळून गेलों. पुस्तकें वाचणें हीच काय ती अशा प्रसंगीं माझी विश्रांति होती. विहारांत व्यायामाची सोय मुळींच नव्हती. त्यामुळेहि माझ्या प्रकृतीला बराच धोका पोंचला.

अशा स्थितींत असतांच मी इंग्रजी शिकण्यास सुरुवात केली. सुंबईहून ‘सेल्फ टीचर’ नांवाचें पुस्तक आणवून कांहीं इंग्रजी शब्द पाठ केले, व पुढें अभ्यास वाढावा या उद्देशानें सूर्यगोड सुमंगल भिक्षूंच्या श्रीवर्धनारामांत राहण्यास गेलों. सूर्यगोड भिक्षु मजपासून संस्कृत शिकत असत व मला इंग्रजी शिकवीत, परंतु हा क्रम एका आठवड्यापेक्षा अधिक दिवस चालला नसावा. त्यांना कामें फार, त्यामुळे मला शिकविण्यास सवड नव्हती. दुसऱ्या एका इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलाच्या मदतीनें कांहीं दिवस पुढें अभ्यास चालविला. परंतु आणखी एका आठवड्यापलीकडे या दुसऱ्या प्रयत्नाचीहि मजल गेली नाही. दोन किंवा तीन महिने श्रवणवर्धनारामांत राहिलों. तेथें समुद्र जवळ आहे. कांहीं दिवस समुद्रस्नान करून पाहिलें. पण प्रकृति न सुधारतां अधिक विषडली. जवळच एक हिंदी वैद्यक जाणणारा भिक्षु राहत असे. त्यानें एक अरिष्ट कीं आसव तयार करून दिलें. पण त्यामुळे माझा रोग अधिकच बळावला, शेवटीं सीडान सोडून एकदांचें कलकत्याला परत जावें असा माझा बेत ठरला.

१३

मद्रास आणि ब्रह्मदेश

महावीर नांवाचा उत्तर हिंदुस्थानांत भोजपुर येथें राहाणारा एक क्षत्रिय जातीचा गृहस्थ श्रीमंत महाराज मल्हारराव गायकवाड यांच्या पदरी होता. याला कुस्ती बगैरे सर्व मर्दानी खेळ उत्तम येत असत, आणि म्हणूनच मल्हाररावांची यांच्यावर मर्जी

जडली होती. पुढे मल्हाराबांची^{२०} मद्रासेस रवानगी झाल्यावर महावीराने बडोदे सोडले व दुसऱ्या एका सोबत्याबरोबर फिरत फिरत तो सीलोनला आला. महावीर सीलोनला सात-आठ वर्षे होता. तेथे त्याचे आणि कांहीं भिक्षूंचे सख्ये जडले, व पुढे भिक्षु होऊन तो स्वदेशी परत गेला. कलकत्त्याला त्याची एक कुटी असे. कलकत्ता शहरी राहणाऱ्या एका सिंहली गृहस्थाने या कुटीत राहणाऱ्या भिक्षूंच्या खर्चासाठी दरमहा बीस रुपये द्यावे असे आपल्या मृत्युपत्रात लिहून ठेवले होते. कांहीं वर्षे ही रक्कम सरकारी तिजोरीतच पडून राहिली होती, ती एकदम त्या गृहस्थाच्या मृत्युपत्राचा निवाडा झाल्यावर महावीर भिक्षूच्या हाती आली. भिक्षूला पैसे घेऊन काय करावयाचे अशा उद्देशाने महावीराने या पैशांचा विनियोग बौद्धांच्या उपयोगासाठी करण्याचा बेत केला. बुद्धगथा किंवा काशी या ठिकाणी बौद्ध यात्रेकरूंस उतरण्यासाठी एक धर्मशाळा बांधावी असा त्याचा विचार होता, पण त्या दोन ठिकाणी जेथे बौद्धांची स्थाने आहेत त्यांच्या आसपास त्याला जागाच मिळेल. शेवटी बुद्ध भगवान ज्या ठिकाणी परिनिर्वाण पावला (हे स्थान गोरखपूर जिल्ह्यात कसया तालुक्याच्या गांवाजवळ आहे), त्याच्याजवळ त्याने एक शेत खरेदी करून तेथे धर्मशाळा बांधण्यास सुरुवात केली. महावीराला मिळालेल्या पैशांतून ही धर्मशाळा तयार होण्याजोगी नव्हती; पण कलकत्ता येथील खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापाऱ्याने पदरचे बारा-तेरा हजार रुपये खर्च करून ही धर्मशाळा तयार केली. तेव्हापासून महावीर भिक्षु तेथेच राहत असे.

योगसूत्रे मी काशीस असतांनाच वाचली होती. अशा तऱ्हेचे कांहीं योगशास्त्रविषयक पुस्तक बौद्धवाङ्मयात आहे किंवा नाही हे जाणण्याची मला उत्कृष्ट इच्छा होती. विद्योदय विद्यालयातील प्रियरत्न नांवाच्या भिक्षूने विशुद्धिमार्गाची एक प्रत देऊन, यात योगशास्त्राचे चांगले विवेचन केले आहे, असे मला सांगितले. परंतु पालि भाषेचा त्या वेळी विशेष परिचय नसल्यामुळे तो ग्रंथ मला मुळीच समजला नाही. पुनः चार-पाच महिन्यांनी एक ब्रह्मी लिपीत छापलेली या ग्रंथाची प्रत माझ्या हाती आली. केवळ ब्रह्मी लिपी शिकण्याच्या उद्देशाने मी हा ग्रंथ वाचला. परंतु त्याची मला इतकी चटक लागली, की, मी त्याचे पहिले कांहीं भाग दोनदा वाचले; व त्यातील ध्यानभावनादिक प्रकार आपण स्वतः करून पहावे अशी बळकट इच्छा उद्भवली. परंतु त्यात वर्गिलेले योग्य निवासस्थान सीलोनत सांपडणे कठीण होते. सिंहलद्वीपात पुष्कळ रमणीय विहार आहेत. सृष्टिवैभवाची अनुपम शोभा पाहावयाची असेल तर ती लंकेतच सांपडेल. परंतु अशा रम्य विहारांत मी रहाण्यास गेलों असतों, तर तेथे हिंदी लोकांना अनुकूल अन्न मिळाले नसतं, व त्या ठिकाणी पालिभाषा बोलणारे भिक्षु दुर्मिळ असल्यामुळे बोलण्या-चालण्याची

मोठी पंचाईत पडली असती.

वर सांगितलेल्या महावीर भिक्षूचा धर्मदास नांवाचा एक पंजाबी शिष्य बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी सीलोनला आला. सिंहली लोकांच्या जेवणाला तो पहिल्याच दिवशी कंटाळून गेला. त्यानेच मला महावीर भिक्षूची आणि कुशिनारा येथील धर्मशाळेची बातमी दिली. तेथे गेल्यास माझी सर्व सोय होऊन ध्यानभावनेला मला चांगला अवकाश मिळेल असे त्याचे म्हणणे होते; आणि म्हणूनच प्रथमतः कलकत्त्याला जाऊन मग तेथे जावे, असा माझा विचार होता. परंतु माझा दैवदुर्विपाक न संपल्यामुळे अकल्पित ठिकाणी कसे जावे लागले, हे या प्रकरणांत सांगायचे आहे.

श्रीसुमंगलाचार्यांना मी माझा बेत कळविला. तेव्हा त्यांना फार वाईट वाटले, व नाखुशीनेच त्यांनी मला परवानगी दिली. जवळ पैसे ठेवावयाचे नाहीत असा माझा निश्चय होता. त्याप्रमाणे बरोबर कांहीं एक न घेतां तीन चीबरे (भिक्षूंची बत्ती) व भिक्षापात्र घेऊन ता. २६ मार्च १९०३ रोजी मी निघालों. धर्मगल यांच्या वडिलांनी मद्रासचे सेकंड क्लासचे तिकीट घेऊन दिले. दुसऱ्या मित्रांनी रस्त्यांत खाण्यासाठी बिरिकेटे वगैरे पदार्थ दिले. मद्रासला एम्पोर स्टेशनवरून श्रीसिंगारावेळचे म्हणणे काय, हे समजण्यास फारशी अडचण आली नाही. त्याने मला जेवू घातले, पण कलकत्त्याचे तिकीट देणे साफ नाकारले. तो म्हणाला, “येथली सभा दगिद्री आहे. ती तुम्हांला मदत करू शकणार नाही.” सीलोनाला पैसे येईपर्यंत मला ठेवून घेण्याचे त्याने कबूल केले. पण दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशी हाहि बेत बदलला; व मद्रासला एक नवीन संस्था काढून मला तेथेच ठेवण्याची नवी कल्पना त्याने शोधून काढली.

मद्रासमधील अनुभव

सीलोनतील पुष्कळ मित्रांना कलकत्त्याच्या खर्चासाठी पत्रे लिहिली. परंतु दुःखाची गोष्ट ही, की, त्यांजकडून मुळीच उत्तर आले नाही; किंवा उत्तर आले तरी पैशाच्या बाबतीत कांहींच मदत झाली नाही. अर्थात् सिंगारावेळ म्हणेल ते ऐकल्यावाचून गत्यंतर राहिले नाही. त्याच्या घराच्या शेजारी एका कर्नाटकी ब्राह्मणाचे घर त्या वेळी रिकामे होते तेथे त्याने माझ्या राहण्याची सोय केली. जेवण त्यांच्याच बरी होत असे. परंतु या मद्रासी जेवणाने सीलोनच्यापेक्षा माझी प्रकृति अधिक बिघडली. माझ्या अंगी दिवसेंदिवस त्राण कमी होऊ लागले. तथापि येथे मी जरीने इंग्रजीचा अभ्यास चालविला. दुसरा शिकविणारा कोणी नव्हता, स्वतःच कोशाच्या साहाय्याने प्रयत्न चालविला.

मद्रास शहरात त्या वेळी मद्रास महाबोधि सभा या नांवाची एक बौद्धसंस्था होती. तिचे प्रो. लक्ष्मीनरसू नाझ्झ हे अध्यक्ष व सिंगारावेळ सेक्रेटरी होते. वैशाख पौर्णिमेच्या दिवशी बुद्धाला बुद्धपदाचा लाभ झाला, हा दिवस साजरा करण्यापठीकडे ही सभा दुसरे कांही करीत नसे. या उत्सवाला लागणारा खर्च ब्रह्मदेशातील प्रसिद्ध व्यापारी मोग्गवे हे

२० हे बडोद्याच्या राज्याचे अधिपती होते. पण नंतर, तेथील रेसिडेंट कर्नल फ्रेअर यांच्यावर विषप्रयोग केल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवून त्यांस १८७५ मध्ये पदच्युत करण्यात आले. नंतर त्यांस मद्रासला पाठवले होते. तेथेच त्यांचा अंत झाला.

देत असत. मद्रास शहरांत पाराया (अतिशूद्र) जातीच्या पुष्कळ लोकांनीं बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. त्यांचे पुढारी पंडित अयोधीदास हे होते. परंतु महाबोधीच्या मेंबरांचें आणि पंडित अयोधीदास यांचें जुळत नसे. मी मद्रासेस आल्यावर दीड-दोन महिन्यांनीं या सर्व बौद्धांची एकी घडून आली, व त्यांनीं रायपेट येथें एक लहानसें घर भाड्याने घेऊन त्या घराला बौद्धाश्रम असें नांव ठेवले, व माझी तेथें स्थापना केली. तेव्हांपासून प्रत्येक रविवारी संध्याकाळीं तेथें बौद्धधर्मावर प्रवचनें किंवा व्याख्यानें होत असत. विशेषतः मी एखाद्या पालि भाषेतील सूत्र वाचून त्याचा अर्थ माझ्या अर्धवट इंग्रजीत सांगत असें, व सिंगारवेळ त्यावर तामिळ भाषेत प्रवचन करी. प्रो. लक्ष्मीनरसू हेहि कधीं कधीं व्याख्यान देत, व मधूनमधून बाहेरच्या व्याख्यात्याला आमंत्रण देण्यांत येत असे.

एखाद्या बौद्धधर्मोपदेशकाला आनंद वाटण्याजोगें या संस्थेचें काम चाललें होतें. दर रविवारी पुष्कळ हिंदु आणि ख्रिस्ती लोक आमचीं प्रवचनें आणि व्याख्याने ऐकण्यास येत असत. मद्रासी कर्मठ ब्राह्मणांची देखील आमच्या संस्थेला सहानुभूति मिळत चालली होती. परंतु माझें लक्ष्य या कृत्यांत मुळींच नव्हतें. तें वारंवार अरण्यवासाकडे बांबत होतें. याशिवाय मद्रासी जेवणांमुळे माझी प्रकृति फारच बिघडली, व बौद्धाश्रमांत जमिनीवरच निजण्याचा प्रसंग आल्यामुळे संधिवाताचा विकारहि वाढला. मध्यंतरी संस्थेच्या सभासदांनीं माझ्यासाठीं एक खाट घेण्याचा विचार केला होता. परंतु तो अमर्त्यांत आला नाही. ओल आली असता देखील बैठकीची सत्रंजी आंथरून मी निजत असें. अशा स्थितींत मद्रासचा मला फार कंटाळा आला. सिंगारवेळचा स्वभाव मुळापासून चमत्कारिकच. स्वारी एखादे वेळीं चिडली म्हणजे भटवेंच बोलून जात असे. एके दिवशीं कांहीं संभाषण चाललें असतां तो भिक्षुवर घसरला. सर्व भिक्षु निरुपयोगी असून केवळ इजिप्तांतील ममी (ममाला घालून गाडून ठेवलेल्या प्रेतास ममी म्हणतात) आहेत असें तो म्हणाला. त्यानें मला कैद्याप्रमाणें वागविल्याबद्दल मीहि त्याला बराच बोललों. या वादानें आमची मैत्री तुटली नाही. परंतु मी मद्रास सोडण्याचा मात्र दृढ-निश्चय केला.

ब्रह्मदेशाच्या वाटेवर

मद्रासी लोकांकडून दुसरीकडे जाण्यास मदत मिळणें अशक्य होतें, कारण सिंगारवेळनें विरोध केला असता. तेव्हां दुसरा कांहीं उपाय शोधून काढणें भाग होतें. मद्रासेत कांहीं ब्रह्मी विद्यार्थी राहत असत. ते एकदोनदां मला भेटण्यासाठीं आले होते. त्यांचें म्हणणें असें होतें, कीं, 'मी दुसरा कोणी भिक्षु येथें नसतां एकट्याच मद्रासला राहतों हें बरोबर नाही. ब्रह्मदेशांत पुष्कळ विहार आहेत. तेथें गेल्यास माझ्या अध्ययनास देखील मदत होईल.' हे विद्यार्थी कलकत्त्यास जाण्यास मदत करणार नाहीत, याची मला खात्री होती. पण ब्रह्मदेशास जाण्यास त्यांचें साहाय्य होईल असें वाटलें, व पंडित अयोधी-दासाच्या मुलाला पाठवून मी चौकशी करविली. त्यांनीं वर्गणी गोळा करून आगबोटीचें

भाडें देऊं असें वचन दिलें. तेव्हां लागलीच ब्रह्मदेशास जाण्याची मी तयारी केली.

मद्रासेस एखाद्या हद्दपार झालेल्या कैद्याप्रमाणें माझे दिवस गेले. त्यांत थोडें सुख वाटण्यासारखी गोष्ट म्हणजे प्रो. लक्ष्मीनरसू यांच्या सहवासाचा मला थोडा फायदा मिळाला ही होय. प्रो. नरसू दर शुक्रवारी संध्याकाळीं पांच वाजतां बौद्धाश्रमांत येत, व मला वाचण्यासाठीं कांहीं पुस्तकें बरोबर आणीत. तुलनात्मक अभ्यास कसा करावा हें प्रथमतः मी त्यांच्यापासूनच शिकलों. ऋग्वेद वगैरे पुस्तकें त्यांनीं आपल्या कॉलेजच्या पुस्तकालयांतून मला वाचावयास आणून दिली, व आपल्या वाचनाचा संवाद-रूपानें मला चांगला फायदा करून दिला. याशिवाय, यांचें वर्तन फारच चांगलें आहे, त्यांना कोणत्याहि प्रकारचें व्यसन नाही. ते अत्यंत मोक्षळ्या मनाचे गृहस्थ आहेत; आंत एक बाहेर एक अशा वर्तनाची त्यांना किळस येते. मद्रासी सुधारकांत त्यांची पुढारी या नात्यानें गणना होते. अशा मनुष्यासंबंधानें कोणालाहि आदर वाटणें साहजिक आहे.

सीरीनच्या माझ्या मित्रांनीं द्रव्यद्वारा मला मुळींच मदत केली नाही, हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु प्रेमानंद स्थविर यांनीं माझीं सर्व पुस्तकें पार्सलनें मद्रासेस पाठवून दिलीं. हीच काय तीं माझीं उत्तम मित्र असल्यामुळे मद्रासेस त्यांचा मला फार उपयोग झाला. परंतु ब्रह्मदेशास जातांना त्यांचा सांभाळ करणें जरा कठीण होतें. तथापि तीं बरोबर घेऊन जाण्याचा मी निश्चय केला.

आक्टोबर (१९०३) महिन्याच्या मध्याला—ही तारीख १२ असावी—मी ब्रह्मदेशास जाण्यासाठीं निघालों. पंडित अयोधीदास वगैरे मंडळी मला बंदरावर पोंचविण्यास आली होती. त्यांच्या ओळखीचा एक मद्रासी गृहस्थ त्याच आगबोटीनें जाणार होता. पंडित अयोधीदास यानें त्याची मला ओळख करून दिली, व तो मला संभाळून नेईल असें सांगितलें. आमची आगबोट दुपारीं दोन वाजण्याच्या सुमारास निघाली. ब्रह्मदेशास जाणारे मजूर इतके भरले होते, कीं, थर्ड क्लासांत एक ईंच देखील जागा नव्हती. हवासुद्धां मिळण्याची मारामार होती. त्यांतच मद्रासी मजूर खुशाल गात होते, व थंडा-मस्करी करीत होते. परंतु आगबोट निघून एक तास झाला नाही तोंच माझ्याबरोबरच्या मद्रासी गृहस्थाची उरुटी चाळवून फार दुर्दैशा झाली. त्याची विपत्ति माझ्यानें पाहवेना. आगबोटीच्या मॅनेजराजवळ जाऊन मी आम्हा दोघांना वरच्या डेकवर बसण्याची परवानगी मिळविली. तेथें त्या गृहस्थाला आराम वाटला. पुढल्या समुद्रप्रवासांत आम्हांस फारसा त्रास झाला नाही.

चौथ्या कीं पांचव्या दिवशीं आम्ही रंगुनास पोचलों. इरावतीच्या मुखाशीं आल्यावर आम्हाला खेदागून (स्वर्णचैत्य) स्तूपाचा चकाकणारा कळस दिसू लागला. या स्तूपाचें मी पुष्कळ वर्णन ऐकलें होतें, व त्याच्या दर्शनाला मी उत्सुक झालों होतों. परंतु प्रथमतः राहण्याची व्यवस्था पहावयाची होती, व त्यामुळे मला थेट या चैत्याच्या दर्शनास जातां

येईना. बंदरावर उतरल्यावर मी कोणत्या विहारांत गेलों याची मला बरोबर आठवण नाही. तथापि गोडुविन रोडवरील विचित्र स्थविराच्या 'अम्बस्वत्थाराम' नांवाच्या विहारांत गेलों असेन असें वाटते.

ज्या दिवशीं रंगुनाम गेलों त्याच किंवा दुसऱ्या दिवशीं मी मिसेस् लाओंग या ब्रह्मी विदुषीला भेटावयास गेलों. मि. लाओंग, माजी अकाउंटंट जनरल यांच्या या पत्नी होत. मि. लाओंग जसे ब्रह्म पुरुषांत प्रथमतः इंग्रजी विद्या संपादन पुढें आलेले पुरुष, तशीच त्यांची पत्नी इंग्रजी चांगले येत असलेली पहिली ब्रह्मी स्त्री. या बाईचा बौद्ध धर्मावर फार विश्वास होता. इंग्रजां ज्ञानामुळे तिची श्रद्धा कलुषित न होतां उज्ज्वल झाली होती, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मि. लाओंग यांना धर्माची फारशी चाड नव्हती; तथापि धर्म-कृत्यांत सढळ हातानें खर्च करण्यास आपल्या पत्नीला ते सुटीच आडकाठी करीत नसत. मिसेम लाओंगबाईंनीं एक सुटीची शाळा स्थापन केली व तेथें बौद्ध लोकांच्या मुलींसाठीं धर्मशिक्षणाची देखील सोय केली होती. भिक्षूना ती पुष्कळ दानधर्म करी. त्यांतल्या त्यांत परदेशी लोक भिक्षु झाले, तर त्यांना ती विशेष मदत करीत असे. आनंद मैत्रेय नांवाचा एक विद्वान् स्कॉच भिक्षु रंगून येथें रहात असे, त्याला लाओंगबाईंची फार मदत होत असे. दुसरा एक ऑस्टोनी ग्युटे नांवाचा जर्मन गृहस्थ सुहाम बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यामाठीं आला होता. त्याला देखील या बाईनें बरीच मदत केली. पुढें हा गृहस्थ श्रामणेवर होऊन, रंगूनच्या जवळच निमिडाईन म्हणून एक गांव आहे, तेथें चुंडो चाउन नांवाच्या विहारांत रहात असे. मिसेम लाओंग बाईनें माझी देखील याच विहारांत खानगी केली. कांकी, जर्मन श्रामणेवर ज्ञानत्रिलोक (पालि जाणतिलोक) हा त्या वेळीं शाकमुक्क होता; तेव्हां त्याचें व माझें चांगलें जुळेल असें तिला वाटलें.

नुकताच पावसाळा संपत आला होता. तथापि मधूनमधून एखादी सर पडत असे. या समयी ब्रह्मदेशाच्या सृष्टिवैभवाची शोभा अपूर्वच असते. जिकडे तिकडे हिरवीगार भाताचीं शेते लागून गेलीं. एखाद्या टॅकडीवर जाऊन आसपासचा रम्य प्रदेश पाहून कोणत्या परदेशी माणसाचें चित्त मुदित होणार नाही ? याशिवाय ब्रह्मी लोकांची बौद्ध धर्मावर निःसीम श्रद्धा याच दिवसांत व्यक्त होत असते. आश्विन पौर्णिमेपासून कार्तिक पौर्णिमेपर्यंत निरनिराळ्या टिकाणीं मोठ्या उत्साहानें भिक्षूना दानधर्म करण्यांत येतो. ज्या रस्त्यानें भिक्षु भिक्षाग्रहणार्थ जाणार असतील, ते रस्ते ध्वजपताकादिकांनीं शुभारण्यांत येतात, व टिकटिकाणीं ब्रह्मी वाद्यांचा ध्वनी कानीं पडतो. स्तूप, चैत्य, बौद्धमंदिरें, विहार इत्यादिकांची या दिवसांत डगडुजी करण्यांत येते, व त्यामुळे सर्व धार्मिक वस्तूना या दिवसांत एक प्रकारचा नवीनपणा येतो. हा सर्व देखावा पाहून मला फार आनंद झाला, हें येथें निराळें सांगण्याची गरज नाही.

परंतु माझ्या आनंदाला मर्यादा होती. कुशिनारेला न जातां ब्रह्मदेशाला येणें झालें याचें मला सुटीच वाईट वाटलें नाहीं. पण रंगुनांत पाऊल ठेवल्यापासून योग्य आहार मिळण्याचें मागमार पडूं लागलें. गृहस्थ काय किंवा भिक्षु काय, सर्व ब्रह्मी लोक पक्के

मांसाहारी आहेत. पूर्वी ब्रह्मी राजांच्या कारकीर्दींत गोमांसाची मनाई असे. परंतु इंग्रजी अमलांत हा निर्बंध नसल्यामुळे बहुतेक लोक गोमांस खातात. जेथें जेथें मी जात असें तेथें मांसाशिवाय दुसरा पदार्थ म्हणजे भातच काय तो मिळे. तेव्हां डब्यांतील (condensed milk) दूध आणि भात एवढ्यावरच भोजनकार्य भागवावें लागत असे. चुंडो चाउन विहारांत मी व ज्ञानत्रिलोक या दोघांचे एकसारखे दोन तीन महिने असेच हाल चालले होते. आमच्या विहारांतील भिक्षूना गांवांतील उपासक मंडळी जें अन्न पाठवीत असे, त्यांत भातावांचून आमहाला दुसरें कांहीं खाण्यासारखें मिळेल. तेव्हां विहारांतील झाडाचा पाला काढून त्यांत कांदा घालून शिजवावा, व त्या काढ्याबरोबर भात खावा, असा क्रम सुरू करणें प्राप्त झालें.

चुंडो चाउनमधील मुख्य आचार्य कुमार स्थविर यांची माझ्यावर बरीच मर्जी होती. ब्रह्मदेशांत श्रामणेरांची कांहींच किंमत नसते. लहान मुलें श्रामणेवर होतात व दोन-चार दिवसांनीं पुनः घरीं जाऊन राहतात. पुनः आठ-दहा दिवसांनीं मनांत आल्यास श्रामणेवर होतात. माझें पालि भाषेचें ज्ञान पाहून कुमार स्थविराला मला श्रामणेवर राहूं देणें योग्य वाटलें नाहीं. मोंगशे या ब्रह्मी गृहस्थाला सांगून त्यांनीं माझ्या उपसंपदेची तयारी केली, व मला भिक्षु बनविलें. भिक्षु झाल्यावर मी दोनच महिने ब्रह्मदेशांत होतों.

आतां माझा मित्र ज्ञानत्रिलोक (जर्मन श्रामणेवर) यासंबंधानें दोन शब्द लिहून हें प्रकरण संपवितों. हा गृहस्थ एका चांगल्या कुळांत जन्मला. लहानपणींच याचा कल धर्माकडे असल्यामुळे एकदां तो क्याथलिक पाद्रीच्या मठांत पळून गेला होता. पुढें तरुणपणीं भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासानें तो पक्का नास्तिक झाला. त्याला संगीतशास्त्राचा फार नाद लागला, व शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर त्यानें या शास्त्रांत पारंगतता संपादिली. विशेषतः व्हायोलिन (Violin) हें वाद्य त्याला फारच उत्तम वाजवितां येत असे. ब्रह्मदेशाच्या प्रवासांत या वाद्याचा त्याला फार उपयोग झाला. कॉन्स्टंटिनोपल, पोर्टस्मथद, मुंबई वगैरे ठिकाणीं एक-दोन दिवस कोठें तरी लोकसमूह जमण्याच्या जागीं व्हायोलिन वाजवून त्यानें पैसे मिळवावे, व पुढील प्रवास करावा. एकदां मुंबईच्या बँड-स्टँडवर त्यानें अर्धा तास व्हायोलिन वाजविलें, तेव्हां तेथें जमलेल्या युरोपियन लोकांनीं त्याच्या अंगावर नोटा देखील फेंकल्या ! अर्ध्या तासांत त्याला ४० रुपये मिळाले. उत्तर हिंदुस्तानांत कोठेंशी त्याला दरमहा आठशें रुपयांची बँड मास्तरची नोकरी मिळण्यासारखी होती. परंतु त्याचें सारें लक्ष्य बौद्धधर्माकडे लागलें असल्यामुळे त्यानें ती पत्करली नाहीं. ज्ञानत्रिलोकाचें चित्त बौद्धधर्माकडे वेधण्याचीं समग्र कारणें त्यानें मला सांगितलीं नाहींत. तथापि शोपेनहार वगैरे जर्मन तत्त्वज्ञान्यांचीं पुस्तकें वाचून बौद्धधर्माविषयीं त्याच्या मनांत प्रेम उद्भविलें, अशी माझी समजूत झाली आहे.

रंगुनास पोचल्याबरोबर ऑस्टोनी ग्युटेने (भावी ज्ञानत्रिलोकानें) आपलें व्हायोलिन व पेटीभर पेंडें फेंकून दिलीं, आणि चुंडो चाउनमध्ये तो श्रामणेवर होऊन राहिला. त्याची बुद्धि कुशाग्र असल्यामुळे केवळ कोशव्याकरणाच्या बळावर त्यानें पालि भाषेचें हळूहळू

ज्ञान संपादन केले. माझी या कामी त्याला थोडीशी मदत झाली; परंतु त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नापुढे तिचे महत्त्व फारसे नव्हते. माझा तो फार कैवार घेत असे. ब्रह्मी लोक हिंदी लोकांम कला (काला) म्हणतात. मला असे कोणी म्हणाला, तर ते त्याला खपत नसे. ज्या बुद्धाचे तुम्ही उपासक आहां तो देखील कला होता असे तो म्हणे. एके दिवशी आम्ही दोघे श्रदागून चैत्याच्या दर्शनास गेलो असतां एक ब्रह्मी गृहस्थ इंग्रजीत आम्हांला म्हणाला, “तुम्ही आमचा धर्म कधी स्वीकारलांत ?” ज्ञानत्रिलोकानें तुमचा धर्म याचा अर्थ विचारला असतां तो म्हणाला, “आमचा ब्रह्मी धर्म.” त्यावर ज्ञानत्रिलोक म्हणाला, “बौद्ध धर्म ब्रह्मी नसून हिंदी आहे. बुद्ध हिंदुस्तानांत जन्मला, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या धर्माचा प्रचार हिंदुस्तानांत हिंदी लोकांनीच केला. सर्व प्राचीन पाल्वाज्याय हिंदी लोकांनीच तयार केले. असें असतां बौद्ध धर्माला तुम्ही ब्रह्मी धर्म म्हणतां ही तुमची निव्वळ चूक आहे.”

ब्रह्मी लोकांचें इतिहासाचें अज्ञान

सामान्य ब्रह्मी लोकांत इतिहासाचें इतकें अज्ञान आहे, कीं, बौद्ध धर्म कोठें उद्भवला याची त्यांना मुळीच माहिती नाही ! अशा लोकांशीं वाद करून आपला वेळ न दवडण्यासाठीं मी वारंवार ज्ञानत्रिलोकाला सांगत होतो. परंतु त्याचा स्वभाव राहीना. ब्रह्मी लोकांच्या पालि शब्दांच्या उच्चारान्ची तर तो उबड धडा करीत असे. माझ्या उपसंपदेपूर्वी (म्हणजे मी जेव्हां श्रामणेन होतो) एके दिवशीं आम्हांला विहारांतील एका भिक्षुकडून दहा शिक्षापदांचें ग्रहण करावयाचें होतें. त्याचे पालि उच्चार ज्ञानत्रिलोकाला ठाऊक असल्यामुळे तो आगाऊच हंसू लागला. तेव्हां मी म्हणालों, “हें पहा तुम्ही त्या भिक्षुचे उच्चार ऐकून त्यासमोर हंसलांत, तर त्याला फार वाईट वाटेले व त्यामुळे आमच्या विहारांतील मुख्य स्थविरालहि राग घेण्याचा संभव आहे.” ज्ञानत्रिलोकानें, आपण हंसणार नाही असें कबूल केल्यावर आम्हां दोघे त्या भिक्षुजवळ गेलों. बहिवादीप्रमाणें नमस्कार विधि वगैरे झाल्यावर त्यानें शरणगमन सांगण्यास आरंभ केला. ‘बुद्धं सरणं गच्छामि’, ‘धम्मं सरणं गच्छामि’, ‘संघं सरणं गच्छामि’, याला शरणगमन म्हणतात. भिक्षुनें वेडेंवाकडें तोंड करून मोठ्या जोरानें पहिलें वाक्य ‘बुद्धम् ध्ययणम् गिसामि’ असें उच्चारलें. तें स्वतः म्हणण्याचें मोडून ज्ञानत्रिलोक एकसारखा हंसत राहिला ! विचारा भिक्षु अगदीं शरमला ! कांहीं वेळानें कर्शीबशीं भिक्षूच्या तोंडून निघालेलीं दहा शिक्षापदे घेऊन आम्ही आपल्या खोलीत आलों, व पुनः शिक्षापदे घेण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं.

बौद्धक्षेत्रांची यात्रा

वाईट अज्ञानांमुळे माझ्या प्रकृतीम फार धक्का पोहोचला. वारंवार अतिसाराचा विकार होऊं लागला. तेव्हां ब्रह्मदेश सोडून पुनः कुशिनारेला जाण्याचा प्रयत्न करून पहावा, असा विचार माझ्या मनांत आला. ज्ञानत्रिलोकाला माझा विचार पसंत होता; परंतु कुमार स्थविराला तो विलकुल आवडला नाहीं. पांच वर्षे गुरूजवळ वास्तव्य केल्या-वांचून दुसरीकडे जाणें भिक्षुला अप्रशस्त आहे, अशी समजूत प्रचलित होऊन बसली आहे. तिला मूळ त्रिपिटक ग्रंथांत आधार सांपडत नाहीं. टीकाकारांनीं, शिष्य पांच वर्षे गुरूच्या विहारांत राहून अध्ययन पुरें झाल्यावर दुसरीकडे जात, असा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. पण या गोष्टीला देखील पुष्कळ अपवाद आहेत. मुख्य मुद्दा अध्ययनाचा आहे. विनय वगैरे ग्रंथ मला जरेच अवगत झाल्यामुळे जेथें चित्तस्वास्थ्य मिळेल तेथें गृहण्यास आचार्यीकडून हरकत होऊं नये असें माझें म्हणणें होतें. परंतु ‘शास्त्राद्रुद्धिर्बलायसी’ या न्यायाचे ब्रह्मदेशांतील बहुतेक स्थविर भक्त असल्यामुळे व आमचे गुरू त्याचा अपवाद नसल्यामुळे त्यांनीं मन मोकळे करून कुशिनारेला जाण्यास मला परवानगी दिली नाहीं. तुला पाहिजे तर जा, असें त्यांचें म्हणणें पडलें. पण त्यांच्या मदतीशिवाय आगवोटीचें भाडें ब्रह्मी गृहस्थांकडून मिळणें अगदींच अशक्य होतें. मला संज्ञांत दाखल करण्याचा विधि झाला त्या वेळीं मोलमीन येथील प्रसिद्ध ब्रह्मी व्यापारी मीं श्रद्धे यांनीं पुष्कळ पैसा खर्च केला; पण या वेळीं कुमार स्थविराच्या अनुमतीवांचून एक कवडी देखील ते खर्च करणार नाहींत हें मी पक्कें जाणून होतो. म्हणून तिकिटाच्या पैशासाठीं मी त्यांच्याकडे गेलों नाहीं. चित्तगांठ येथील कांहीं बौद्ध व्यापारी रंगूनला रहातात. या लोकांचा आचारविचार बंगाली तऱ्हेचा आहे. केवळ धर्मानें मात्र ते बौद्ध आहेत. त्यांचा आणि माझी साधारण ओळख होती. एके दिवशीं त्यांना भेटून कुशिनारेला जाण्याचा माझा बेत कळविला. तेव्हां आगवोटीचें तिसऱ्या वर्गाचें भाडें आपण देऊं असें त्यांनीं मोठ्या आनंदानें अभिवचन दिलें.

थोडक्याच दिवसांनीं माझी पुस्तकें वगैरे सामान बरोबर घेऊन रंगूनहून मी कलकत्त्याला आलों. कोणत्या तारखेस कलकत्त्याला पोहोचलों याची आठवण राहिली नाहीं. तथापि १९०४ सालच्या जानुआरी महिन्याच्या आरंभीच मी कलकत्त्याला पोहोचलों असेन असें स्मरतें. त्या वेळीं धर्मपाल जपान, अमेरिका वगैरे देशांतून प्रवास करीत होता; व